

LUND UNIVERSITY

Nödvändighetens pris

Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer

Hjort, Torbjörn

2004

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hjort, T. (2004). *Nödvändighetens pris: Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. [Doktorsavhandling (monografi), Socialhögskolan]. School of Social Work, Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Torbjörn Hjort

Nödvändighetens pris

Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer

Vad betyder ekonomisk knapphet i sammanhang som rör konsumtion? Vad innebär det att leva med små ekonomiska resurser i ett samhälle som präglas av konsumtion och överflöd? Vilka svårigheter möter familjer med ansträngd ekonomi på varu- och tjänstemarknaden?

I denna bok diskuteras dessa frågor med särskild inriktning på barnfamiljer med knapp ekonomi. Författaren redogör för de strukturella faktorer som påverkar familjernas möjligheter att konsumera samt beskriver hur familjerna gör för att hantera sin situation som konsumenter med en låg och osäker inkomst.

Konsumtion är ett område där det sker ständiga jämförelser mellan individer och grupper, såväl när det gäller barn som när det gäller vuxna. Gapet har ökat mellan barnfamiljer med medelinkomst och barnfamiljer med knapp ekonomi med avseende på vad de har möjlighet att konsumera. Det finns därför anledning att ställa frågor om hur detta förhållande påverkar barnfamiljer med en utsatt ekonomisk situation. Det som de flesta kan unna sig kan uppfattas som en social nödvändighet. Men med en låg och osäker inkomst krävs stora ansträngningar för att klara av de materiella och basala nödvändigheterna. Detta spänningsförhållande skapar ett dilemma som familjer med knapp ekonomi dagligen måste förhålla sig till.

Torbjörn Hjort

Nödvändighetens pris

Torbjörn Hjort

Nödvändighetens pris

Konsumtion och knapphet
bland barnfamiljer

SOCIALHÖGSKOLAN

20

LUND DISSERTATIONS IN SOCIAL WORK

LUNDS UNIVERSITET

ISSN 1650-3872
ISBN 91-89604-26-1

Nödvändighetens pris
Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer

Torbjörn Hjort

© Torbjörn Hjort
Omslag: Eva Broms
Tryck: KFS AB, Lund 2004
Utgiven av: Lunds Universitet, Socialhögskolan.
Box 23, 221 00 Lund
Tfn: 046-222 00 00 (vxl)
Fax: 046-222 94 12
www.soch.lu.se

ISSN 1650-3872
ISBN 91-89604-26-1

Innehåll

FÖRORD.....	5
1. INLEDNING	7
PROBLEMFORMULERING	7
SYFTE	12
CENTRALA BEGREPP	13
AVHANDLINGENS KARAKTÄR	17
AVHANDLINGENS DISPOSITION	17
2. BARNFAMILJER – FÖRSÖRJNING OCH UTSATTHET.....	19
HUSHÄLLENS GENERELLA FÖRSÖRJNINGSMÖJLIGHETER.....	19
<i>Välfärdsstaten utmanas</i>	22
<i>Välfärdsstatens styrkor och svagheter</i>	24
BARNFAMILJERS FÖRSÖRJNINGSVILLKOR	27
<i>Inkomstfördelning bland barnfamiljer</i>	31
VÄLFÄRD OCH UTSATTHET	36
EKONOMISKT UTSATTA BARNFAMILJER	40
<i>Tidigare forskning om barnfamiljer med knapp ekonomi</i>	41
DISKUSSION	49
3. KONSUMTION - ETT SOCIALT OCH KULTURELLT FÄLT	51
ETT FLERDISCIPLINÄRT FORSKNINGSFÄLT	51
KONSUMTIONENS ÖKADE BETYDELSE I SAMHÄLLET	56
DEN AKTIVE ELLER PASSIVE KONSUMENTEN	62
KONSUMTIONENS FUNKTIONELLA OCH SYMBOLISKA INNEBÖRDER	64
KONSUMTION SOM SOCIAL MARKÖR.....	67
VARFÖR KONSUMERAR VI?	73
DISKUSSION	76
4. KONSUMTION OCH KNAPPHET	79
PROBLEMET ÄR DE FATTIGAS KONSUMTIONSBETEENDE	79
<i>De fattigas konsumtion som ett moraliskt problem</i>	84
<i>Samhälleliga interventionsförsök</i>	87

Nödvändighetens pris

STRUKTURELLA FÖRKLARINGAR.....	89
<i>The poor pay more</i>	90
<i>Relationen mellan hushåll och marknad</i>	98
BARNFAMILJERS SPECIFIKA SITUATION.....	103
DISKUSSION	104
5. ETT NORDISKT PERSPEKTIV.....	109
SKILLNADER MELLAN NORDISK OCH AMERIKANSK FORSKNING.....	110
ETT UTFORSKAT FÄLT.....	111
<i>Schablonvarukorg och hushållsbudget</i>	113
<i>Skuldproblematik</i>	114
<i>Konsumtion som välfärdsindikator</i>	116
<i>Hushållsekonomiska balansproblem</i>	117
<i>Intrafamiljär resursfördelning</i>	119
KUNSKAPSLUCKOR.....	120
DISKUSSION	126
6. MOT EN TEORETISK REFERENSRAM.....	129
KONSUMTION SOM ETT SYSTEM I SAMHÄLLET.....	133
KONSUMTION SOM SAMHÄLLSNORM.....	136
STRUKTUR VS AKTÖR.....	140
DRIVKRAFTER OCH FÖRHÅLLNINGSSÄTT.....	141
EN ELLER FLERA RATIONALITETER?.....	144
<i>Resurser</i>	147
<i>Behov och konsumtion</i>	151
<i>Relationen mellan konsumtion och resurser</i>	151
DISKUSSION	153
7 METOD.....	159
EN PRAGMATISK UTGÅNGSPUNKT.....	159
TILLVÄGAGÅNGSSÄTT.....	163
<i>Teoretisk förståelse</i>	163
<i>Fokus på intervjuer</i>	164
<i>Tolkning och analys</i>	169
VALIDITET, RELIABILITET OCH GENERALISERBARHET.....	170
DE FYRA DELSTUDIerna.....	174
UNDERSÖKNINGSFAMILJERNAS FÖRUTSÄTTNINGAR.....	180
8 KONSUMTIONSARENANS VILLKOR OCH NORMER.....	185
SONJA.....	185
DANIEL.....	189

BEGRÄNSADE KONSUMTIONSMÖJLIGHETER.....	191
FÖRSVÄRANDE KONSUMTIONSVILLKOR.....	193
<i>Exkluderande mekanismer</i>	194
UTESTÄNGNING.....	198
<i>Tillgång till krediter</i>	198
<i>Medlemskap</i>	199
<i>Kontrakt och hyresavtal</i>	199
BARRIÄR.....	201
<i>Transporter</i>	202
<i>Information</i>	203
<i>Avreglering</i>	203
<i>Tillgång till finansiella tjänster</i>	205
FÖRDYRING.....	209
<i>Storpack</i>	209
<i>Realisation</i>	210
<i>Mängderbudanden</i>	212
<i>Medlemskap och lojalitet</i>	213
<i>Kapitalvaror och krediter</i>	214
<i>Kvalitet</i>	217
UPPLEVDA VILLKOR.....	220
<i>Skam</i>	222
<i>Interna och externa krav</i>	224
HUR FÖRSTÅ KONSUMTIONSVILLKOR?.....	228
9 KNAPPHETENS PRIORITERINGSMÖNSTER.....	231
VINTERSTÖVLAR ELLER ELRÄKNING.....	231
FÖRHÅLLNINGSSÄTT.....	236
<i>Kompensation</i>	238
<i>Fasadupprätthållande</i>	242
<i>Försakelse</i>	246
<i>Akuta lösningar</i>	251
<i>Undvikande</i>	254
<i>Gråzonlösningar</i>	257
PRIORITERINGSMÖNSTER.....	259
<i>Överordnade rationaliteter</i>	261
DISKUSSION.....	264
10 NÖDVÄNDIGHETENS PRIS.....	269
KONSUMTION – EN ARENA BLAND ANDRA.....	269
<i>Konsumtionsarenans inkluderande och exkluderande processer</i>	274
ATT HANTERA KNAPPHET MITT I ÖVERFLÖDET.....	277

Nödvändighetens pris

MARKNADSVILLKOR, NÖDVÄNDIGHETSGAPET OCH BARN	279
<i>Marknadsvillkor</i>	279
<i>Nödvändighetsgapet</i>	280
<i>Barn</i>	281
FRÅGESTÄLLNINGAR FÖR FORTSATT FORSKNING	283
APPENDIX	286
<i>Delstudie A</i>	286
<i>Delstudie B</i>	296
<i>Delstudie C</i>	297
<i>Delstudie D</i>	298
REFERENSER	301
SUMMARY	315

Förord

Sedan sommaren 1999 har jag haft möjlighet att arbeta med det avhandlingsprojekt som resulterat i denna bok. Arbetet har varit spännande och lärorikt, men naturligtvis också pressande och mödosamt. Avhandlingen hade aldrig blivit färdig om jag inte hade haft stöd och hjälp från andra.

Två betydelsefulla personer är mina handledare Tapio Salonen och Karin M Ekström. Tapio har varit med ända från avhandlingsarbetets begynnelse. Han har visat ett obrutet engagemang och intresse för min forskning. Dessutom har han på ett konstruktivt sätt väglett och hjälpt mig att se vad som kan bli bättre. Karin har funnits med under senare delen av avhandlingsprojektet. Hennes kunskaper om konsumtionsforskning har varit mycket värdefulla. Karin har läst kapitelutkast efter kapitelutkast noggrant och kritiskt.

Peter Dellgran var kommentator på mitt slutseminarium. Hans kritiska och underhållande genomgång hjälpte mig att se vad som ytterligare krävdes för att avhandlingen skulle bli bättre.

Avhandlingsprojektet har möjliggjorts genom finansiering av FAS (dnr 2001-2389), FRN samt Hyresgästernas riksförbund. Dessutom har Socialhögskolan i Lund stått för finansiering under slutförandet av avhandlingen.

Flera personer har möjliggjort avhandlingens slutförande. Eva Broms har gjort omslaget. Eva Hansson har tagit sig an den språkliga granskningen. Lars Harrysson har sett till att textmassan blivit ”tryckfärdig”. Tack till er alla.

Jag vill även tacka er på Socialhögskolan i Lund. Min tid som forskarstuderande hade blivit bra mycket tråkigare utan er alla. Ni har dessutom inneburit ett stöd i de perioder avhandlingsarbetet känts tungt och besvärligt.

Den allra största uppoffringen kanske de personer som har berättat om sin vardag som konsument med knapp ekonomi har gjort. Att berätta om sin ekonomi och konsumtion för en främmande person är ingen enkel sak. Tack alla ni som har delat med er av era upplevelser och erfarenheter.

Livet under de senaste åren har inte bara handlat om arbete med avhandlingen, tack gode Gud för det. Men det finns nog några som kanske upplever det så. Sarah, Vera, Vilmer, Nils och Axelina, tack för att ni har stått ut med mig under denna tid. Även om jag försökt hålla ”normala”

Nödvändighetens pris

arbetstider har jag även när jag inte arbetat haft avhandlingen i tankarna.
Men nu är den färdig och jag lovar er att jag aldrig ska göra om det.

Hjärup augusti 2004

1. Inledning

Problemformulering

Alla behöver en buffert för oförutsedda utgifter. Man vet att utgifterna kommer, frågan är bara när. Har du en buffert kan du också leva billigare. Du kan passa på att köpa grejer du behöver på rea, du har råd att köpa istället för att hyra eller köpa på kredit. (KoV 2001 s. 14)

I Konsumentverkets informationsbroschyr *Koll på pengarna* (KoV 2001) beskrivs den planerande, rationelle och ekonomiske konsumenten. Denna rationella föreställning utgör en slags måttstock för hur vi bör förhålla oss till hushållsekonomi och konsumtion. Sparsamhet och återhållsamhet är något som historiskt har uppmuntrats genom folkbildningsinsatser (Aléx 2001b, 2003). Samtidigt nås vi av budskap från omgivningen, via marknadsföring och medier, som uppmanar oss att i så stor utsträckning som möjligt försöka följa olika konsumtionstrender. Konsumtionssamhället präglas med andra ord av motsägelsefulla normer och föreställningar: Å ena sidan återhållsamhet och sparsamhet, å andra sidan budskap som ”shop ’til you drop, spend ’til the end, buy ’til you die” (Gabriel & Lang 1995, s. 149). För de flesta är denna motsägelsefullhet kanske inget större problem, möjligen kan den aldrig sinande strömmen av reklam och kraven på att ständigt behöva välja vålla en viss irritation. Emellertid finns det även andra dimensioner av konsumtionssamhället, utöver kraven på att välja och sålla. Möjligheterna att delta i ett konsumtions- eller överflöds-samhälle är naturligtvis till stor del beroende av vilka ekonomiska möjligheter en individ eller ett hushåll har. Hur möjligheterna och förutsättningarna att konsumera ser ut är beroende av ett flertal faktorer, förutom inkomst kan t.ex. familjesammansättning vara av betydelse.

Fokus för denna avhandling är ekonomisk knapphet och dess relation till konsumtion. Jag har framför allt valt att lyfta fram barnfamiljer med knapp ekonomi och deras förhållande till konsumtion. Redan under min tid som socialarbetare kunde jag konstatera att deras situation som konsumenterna ofta är svår att förena med Konsumentverkets budskap. De sak-

Nödvändighetens pris

nar ofta en ekonomisk buffert vilket ger en låg beredskap för oförutsedda utgifter. Vidare innebär avsaknad av buffert att konsumtionen riskerar att bli dyrare då det till exempel är svårare att passa på vid realisationer och att köpa kontant istället för att hyra eller använda krediter. Om man på detta sätt vänder på citatet från Konsumentverkets broschyr (se ovan) så framträder delar av den situation hushåll med knapp ekonomi befinner sig i. Flera av de möjligheter till ekonomiskt fördelaktig konsumtion som erbjuds på varu- och tjänstemarknaden är svåra och ibland omöjliga att utnyttja med en knapp ekonomi. Bland dessa möjligheter kan nämnas olika mängderbudanden i form av storpack eller ”ta tre betala för två”. Olika typer av medlems- eller klubbarrangemang ger rabatter om man konsumerar för en viss summa. Att äga sin bostad visar sig ofta vara relativt sett billigare än att hyra, vidare kan detta ge förmånligare kreditvillkor vid andra banklån. Utifrån dessa förhållanden är det rimligt att anta att en viss del av konsumtionen för hushåll med knapp ekonomi är dyrare än för hushåll med en tryggare ekonomisk situation. Jag uppfattar emellertid dessa förhållanden som fenomen vilka kräver fördjupad analys och anser att det är väsentligt att försöka förstå vilka strukturer och mekanismer som skapar och vidmakthåller ojämlika konsumtionsvillkor.

En annan betydelsefull omständighet är vad hushållen har råd att konsumera. Under de senaste åren har fattigdom i allmänhet och barnfattigdom i synnerhet diskuterats. Bland annat har denna diskussion fokuserats på att inkomstklyftorna i Sverige ökat. Medelinkomsttagarna har fått det allt bättre medan utvecklingen har varit sämre för de med lägre inkomster. Ett exempel på detta är SCB:s, sedan 1993, årliga beräkning av barnfamiljers inkomster i förhållande till en lägsta rimliga standard. Lägsta rimliga inkomststandard¹ benämns 1,0. 1993 var medianen för barnfamiljer med barn (0 -17 år) 1,28. 2001 hade medianen förflyttats till 1.54 (SCB 2003:7). Glappet mellan medianhushållet och de som lever under knappa förhållanden har alltså ökat betydligt under de senaste åren. Vad betyder detta faktum när det gäller konsumtionen för barnfamiljer med knapp ekonomi? I ett samhälle där en majoritet får det allt bättre är det angeläget att ställa frågor kring hur detta påverkar konsumtionen och uppfattningarna om vad som anses nödvändigt. Kan det vara så att glappet mellan vad som uppfattas som materiellt nödvändigt respektive socialt nödvändig konsumtion har ökat? Och hur påverkar detta i så fall grupper som lever under

¹ Jag återkommer till SCB:s mått på inkomststandard i kapitel 2.

Inledning

knappa ekonomiska förhållanden? Det är i detta sammanhang begreppen knapphet och överflöd ska förstås.

Forskning om knapp ekonomi och konsumtion är begränsad. Den forskning som förekommer är huvudsakligen amerikansk (se t.ex. Caplowitz 1963, Andreasen 1975, Allwitt & Donley 1996, Kaufmann et al. 1997, Hill 2001, 2002) och till viss del brittisk (se t.ex. Middleton, Ashworth & Walker 1994, Kempson 1996, Kempson et al. 2000). Däremot är forskningen avseende detta område svagt utvecklad i Norden (Löfgren 1996, Hjort 2000). Då även Sverige och de övriga nordiska länderna är att betrakta som konsumtionssamhällen samtidigt som de har en etablerad välfärdsforskning är detta förhållande anmärkningsvärt.

Inledningsvis var mitt intresse kring konsumtion och ekonomisk knapphet koncentrerat kring ett välfärds- eller fördelningspolitiskt perspektiv. Forskningsfrågorna var följaktligen i huvudsak inriktade mot konsumtionens ekonomiska sidor. Under forskningsprocessens gång tvingades jag emellertid hantera frågor kring konsumtionens betydelse och innebörd i ett större sammanhang än enbart det ekonomiska. Texter med ett kultur- eller konsumtionssociologiskt perspektiv gav upphov till nya infallsvinklar och frågor. Till exempel insåg jag att mitt forskningsproblem inte enbart handlade om hushållens möjligheter att konsumera de mer basala nödvändigheterna utan att även de med en knapp ekonomi tvingas förhålla sig till att de lever i ett överflödssamhälle. Det blev allt tydligare att mitt forskningsproblem behövde breddas och nyanseras. Konsumtion handlar inte bara om ekonomi och livets nödtröft utan har även en social dimension (se t.ex. Bourdieu 1984, Douglas & Isherwood 1996). Hur och vad vi konsumerar är betydelsefullt för hur vi blir uppfattade av andra i vår omgivning. Konsumtion används också för att visa för andra hur vi vill uppfattas. Vidare pekar olika forskare på hur konsumtionen tenderar att betyda allt mer i dagens västerländska samhälle, till exempel Bauman (1998) som menar att konsumtion håller på att passera arbetet som socioekonomisk bedömningsgrund. Denna mer komplexa bild av konsumtionens betydelse gav mig anledning att ställa frågor som vad det kan innebära att leva i ett samhälle präglad av konsumtion och överflöd och samtidigt ha sämre möjligheter än andra att ta del av överflödet.

En annan aspekt av min forskningsinriktning handlar om föreställningar om de fattigas konsumtionsmönster och konsumtionsbeteende. En inte ovanlig föreställning är att de fattiga prioriterar fel, slösar och i övrigt har ett felaktigt konsumtionsbeteende vilket ses som en av orsakerna till

Nödvändighetens pris

deras besvärliga ekonomiska situation (se t.ex. Andreasen 1975, Horowitz 1985, Löfgren 1996). Föreställningen om de fattigas bristande konsumtionsförmåga har rötter åtminstone tillbaks till 1800-talet. De fattiga behövde fostran för att bli bättre konsumenter (Aléx 2001a). Dessa föreställningar gjorde mig nyfiken på att ställa frågor till hushållen kring deras förhållningssätt avseende konsumtion. Jag var intresserad av att undersöka huruvida sådana föreställningar stämmer och hur eventuella irrationella konsumtionsbeteenden i så fall kan förklaras.

Nordisk forskning om ekonomisk utsatthet har i huvudsak varit inriktad mot inkomster och inkomstfördelning. Frågan om konsumtion som en dimension av fattigdom har spelat en underordnad roll². Under det senaste decenniet har det i Sverige (och även i övriga Europa) förts en diskussion kring välfärdsstatens förmåga att motverka socialt utanförskap och marginalisering. Frågor kring fattigdom har återigen blivit aktuella, bl.a. med anledning av 1990-talets samhällsekonomiska nedgång med hög arbetslöshet och nedskärningar i de offentliga välfärdsarrangemangen (se t.ex. Salonen 1997, SOU 2001:79). När samhällsekonomin under slutet av 1990-talet började vända uppåt fanns inte alla grupper med i denna positiva trend. Ungdomar, ensamstående föräldrar och de grupper som invandrade till Sverige strax före och under 1990-talet är de grupper som under slutet av 1990-talet hamnade efter i fråga om inkomster och arbetsmarknadsetablering (SOU 2001:79). Vidare visade det sig att i synnerhet barnfamiljer drabbades av inkomstminskningar under 1990-talet. Detta kan bland annat förklaras utifrån denna grupps förhållandevis stora beroende av offentliga transfereringar av såväl generell som selektiv karaktär.

Utifrån de fenomen jag var intresserad av framstod barnfamiljen som en relevant grupp att undersöka. Ur ett konsumtionsperspektiv hade de generellt sett förlorat inkomstmässigt under 1990-talet och har samtidigt en högre försörjningsbörda än andra hushållstyper. Vidare var det min föreställning att barnfamiljers konsumtionsvillkor är mindre flexibla i meningen av att det finns fler varor och tjänster som för denna grupp kan karakteriseras som nödvändiga. Denna utgångspunkt kan bland annat förstås utifrån familjelivscykeln som innebär att hushåll har olika konsum-

² Det bör dock påpekas att begreppet konsensusuell fattigdom vilket bygger på vad ett hushåll har möjlighet att konsumera snarare än dess inkomster är ett väsentligt inslag inom fattigdomsforskningen (Mack & Lansley 1985, Halleröd et al. 1993). Men fortfarande utgör inkomsten och inte vad den räcker till fattigdomsforskningens huvudsakliga fokus.

Inledning

tionsbehov i olika skeden av livet (se t.ex. Ekström 1995, Commuri & Gentry 2000). De frågor jag ville få belysta borde följaktligen framstå med extra tydlighet om jag undersökte barnfamiljer med knapp ekonomi. Ytterligare en aspekt som gjorde barnfamiljen intressant var dess position som en av marknadsföringens och reklamens viktigaste målgrupper. En förhållandevis stor del av marknadsföring och reklam tycks vara riktad mot barn och tonåringar, antingen direkt till dessa eller indirekt via deras föräldrar (Ekström 1999, Jarlbro 2001).

Idén bakom denna avhandling är en sammanflätning av olika forskningsområden. Ett intresse handlar om välfärdsstatens förmåga (eller oförmåga) att hantera ojämlikheter mellan människor i fråga om deras möjligheter att påverka och förändra sin situation samt undvika marginalisering eller utanförskap. I detta sammanhang är försörjningsmöjligheterna betydelsefulla. Ett annat intresse handlar om relationen mellan knapp ekonomi och konsumtion. Vilka mekanismer skapar de konsumtionsvillkor hushållen möter och hur hanteras dessa villkor? Ett tredje intresse är riktat mot dagens konsumtionssamhälle mer generellt. Hur ska detta förstås och hur förhåller sig konsumtion till centrala aspekter i människors liv som utbildning, försörjning, arbete och boende?

Avhandlingens ambition är även att lyfta fram människors vardagsvillkor, att försöka belysa förhållanden och skeenden som tenderar att vara osynliga. Ellegård (2001) använder begreppen *synliggörande* och *gränsöverskridande*. Synliggörande syftar just till att lyfta fram sådant som sker i människors vardag utan att någon, varken forskare eller andra, reflekterar speciellt mycket över det. Med gränsöverskridande avser Ellegård (ibid) att människor befinner sig i olika sfärer som de ständigt förflyttar sig mellan, till exempel familj, arbete och marknad. Förhållningssätt och villkor kring konsumtion kan utgöra en sådan vardagsföreteelse som både till stora delar är osynlig och innebär ett gränsöverskridande mellan olika sfärer. Vidare efterlyste den konsumentpolitiska kommittén (SOU 2000:29, jfr även SOU 1996:10) forskningsinsatser som syftar till att belysa hushållens situation som konsument i förhållande till såväl förändringar på varu- och tjänstemarknaden som ur ett hushållsekonomsikt perspektiv. I regeringens konsumentpolitiska proposition (Prop. 2000/01:135) påpekas behovet av forskning som ”uppmärksammar såväl olika konsumentgruppers svårigheter att agera rationellt som strukturproblem på marknaden som försvårar för hushållen att dra nytta av den” (ibid:58).

Nödvändighetens pris

Sammantaget innebär dessa olika intressen att jag i denna avhandling avser att försöka belysa ekonomisk knapphet ur ett konsumtionsperspektiv. I denna formulering ligger ambitioner att placera konsumtionsvillkor och förhållningssätt i ett sammanhang av hushållens försörjningsmöjligheter i förhållande till såväl arbetsmarknad som välfärdsstatliga arrangemang. I formuleringen ligger också en strävan mot en ökad förståelse för vårt konsumtionssamhälle. När det gäller välfärdssamhällets förmåga att ge alla människor en dräglig livssituation undersöker man förmodligen dessa bäst genom att rikta söklyset mot dem som befinner sig i en sårbar position. Min ambition är att jag genom att fokusera på barnfamiljer som lever under ekonomisk knapphet i konsumtions- eller överflödssamhället inte endast kan säga något om just deras specifika situation utan även bidra med ny kunskap om konsumtionssamhället i svensk tappning.

Syfte

Avhandlingens huvudsyfte är att teoretiskt undersöka relationen mellan konsumtion och ekonomisk knapphet samt att exemplifiera detta genom barnfamiljers situation. I syftet inbegrips såväl strukturella faktorer som familjers sätt att agera och resonera. För att uppnå detta syfte avser jag att använda såväl tidigare forskning och teori som empiriska undersökningar. Syftet kan delas in i två delsyften.

Det första delsyftet handlar om de villkor under vilka konsumtion sker. Finns det några specifika aspekter som karakteriserar konsumtionsförutsättningarna för hushåll med knapp ekonomi och hur påverkar detta hushållen? I denna frågeställning ligger anspråk på att undersöka de villkor hushållen ställs inför men framför allt att studera hur dessa villkor uppfattas och vilka avtryck de ger i hushållens vardag. När det gäller villkor är avsikten att belysa hur eventuella problem gestaltar sig. Med andra ord handlar detta om frågan om huruvida "the poor pay more" ur ett vidare perspektiv där aspekter som tillgång till varor, tjänster och aktiviteter också inbegrips. För att förstå dessa försvårande mekanismer är det emellertid inte tillräckligt att identifiera dem, det krävs även en förståelse kring hur de samverkar. Ett hushåll konsumerar flera olika typer av varor, tjänster och aktiviteter. Av denna anledning ser jag det som betydelsefullt att undersöka hur olika konsumtionsvillkor sammantaget påverkar ett hushåll. Jag tänker mig att vissa villkor uppträder mer sällan än andra och vissa är

Inledning

mer påtagliga än andra beroende på hur och vad ett hushåll väljer att konsumera. En annan typ av villkor utgörs av i samhället dominerande föreställningar och normer kring konsumtion. På vilka sätt går dessa att förstå och relatera till ekonomisk knapphet? I detta delsyfte ligger även en ambition att försöka integrera konsumtionsaspekten med ett välfärdsresonemang. På vilka sätt går det att förstå konsumtion i förhållande till andra centrala välfärdsfrågor såsom etableringsgrad på arbets- och bostadsmarknaden?

Det andra delsyftet fokuserar på barnfamiljernas handlingsmönster och förhållningssätt. Vad innebär det att som barnfamilj leva med knappa resurser i ett överflödssamhälle? Avsikten med denna frågeställning är att försöka identifiera olika förhållningssätt som barnfamiljer med knapp ekonomi använder sig av när det gäller konsumtion. I denna frågeställning ligger även frågor om hur hushåll med knapp ekonomi upplever en situation där de måste förhålla sig till såväl krav och förväntningar på sparsamhet och återhållsamhet som uppmaningar att de ska vara aktiva konsumenter och försöka följa allmänna konsumtionstrender. I detta sammanhang närmar jag mig även föreställningar om materiellt respektive socialt nödvändig konsumtion. Hur förhåller sig familjerna i sitt agerande och övervägande kring detta spänningsförhållande? Fokus ligger på hushållens egna upplevelser av sin situation och möjliga teoretiska tolkningar av denna.

Centrala begrepp

Avhandlingen kretsar kring två begrepp, knapphet och konsumtion, som båda karakteriseras av att ha många olika innebörder. Nedanstående diskussion är ingen begreppsutredning utan snarare ett försök att avgränsa och förklara hur begreppen används i avhandlingen.

Det finns en lång rad begrepp som avser dem som befinner sig i den nedre delen av inkomststegen. Begreppen ger olika associationer och lämpar sig olika väl för användning i vetenskapliga sammanhang. *Fattigdom* är ett begrepp som idag är kringgärdat av vetenskapliga definitionsdiskussioner, och olika definitioner ger olika mätresultat. Vidare är begreppet fattigdom laddat i så måtto att det för tankarna såväl till U-landsproblematik som till gamla tiders Sverige. Fattigdom kan på ett sätt ses som ett fenomen som inte passar in i dagens Sverige, varken avseende tid eller rum. Jag

Nödvändighetens pris

menar att det också för tankarna till en mycket specifik kategori som på ett avsevärt sätt skiljer sig från befolkningen i övrigt, vilket kan vara problematiskt, till exempel avseende stigmatiseringsrisk. Med andra ord bör detta begrepp användas med försiktighet. Ett annat begrepp är *låginkomsthushåll* vilket möjligen placerar gruppen något närmare befolkningen i övrigt då den faller in i mallen hög-, medel- och låginkomsttagare. Begreppet är emellertid är problematiskt då det kanske är för neutralt och innehåller ett slags accepterande: ”Ja, så måste det väl vara, några tjänar lite mer, andra ligger i mitten och några tjänar lite mindre”, ingen faller dock ur ramen. Vidare finns begrepp som är knutna till socialbidraget, t.ex. *socialbidragstagare*, *understödstagare*, eller *de som lever på det allmänna*. Förutom att dessa begrepp innehåller moraliserande implikationer inbegriper de enbart de som uppbär socialbidrag, inte andra som lever med små inkomster.

Jag har valt att använda begreppet *knapphet*, vilket även det är ett komplext begrepp. Knapphet kan sägas ingå, eller snarare utgöra grunden, i all form av budgetering och prioritering. Knapphet kan på detta sätt ses som ett tillstånd vilka alla upplever. Xenos (1989) ser knapphet som en följd av moderniteten och spårar i knappheten grunderna till mekanismerna bakom konsumtionssamhället. Vi drömmer om det som andra har men som vi själva ännu inte har. Drivkraften i konsumtionssamhället skulle således vara knapphet – att något saknas. Emellertid kan knapphet även uppfattas som ett relativt fenomen, knappheten kan vara större eller mindre. Att leva under knappa förhållanden kan naturligtvis innebära att levnadsförhållandena ändå är hyggliga, de skiljer sig dock från hur andra har det i det sammanhang man befinner sig i. I denna avhandling fokuseras i första hand den ekonomiska knappheten. En knapp ekonomisk situation innebär att inkomsten är att betrakta som låg i förhållande till genomsnittet i Sverige. För ensamstående föräldrar kan inkomsten uppfattas som rimlig men knappheten gör sig påmind genom en större försörjningsbörda då de, förutom eventuellt underhållsbidrag, ska försörja barn på en inkomst. Knapphet är i avhandlingen inget subjektivt mått, det handlar inte om medelinkomsttagare som upplever att de skulle vilja ha mer pengar. De inkomstgrupper som fokuseras i avhandlingen kan på ett objektivt sätt sägas ha en knapp ekonomi även om inte alla faller under något av de fattigdomsmått som vanligtvis används. Teoretiskt och analytiskt betraktar jag knapphet ur ett relationellt perspektiv där relationen mellan hushållens uppfattning om sig själva som konsumenter och det omgivande samhället står i centrum. Vidare avser jag inte tillfälliga svackor

Inledning

i en i övrigt stabil ekonomisk situation. I avhandlingen handlar det huvudsakligen om en förhållandevis varaktig knapphet som pågått under åtminstone några år. För de hushåll som ingår i de empiriska undersökningarna är knappheten något som präglar vardagen och har gjort så under flera år. I den tidigare forskning som används är förhållandena desamma.

Även begreppet konsumtion är mångtydigt och svårgripbart. Ursprungligen innebar begreppet förbrukning, en betydelse som idag enbart speglar en del av det vi lägger i begreppet konsumtion. Konsumtionsbegreppet har efter hand kommit att innehålla allt fler aspekter. Idag förstås konsumtion snarare som en process än en handling. Denna process innehåller till exempel idéer om eller impulser till att köpa en vara, överväganden före köpet, själva köpet och användandet av varan. Konsumtion har också getts ett vidare innehåll i så måtto att vi idag inte enbart konsumerar varor och tjänster utan även t.ex. upplevelser.

Jag kommer längre fram i avhandlingen (kapitel 3) att diskutera olika tolkningar av konsumtionens innebörd och betydelse och diskuterar i detta sammanhang framför allt den konsumtion som fokuseras i avhandlingen. För det första inriktar jag mig på hushållens konsumtion. De frågor jag ställt till hushållen handlar huvudsakligen om vardaglig konsumtion av t.ex. livsmedel, kläder, leksaker och hemelektronik. Jag har också ställt frågor om boende, tjänster som telefoni och försäkring, finansiella tjänster samt hälso- och sjukvårdstjänster. För att få ett rimligt empiriskt material att arbeta med föreställde jag mig att jag skulle fokusera på sådant som människor till vardags reflekterar över avseende konsumtion. Den teoretiska avgränsningen är svårare att göra då flera av de författare jag använder inte explicit diskuterar vilken typ av konsumtion de avser. De diskuterar snarare konsumtion som fenomen än som köp av specifika varor. De tolkningsperspektiv jag använder riktar sig mer mot vad olika typer av konsumtion kan vara ett uttryck för som till exempel social markör, meningsbärare eller omsorg. Ur konkreta vardagliga förhållanden försöker jag således, genom olika tolkningsalternativ, abstrahera mekanismer och strukturer. I dessa vardagliga förhållanden rör begreppet konsumtion framför allt de varor och tjänster jag nämnde ovan.

Eftersom avhandlingen fokuserar på knapphet och konsumtion är naturligtvis hushållens inkomst av betydelse. Emellertid gör jag en avgränsning när det gäller hushållens strategier eller möjligheter att förändra sina inkomstförhållanden. Detta gör jag av två skäl. För det första har tidigare forskning kring ekonomiskt knapphet i huvudsak intresserat sig för in-

Nödvändighetens pris

komstdimensionen. Detta har bland annat skett genom kvantitativa undersökningar av inkomstförändringar för olika grupper över tid. Men det har också belysts genom kvalitativa undersökningar av såväl försörjningsstrategier som konsekvenser av en knapp ekonomi. För det andra har denna avhandling konsumtion som fokus. Även om hushållsekonomiska problem har att göra med såväl inkomster som utgifter har jag valt att i princip enbart studera utgifts- eller konsumtionsdimensionen. Denna dimension är förhållandevis svagt utforskad och kunskaperna knapphändiga. Av denna anledning har jag valt att rikta hela min uppmärksamhet mot konsumtion. Min ambition är att fördjupa kunskaperna kring relationen mellan knapp ekonomi och konsumtion. Om jag försökt undersöka hela den hushållsekonomiska balansen hade studien visserligen blivit bredare men förmodligen på bekostnad av djupet. Detta innebär å ena sidan en begränsning för den läsare som önskar en inblick i knapphetens villkor mer generellt, men å andra sidan en rimlig avgränsning för den som vill veta mer om just konsumtion.

Jag vill även säga något om begreppen familj och hushåll. I avhandlingen används dessa begrepp i princip som synonymer. Ekonomisk och välfärdsinriktad forskning använder sig ofta av begreppet hushåll. Detta begrepp representerar ofta en eller flera individer eller konsumtionsenheter som lever tillsammans och vars inkomster och utgifter vägs samman. I kvantitativt inriktad forskning är hushållsbegreppet det som vanligtvis används. Inom forskning som är mer kvalitativ till sin karaktär och som fokuserar på känslor, processer och upplevelser används vanligtvis begreppet familj. Inom discipliner som sociologi, antropologi och kulturteori, vilka strävar efter en förståelse av konsumtionens innebörd och mening är familj det begrepp som används flitigast. Då jag i denna avhandling använder flera olika vetenskapliga perspektiv förekommer följaktligen båda begreppen. Jag gör ingen innehållsmässig åtskillnad mellan dessa begrepp. När jag refererar till andra forskare använder jag det begrepp de själva använder. I de delar där texten utgår från de intervjuer jag själv genomfört använder jag däremot konsekvent familj. Jag har intervjuat representanter (föräldrar) för barnfamiljer och det skulle inte kännas naturligt för mig att kalla dessa för hushåll.

Avhandlingens karaktär

Denna avhandling ska i första hand ses som ett teoretiskt bidrag till förståelsen av relationen mellan konsumtion och knapphet. Med teoretisk avses i detta sammanhang en fokusering på bakomliggande strukturer och mekanismer som styr och påverkar hushållens möjligheter och agerande som konsumenter. Emellertid är jag även intresserad av vilka uttrycksformer dessa strukturer och mekanismer tar sig i hushållens vardag. Jag har därför valt att ställa de teoretiska resonemangen mot ett empiriskt material. De empiriska undersökningar som jag genomfört använder jag som exempel på och illustrationer till de teoretiska resonemangen jag för. Avhandlingen belyser ett område som är tämligen outforskat, åtminstone i ett svenskt sammanhang. I avhandlingen lutar jag mig visserligen mot amerikansk och brittisk forskning, men denna forskning har genomfört undersökningar i kontexter som är problematiska att överföra till ett svenskt sammanhang. Vidare ligger denna forskning delvis ett par decennier tillbaka i tiden vilket också innebär ett problem. Jag fick därför göra egna undersökningar. Jag beslöt mig för att göra flera olika undersökningar. Anledningen till detta var att jag ville testa mina frågeställningar i olika sammanhang och genom olika metoder. Ytterligare en anledning var en osäkerhet kring hur och om vad jag skulle ställa frågor i de undersökningar jag stod inför. Genom att göra flera olika undersökningar hade jag möjlighet att se mitt forskningsproblem ur nya perspektiv och ställa dessa mot olika teoretiska förståelser. Vidare har det varit svårt att få tillgång till intervjupersoner vilket också är en anledning till att jag vänt mig till olika sammanhang. För att kunna svara på mina forskningsfrågor har jag följaktligen använt såväl tidigare forskning, teoretiska verktyg som egna empiriska undersökningar.

En mer utvecklad metoddiskussion där jag även beskriver de empiriska undersökningarna presenteras i kapitel 7.

Avhandlingens disposition

I avhandlingen presenteras inledningsvis en genomgång av barnfamiljers försörjningssituation, dels ur ett mer generellt perspektiv och dels med fokus på de med låga inkomster. Syftet med detta kapitel är att placera avhandlingen i ett större välfärds- och fördelningspolitiskt perspektiv (kapitel 2). Kapitel 3 innehåller en genomgång av forskning om konsumtion i

Nödvändighetens pris

ett brett perspektiv. Syftet med denna genomgång är att positionera avhandlingens specifika fokus. Vetenskapligt har knapphetens konsumtionsvillkor inte belysts i någon högre grad utifrån ett nordiskt perspektiv. Där emot har frågor av denna karaktär undersökts i framför allt USA och Storbritannien. Denna forskning presenteras i kapitel 4. Kapitel 4 innehåller även en tillbakablick över hur de fattigas konsumtion diskuterades då masskonsumtionen tog fart. Kapitel 5 innehåller en genomgång och diskussion av den nordiska forskning som på olika sätt befinner sig i närheten av denna avhandlingens fokus. I kapitel 6 presenteras och diskuteras avhandlingens teoretiska utgångspunkter och referensram. Kapitel 7 innehåller en metodologisk diskussion samt en presentation av de empiriska undersökningar jag genomfört. I kapitel 8 presenteras och analyseras de villkor som styr familjernas konsumtion. I detta kapitel behandlas såväl mer handfasta konkreta villkor som familjernas upplevelser av krav och förväntningar när det gäller konsumtion. Hur hushållen förhåller sig till dessa villkor redovisas och analyseras i kapitel 9. Fem olika förhållningssätt presenteras varpå deras inbördes relation tolkas och diskuteras. Avhandlingen avslutas med kapitel 10 vilket innehåller en summerande diskussion.

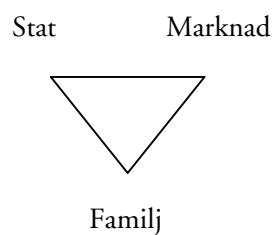
2. Barnfamiljer – försörjning och utsatthet

Avhandlingen fokuserar på hur barnfamiljer med knapp ekonomi förhåller sig till konsumtion. För att contextualisera detta problemfält kommer jag i detta kapitel att uppehålla mig vid en beskrivning av barnfamiljers situation ur ett försörjningsperspektiv mer generellt men framför allt med betoning på barnfamiljer med knapp ekonomi. För att ge denna beskrivning en strukturell inramning kommer jag vidare att föra en diskussion kring de mekanismer som påverkar människors försörjningsvillkor. I denna diskussion kommer ekonomisk utsatthet att utgöra det centrala begreppet, men syftet är att skapa en inramning för senare resonemang kring barnfamiljernas villkor.

Hushållens generella försörjningsmöjligheter

När det gäller försörjningsvillkor kan man säga att dessa organiseras utifrån tre huvudsakliga arenor: *familjen*, *marknaden* och *staten* (se t.ex. Salonen 1993). Förändringar i samspelet mellan dessa arenor påverkar hushållens försörjningsmöjligheter. Vidare kan förändringar inom respektive arena ha en stor betydelse.

Figur 1: Hushållens försörjningsarenor

När jag talar om dessa tre arenor ska de förstås som komplexa och svåravgränsade storheter. Utöver familjen utgörs arenan *familj* av släkt, nätverk samt i princip alla de försörjningsstrategier som inte kan knytas till mark-

Nödvändighetens pris

naden eller till offentliga lösningar (se t.ex. Gardberg Morner 2003). *Marknad* representeras i huvudsak av arbetsmarknaden. Inom välfärdsforskningen har man oftast uteslutande uppehållit sig vid arbetsmarknaden när det gäller att förstå marknadens roll i försörjningssammanhang. Även bostadsmarknaden som blivit allt mindre reglerad har ur ett välfärdsperspektiv tilldragit sig ett visst intresse. Denna avhandling belyser framför allt varu- och tjänstemarknaden och dess betydelse för hushållens konsumtionsmöjligheter. Med andra ord har fokus varit riktat mot inkomstdimensionen medan utgiftsdimensionen givits en mer undanskymd roll. *Staten* representeras av de statliga och kommunala arrangemang som har till syfte att skydda mot inkomstbortfall, inkomstförstärka samt utgöra ett yttersta ekonomiskt skyddsnät. Vidare reglerar staten olika förhållanden när det gäller marknad och familj. Staten ska också sörja för olika typer av service till medborgarna i form av till exempel vård och omsorg.

Hushållens inkomster bygger på (arbets)marknaden, staten och familjen. När det gäller marknaden handlar det i huvudsak om utbetalning i form av lön. Emellertid kan även andra inkomster härledas till marknaden. Jag tänker då främst på den finansiella marknaden i form av värdepapper och andra placeringar såsom innehav av fastigheter. Statens roll som inkomstkälla innebär framför allt inkomster från olika transfereringssystem. Dessa system täcker i huvudsak den del av befolkningen som genom arbetsmarknadsdeltagande kvalificerat sig för dessa system. De huvudsakliga systemen utgörs av sjukförsäkring, föräldraförsäkring, arbetslöshetsförsäkring (bygger på medlemskap i en A-kassa) och pension (folkpension och ATP). För dessa system är det inkomstbortfallsprincipen som gäller, det vill säga upp till ett visst belopp får en individ ersättning baserad på tidigare inkomst. Vidare utbetalas barnbidrag till samtliga vårdnadshavare om de har barn mellan 0-16 år. Bostadsbidraget är ett behovsprövat bidrag som utbetalas till hushåll med låg inkomst. Detta bidrag har förändrats under 1990-talet i så måtto att det numera är färre som anses berättigade³. Samhällets sista ekonomiska utpost, socialbidraget eller försörjningsstödet, är en kommunal angelägenhet och är behovsprövat. Utifrån en statligt fastlagd norm utreds ansökningar om socialbidrag med utgångspunkten att andra eventuella möjligheter bedöms uttömda. Inkomster från arenan familj handlar om olika former av stöd från familj, släkt, nätverk eller från frivilliga organisationer. Det är ovanligt att någon vuxen fullt ut klarar sin

³ För en utveckling av regelförändringarna avseende bostadsbidraget se kapitel 7.

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

försörjning enbart med hjälp av denna arena, det handlar snarare om kompletterande men inte sällan nödvändigt stöd (se t.ex. Gardberg Morner 2003).

Den svenska uppbyggnaden av välfärdsstaten handlade, som i flera andra länder, om att skydda människor från att vara helt utlämnade åt arbetsmarknadens villkor. Trygghetssystem konstruerades för att garantera ett visst skydd mot inkomstbortfall vad gäller t.ex. sjukdom, barnafödande, arbetsskador, arbetslöshet och ålderdom. Under flera decennier utvecklades den svenska välfärdsmodellen i riktning mot allt mer generösa trygghetssystem (se t.ex. Edebalk 1996). Arbetsmarknaden var god och det tycktes inte finnas någon ände på reformarbetet. En förhållandevis central del av välfärdsstatens uppgifter utgörs av omfördelning av ekonomiska resurser mellan grupper som befinner sig i olika situationer, till exempel mellan friska och sjuka, arbetande och arbetslösa eller mellan de som har barn och de som inte har barn (se t.ex. Elmér et al. 2000).

Under 1980-talet började man emellertid kritisera välfärdsstaten allt mer. Kritiken kom framför allt från de neoliberala strömningar som medfört förhållandevis stora förändringar vad gällde välfärdspolitiken i USA och Storbritannien. Kritiken riktades bland annat mot att staten hade tagit på sig ett allt för stort ansvar för välfärden samtidigt som ett för högt skattetryck innebar ett hinder för en förväntad tillväxt. Staten ifrågasattes som välfärdsproducent och marknaden ansågs på ett bättre och mer effektivt sätt kunna erbjuda olika typer av välfärdstjänster som nu låg under staten (se t.ex. Pierson 2001). En annan form av kritik rörde den svenska välfärdsstatens anspråk på att vara generell eller universalistisk. Detta anspråk handlade om allas möjlighet att ta del av den generella välfärden. Kritiken riktades mot den förhållandevis hårda koppling transfereringssystemen hade till arbetsmarknadsdeltagandet. De grupper som inte hade kvalificerat sig för dessa system fick istället vända sig till behovsprövade eller selektiva alternativ. Det svenska välfärdssystemet skulle enligt denna kritik vara alltför känsligt för svängningar avseende arbetslöshetsnivåer (se t.ex. Sunesson et al. 1998).

Det fanns även andra former av kritik, bl.a. vad gäller implementeringsproblematiken. Enligt detta sätt att resonera lyckades olika välfärdsarrangemang inte uppfylla de ambitioner som låg bakom dessa arrangemang. Det kunde till exempel röra sig om allt för stor detaljreglering eller en för stor tilltro till vad statliga och kommunala interventioner kunde resultera i. En i detta sammanhang betydelsefull aspekt av implemente-

Nödvändighetens pris

ringsproblematiken gällde de inläsnings- och marginaleffekter som skapades i behovs- och inkomstprövade arrangemang som skulle stödja hushåll med låg inkomst. Som exempel på detta kan nämnas inkomstrelaterade barnomsorgsavgifter och inkomstprövning av bostadsbidrag. Fick ett hushåll en något högre inkomst resulterade detta i högre barnomsorgsavgift och sänkt bostadsbidrag. Det krävdes följaktligen relativt påtagliga inkomstökningar för låginkomsthushåll för att det i realiteten skulle få något märkbart genomslag. Denna problematik har kallats för "fattigdomsfällan" och den har berört fler implementeringsproblem än enbart barnomsorgsavgift och bostadsbidrag (se t.ex. SOU 2001:24).

Välfärdsstaten utmanas

Under inledningen av 1990-talet ställdes den svenska välfärdsstaten inför nya utmaningar. En galopperande arbetslöshet innebar ökade kostnader inom såväl de generella som de selektiva systemen. Minskade skatteinkomster för staten resulterade i sänkta ersättningsnivåer inom de generella systemen vilket bland annat ledde till ökade socialbidragskostnader. Inom A-kassan skärptes kvalifikationskraven vad gällde tid på arbetsmarknaden. Även regelverket kring bostadsbidraget skärptes vilket innebar att en snävare personkrets hade möjlighet att erhålla detta. Under 1990-talet ökade andelen hushåll med socialbidrag bland dem som fick bostadsbidrag. I samband med statens försämrade finanser genomfördes också nedskärningar inom den offentliga sektorn vilket innebar både försämrade service och ökad arbetslöshet. Arbetslösheten under denna period drabbade huvudsakligen grupper med lägre utbildning, framför allt inom vård, omsorg och produktion (se t.ex. SOU 2001:79). Under mitten av 1990-talet stabiliserades emellertid situationen. Den öppna arbetslösheten sjönk, från 8,3 procent år 1993 till 5,6 procent år 1999, och samhällsekonomin började så sakteliga att förbättras. Ersättningsnivåerna inom transfereringssystemen höjdes i varierande grad och började närma sig de nivåer som var aktuella före krisen. Runt år 2000 kan man lite förenklat säga att krisen var över, och regering och riksdag planerade för nya reformer (ibid). Dock fortsatte nedskärningarna inom den offentliga sektorn, framför allt inom verksamheter som skola, barn- och äldreomsorg samt sjukvård.

Vid en närmare granskning kan man konstatera att samhället förändrats, framför allt ur ett välfärdsperspektiv. Vidare är det tydligt att 1990-talets samhällsekonomiska nedgång gett betydande avtryck för flera grup-

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

per. Samhället skulle emellertid ha förändrats även utan denna "kris". Jag vill här framför allt peka på fyra trender som tog sin början redan före 1990-talet och som alltjämt pågår. För det första befinner sig samhället i en förändringsprocess, från att ha varit ett produktionssamhälle till att i allt högre grad vara ett samhälle som karakteriseras av service och information. För det andra sker en ökad avreglering och privatisering av verksamheter som tidigare legat under offentligt ansvar. Dessa förändringar sker såväl inom välfärdssektorn som inom andra samhällssektorer. Detta leder till en tredje trend vilken innebär ökade valmöjligheter och därigenom ett ökat egenansvar. Individen tenderar att få ett allt större ansvar för att planera, prioritera och göra val för den egna välfärden (se t.ex. Bonke 1998). För det fjärde påverkas samhället av en process som lite oprecist kallas för globalisering. Internationaliserade och gränsöverskridande penningflöden och finansmarknader utmanar nationalstatens möjligheter att hantera samhällsekonomiska förändringar som i sin tur styr välfärdsstatliga förändringar (se t.ex. Pierson 2001). De avtryck som 1990-talet satt i samhället ska följaktligen inte betraktas enbart som en följd av konjunkturbetingade förändringar utan även tolkas utifrån mer långsiktiga förändringsprocesser.

Under andra halvan av 1990-talet började, som tidigare nämnts, den ekonomiska återhämtningen. Denna positiva trend fick emellertid inte samma genomslag för alla grupper. Om vi förenklat delar in Sverige i tre inkomstgrupper med majoriteten av medborgarna i mittgruppen kan man säga att det var toppgruppen som ökade sina inkomster mest. Deras uppgång var förhållandevis markant. Denna grupp var förmodligen den som drabbats minst av arbetslösheten under första halvan av 1990-talet (se t.ex. Fritzell 2001, SCB 2003). Inkomsterna ökade bland annat i takt med att lönerna inom svenskt näringsliv började jämföras med internationella nivåer. Ännu en anledning är att denna grupp hade stora delar av sin förmögenhet knutna till värdepapper och kunde realisera dessa vid börsuppgångens kulmen under slutet av 1990-talet. För mellangruppen var inkomstökningarna mer moderata. Men en gynnsammare arbetsmarknad tillsammans med höjda nivåer i transfereringssystemen innebar en stabilare och tryggare ekonomisk situation för det stora flertalet. För grupperna med lägst inkomster innebar emellertid andra halvan av 1990-talet inte samma återhämtning. Dessa grupper hamnade allt längre efter övriga befolkningen beträffande inkomstökningar och etablering på arbetsmarknaden. Bland de grupper som har haft en ogynnsam inkomstutveckling ut-

Nödvändighetens pris

görs majoriteten av ungdomar, ensamstående föräldrar och utrikes födda (framför allt de som anlände till Sverige under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet). Denna differentierade inkomstutveckling har bland annat inneburit att Sverige under ingången av 2000-talet hade inkomstklyftor vars motsvarighet vi inte sett sedan 1930-talet (se t.ex. Fritzell 2001, SCB 2003).

Det finns flera orsaker till att några grupper inte lyckats få del av återhämtningen i samma utsträckning som majoriteten. De viktigaste orsakerna kan dock härledas till arbetsmarknaden och transfereringssystemen och hur dessa gemensamt har skapat hinder och barriärer. När det gäller arbetsmarknadsrelaterade förändringar vill jag lyfta fram tre aspekter. För det första slog inte arbetslösheten under 1990-talets första hälft ”blint”, med andra ord påverkades inte alla grupper i samma utsträckning (SOU 2001:79). Låg utbildning och låg inkomst i kombination med anställning inom tillverkningsindustrin eller den offentliga sektorn innebar sårbara kombinationer när arbetslösheten började stiga. För det andra såg vi, då arbetslösheten började sjunka, en till viss del förändrad arbetsmarknad. De fasta anställningarna hade delvis ersatts av mer osäkra eller flexibla (beroende på vem man frågar) anställningsformer som projektanställningar, timanställningar, kortare vikariat och provanställningar. (se t.ex. Hornemann-Møller & Lind 2000, Le Grand, Szulkin & Thålin 2001, Walleto 2004). Vidare började arbetsmarknaden kräva allt högre kvalifikationer. Även om det fanns lediga arbeten ledde dessa inte nödvändigtvis till en etablering på arbetsmarknaden. För det tredje hade arbetslöshetsproblematikens karaktär förändrats i så måtto att det nu snarare var frågan om en etableringsproblematik. Om arbetslösheten tidigare karakteriserades av att grupper lämnade arbetsmarknaden handlar det idag snarare om motsatsen, dvs. att grupper inte kommer in på arbetsmarknaden. Ytterligare en försvårande faktor var att de som ännu inte etablerat sig på arbetsmarknaden saknade de meriter och erfarenheter som efterfrågades av många arbetsgivare (se t.ex. Salonen 2000, Bergmark & Palme 2003).

Välfärdsstatens styrkor och svagheter

När det gäller förändringarna i transfereringssystemen vill jag peka på två aspekter. För det första ändrades regelverket i arbetslöshetsförsäkringen under mitten av 1990-talet i den meningen att arbetskravet skärptes. Detta kan delvis förstås som en ”krisåtgärd”, i och med att man höjde

kraven var det färre som fick rätt till A-kassa. De som inte uppfyllde kvalifikationskraven fick istället vända sig till kommunens behovsprövade socialbidrag. Till skillnad från flera andra krisåtgärder blev denna förändring bestående och gäller fortfarande. Detta innebär, om man tar i beaktande de förändrade anställningsformer som tycks bli allt vanligare, att grupper med en svag etablering på arbetsmarknaden har försämrade möjligheter att uppfylla de kvalifikationer som arbetslöshetsförsäkringen ställer. När det gäller övriga transfereringssystem såsom sjuk- och föräldraförsäkring får detta inte samma genomslag även om osäkra anställningsformer, ”hopp från tuva till tuva”, kan medföra svårigheter att ta del av dessa försäkringar (se t.ex. Walette 2004).

För att sammanfatta detta resonemang skulle jag, med hjälp av modellen (familj – stat – marknad), vilja peka på den komplexitet som på olika sätt påverkar hushållens försörjningsmöjligheter. En av kritikpunkterna när det gäller den svenska välfärdsstaten är att den i allt för hög utsträckning varit beroende av en hög sysselsättningsnivå. När sysselsättningsnivån sjönk förändrades människors möjligheter att få del av de generella trygghetssystemen. En förändring som ägde rum handlade följaktligen om kostnadsförskjutningar inom den offentliga sfären. Fler hushåll blev hänvisade till det kommunala socialbidraget (se t.ex. Salonen 1997, 1998). Samtidigt kunde marknaden inte i samma utsträckning som tidigare bidra till hushållens försörjning. Ett förhållandevis stort beroende av offentliga trygghetsarrangemang i kombination med en svag etablering på arbetsmarknaden var en försörjningskombination som var och fortfarande är en sårbar ekonomisk situation.

Hur lyckades då välfärdsstaten hantera 1990-talets samhällsekonomiska turbulens? Enkelt uttryckt kan man säga att det finns två huvudsakliga tolkningar. Den ena betonar välfärdsstatens styrka, att den trots allt klarade av att hantera de utmaningar den ställdes inför. Visserligen ökade utsattheten och många fick lägre inkomster, men välfärdsstaten visade sig ändå fungera, inkomstförsämringarna slog inte genom som man kunde befara. Gustafsson, Johansson och Palmer (2003) visar att barnfamiljer generellt förlorade förhållandevis mycket med avseende på arbetsmarknadsrelaterade inkomster, men att detta framför allt gällde ensamstående föräldrar. Vad man också visar är att när de offentliga trygghetssystemen räknades in var inkomstminskningarna betydligt mer moderata. Stjernø (2001) menar att talet om kris var överdrivet och att förändringarna inte blev så stora, åtminstone inte för det stora flertalet. Möjligen har vissa

Nödvändighetens pris

grupper hamnat i en försämrad situation. Abrahamson (2001) anknyter till denna diskussion men menar att vissa grupper drabbades i betydligt högre utsträckning än andra av den samhällsekonomiska nedgången. Han menar att välfärdsstatens framtida utmaning ligger i hur den lyckas motverka exkludering och utanförskap för vissa utsatta grupper:

Mens den "gamle" velfærdsstats projekt var at afskaffe (indkomst) fattigdom, så er udfordringen for den "nye" velfærdsstat at formå at integrere marginaliserede og udstødte, samt at forebygge at marginaliserings- og diskriminationsprocesser overhovedet opstår og udvikler sig. (ibid s.14)

Generellt sett går det följaktligen att hävda att de som menar att välfärdsstaten klarade krisen förhållandevis bra anser att de flesta, med hjälp av de generella ersättningssystemen, lyckades bibehålla en levnadsstandard som förhållandevis väl överensstämde med hur de levde före krisen. Emellertid lyfter man också fram det faktum att situationen för vissa grupper blev betydligt sämre. Den generella välfärdsstaten hade en förhållandevis god täckningsgrad, dock inte heltäckande.

Den andra tolkningen ställer sig mer kritisk till hur välfärdsstaten hanterade 1990-talet. Bland annat påpekas brister när det gällde att motverka utanförskap och marginalisering (se t.ex. Sunesson et al. 1998). De grupper som var etablerade på arbetsmarknaden och/eller i de generella välfärdssystemen fick visserligen, åtminstone till en del, erfara inkomstminskningar. Men de lyckades ändå huvudsakligen upprätthålla sin tidigare standard och, i takt med den samhällsekonomiska uppgången, öka densamma. När det däremot gäller de som inte hade någon fastare förankring på arbetsmarknaden och inte hade lyckats kvalificera sig för de generella trygghetssystemen så visade sig välfärdsstatens brister. Utifrån en förändrad arbetsmarknad, kännetecknad av bland annat högre krav och osäkrare anställningsförhållanden, skapades hinder och barriärer för vissa grupper (ensamstående föräldrar, ungdomar och invandrare) att ta del av den allmänna uppgången i samhällsekonomin. Inkomstmöjligheterna begränsades till att handla om tillfälliga anställningar, eventuellt i kombination med socialbidrag. Denna kritik kan vidare relateras till den diskussion och perspektivförskjutning som under de senaste åren har inneburit att talet om arbetslöshet och låg inkomst istället har kommit att handla om talet om utanförskap och marginalisering. Detta beror på att grupper som befinner sig i en marginell position på arbetsmarknaden och har låga in-

komster även tenderar att ha sämre boendestandard, lägre utbildningsnivå och utbildningstillgänglighet samt sämre hälsa och sämre möjligheter till demokratisk påverkan (Hornemann-Møller & Lind 1996).

Barnfamiljers försörjningsvillkor

För att sätta in avhandlingens problemområde, ekonomiskt utsatta barnfamiljers förhållande till konsumtion, i ett sammanhang krävs någon form av redogörelse för vad som är generellt för barnfamiljer. Flera av de aspekter som senare kommer att lyftas fram i avhandlingen kan förstås som en kombination av ekonomisk knapphet och specifika omständigheter knutna till barnfamiljfasen. Av denna anledning avser jag här att kort beskriva några karakteristika för barnfamiljer generellt för att därefter mer specifikt diskutera villkoren för barnfamiljer med knapp ekonomi.

Barnfamiljer är ingen homogen grupp. Under de senaste 50 åren har det vi lägger i begreppet barnfamilj förändrats på ett påtagligt sätt vilket beror på förändrade samhälls- och livsmönster. Förändringarna är flera men jag vill framför allt peka på tre. För det första har antalet skilsmässor och separationer ökat vilket innebär att antalet ensamstående föräldrar idag är betydligt fler. Detta innebär att fler barn än tidigare växer upp i hushåll som antingen består av en förälder eller i ombildade familjer. Av drygt en miljon barnfamiljer utgjorde de med en ensamstående förälder ungefär 24 procent år 2000 (Gähler 2001). Denna förändring är för det andra en del av ett annorlunda sätt att förstå barnfamiljen. Föreställningar kring kärnfamiljen utmanas idag av ett ifrågasättande av just kärnfamiljens självklarhet och livslånga äktenskap. Detta kan delvis förstås mot bakgrund av kvinnors ökade deltagande på arbetsmarknaden och en ökad individualisering (se t.ex. Bäck-Wiklund 2001). En ökad andel ensamstående föräldrar och ombildade familjer innebär vidare att kärnfamiljen ersätts med ett vidare familjebegrepp, till exempel "the extended family" eller "nätverksfamiljen", vilket inkluderar till exempel styvföräldrar och styvsyskon. En tredje förändring handlar om andelen barnfamiljer där föräldrarna är utrikes födda. År 2000 hade 16 procent av barnen i Sverige föräldrar (förälder om det handlar om ensamstående) som båda var utrikes födda. 6 procent hade en utrikes född och en svensk förälder medan 78 procent hade två svenskfödda föräldrar (Jonsson 2001).

Nödvändighetens pris

Om man tittar på skälen till välfärdsstatens framväxt så har omfördelningen av ekonomiska resurser varit central (Elmér et al. 2000). I detta sammanhang har barnfamiljernas ekonomiska situation haft en stor betydelse. Omfördelning har skett mellan olika inkomstgrupper, mellan olika generationer samt från hushåll utan barn till hushåll med barn. Motivet för omfördelningen till hushåll med barn var ursprungligen att öka nativiteten i Sverige. Olika reformer som föräldraförsäkring, barnbidrag, bostadsbidrag, subventionerad barnomsorg samt fri sjuk- och tandvård är några exempel på omfördelningar till hushåll med barn. Naturligtvis har några av dessa reformer även haft andra syften som till exempel att öka möjligheten för kvinnor att etablera sig på arbetsmarknaden. Några av dessa reformer har en relativt lång historia, till exempel infördes barnbidragen 1948 (ibid).

Även om grundskälet till denna omfördelning har varit och är att öka eller upprätthålla nativiteten i landet så finns det även andra orsaker. En av dessa orsaker är att hushåll med barn förväntas ha en högre försörjningsbörda under de år barnen bor hemma. Orsakerna till detta är flera, bland annat kan tillkomsten av barn innebära minskad inkomst då någon av föräldrarna utnyttjar föräldraförsäkringen. Om man i stället tittar på utgiftssidan innebär barn ökade utgifter för boende (eventuellt krävs ett större boende), barnomsorg, ökade dagligvaruutgifter, större klädkonto med mera.

Ett sätt att förstå barnfamiljers förändrade ekonomiska situation är att utgå från olika livsfaser. Perioden, framför allt som småbarnsförälder, kan tillsammans med pensionering räknas till de faser som ökar den ekonomiska sårbarheten. Redan Rowntree (1902) kunde genom sina undersökningar av fattigdomen i York visa på förändringar som kunde knytas till specifika livsfaser. Tiden som småbarnsförälder sammanfaller inte sällan med andra typer av etableringar, t.ex. köp av bostad eller flytt till större bostad och etablering på arbetsmarknaden. Följaktligen kan man konstatera att barnfamiljer befinner sig i en livsfas som generellt innebär en ökad ekonomisk sårbarhet. Det finns vidare några omständigheter som särskilt förstärker den ekonomiska sårbarheten. För det första gäller det separationer eller skilsmässor (SOU 2001:54). Det visar sig att barn till ensamstående föräldrar generellt har en sämre ekonomisk situation än barn till sammanboende föräldrar (SOU 2001:55). Den andra omständigheten utgörs av antalet barn. Familjer med tre eller fler barn har i regel en sämre ekonomisk situation än familjer med färre barn (SCB 2000). Jag ska sena-

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

re beskriva några av de mer specifika villkor som barnfamiljer med en mer påtaglig knapphet lever under.

Den ekonomiska sårbarheten avtar generellt sett i takt med att graden av etablering ökar samt att möjligheten till ökat förvärvsarbete tilltar. Inkomsterna förstärks och boendekostnaderna stabiliseras. Även om äldre barn, till exempel tonåringar, kan ge ökade utgifter vad gäller kläder, fritidsaktiviteter med mera så har föräldrarna i regel uppnått sådana inkomstökningar att detta inte uppfattas som alltför problematiskt (jfr SCB 2000). Vidare förekommer i regel möjligheter att spara vilket möjliggör en buffert för oförutsedda utgifter, planering av hushållsekonomin samt kontanta köp av vissa kapitalvaror.

Föräldraförsäkringen innebär möjligheter att med ett inkomstbortfall på 20 procent⁴ vara hemma med barnen under, i skrivande stund, 390 dagar (2004). Till detta ska läggas 90 dagar då ersättning utgår med 60 kronor per dag. Vidare innebär föräldraförsäkringen möjlighet till motsvarande ersättning då barnen är sjuka. Det finns dock ett tak i detta system vilket givit upphov till en debatt kring en höjning av taket. Allt fler får i själva verket en lägre ersättning än 80 procent relaterat till deras förvärvsinkomst. Om detta speglar den ena sidan av problematiken kring föräldraförsäkringen⁵ så finner vi på den andra sidan de som inte lyckats kvalificera sig för den generella föräldraförsäkringen, på grund av för lite arbetad tid. För dessa finns en garantinivå vilket motsvarar en ersättning om 180 kronor per dag. Fram till 2002 var dock grundnivån 60 kr. Vidare finns de som i och för sig är berättigade till föräldraförsäkring men som på grund av en allt för låg förvärvsinkomst eller genom deltidsanställningar och liknande erhåller en föräldrapeng som hamnar under socialbidragsnormen. För dessa sistnämnda grupper kan socialbidrag innebära en möjlighet att komplettera inkomsten. Vidare är bostadsbidraget bland annat tänkt att vara en inkomstförstärkning för just dessa grupper. Enligt SCB (2000) utgör bidrag av olika slag generellt sett ca 20 procent av barnfamiljernas inkomster. För ensamstående föräldrar är andelen högre, ca 34 procent. Dessa siffror tydliggör den betydelse som de offentliga trygghetssystemen har för barnfamiljer. De visar också vad 1990-talets neddragningar i dessa system kan tänkas ha inneburit.

4 I vissa fall ges en högre ersättning då arbetsgivaren täcker upp med till exempel ytterligare 10 procent.

5 De aspekter som diskuteras kring föräldraförsäkringen gäller även för andra system, framför allt sjukförsäkringen.

Nödvändighetens pris

När det gäller försörjningsmöjligheter finns det några betydelsefulla faktorer. För det första påverkar graden av etablering på arbetsmarknaden möjligheterna till en stabil hushållsekonomi. För det andra spelar hushållssammansättningen en viktig roll. Antal barn och om hushållet består av en eller två försörjare utgör centrala variabler för ett hushålls inkomster och utgifter. Utbildningsnivån har betydelse för graden av etablering på arbetsmarknaden och för nivån på inkomsten. I Sverige lever ca 75 procent av barn i åldern 0-17 år i en "kärnfamilj"⁶. 9 procent bor i ombildade familjer och 17 procent bor med ensamstående föräldrar (14 procent hos modern och 3 procent hos fadern) (SCB 2000). När det gäller utbildningsnivån har en knapp tredjedel av föräldrarna i de traditionella kärnfamiljerna en längre utbildning. I ombildade familjer är det ca 15 procent där båda föräldrarna har längre utbildning. För barn med ensamstående föräldrar dominerar en kortare utbildning hos modern respektive fadern (ibid).

Utbildningsnivån har som nämnts betydelse för möjligheten till etablering på arbetsmarknaden. När det gäller barnfamiljerna har föräldrar med längre utbildning en något högre grad av arbetsmarknadsdeltagande. Skillnaden mellan fäderna är förhållandevis liten, 92 procent längre utbildning och 87 procent kortare. Skillnaden mellan mödrarna är mer påtaglig. Avseende mödrar till barn mellan 0 och 5 år är siffran 89 procent för längre utbildning och 66 procent för kortare. När det gäller mödrar till barn mellan 13 och 17 år är motsvarande nivåer 94 respektive 74 procent. Att stå utanför arbetsmarknaden innebär i detta sammanhang arbetslöshet, studier eller andra skäl.

En annan variabel som påverkar etableringsgraden på arbetsmarknaden och därigenom ett hushålls försörjningsmöjligheter är invandrabakgrund. Vi vet att 1990-talets samhällsekonomiska turbulens bland annat påverka-

⁶ 72 procent bor i traditionella kärnfamiljer medan övriga 3 procent består av hushåll där det även ingår äldre halvsyskon, foster- och adoptivbarn. Jag vill vidare kommentera tre aspekter av SCB:s statistik. För det första använder jag mig av undersökningen från 1999 som bygger på ULF (Undersökning om levnadsförhållanden 1998 och 1999), Arbetskraftsundersökningen 1999, HINK (Inkomstfördelningsundersökningen 1997) samt FU (Skolverkets föräldraundersökning 1999). Det finns färskare siffror i rapporten *Barn och deras familjer* (SCB 2003:7). Emellertid bygger denna avhandling på empiriskt material som ligger närmare den föregående *Barn och deras familjer* från 2000. För det andra är vissa uppgifter osäkra då det inte fanns några säkra uppgifter om växelvis boende. För det tredje använder jag mig av SCB:s procentsatser där deras avrundning gjort att summeringen av procentsatserna gällande hushållstyper blir 101 procent.

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

de hushållen med invandrabakgrund i negativ mening. (SOU 2000:3). Hur ser då fördelningen ut när det gäller andelen barnfamiljer (med barn 0 - 17 år) med invandrabakgrund. Om man räknar ihop olika kategorier av barnfamiljer, det vill säga barn som är födda utomlands eller där en eller båda föräldrarna är födda utomlands, så utgör dessa familjer ungefär en fjärdedel (24 procent) av samtliga barnfamiljer. Vi vet också att problematiken i förhållande till arbetsmarknaden framför allt gäller hushåll med flyktningbakgrund, familjer som anlände till Sverige under slutet av 1980-talet och första halvan av 1990-talet. Vid en grov uppskattning har nästan hälften (48 procent) av samtliga barn (0-21 år) med invandrabakgrund anknytning till länder som varit krigshärjade och genererat flyktingströmmar⁷ (SCB 2000).

När det gäller boendet så bor 77 procent av de barn som har sammanboende föräldrar i småhus, radhus eller kedjehus medan detta gäller för 42 procent av de barn som har ensamstående föräldrar⁸. När det gäller barn i åldern 0-5 år bor 69 procent i bostäder där möjlighet finns för eget rum medan siffran för barn mellan 13 och 17 år är 74 procent. En annan aspekt av boendet är tillgång till fritidshus. Av samtliga barn mellan 0 och 17 år har 50 procent på något sätt (föräldrarna äger, tillgång genom släkting eller på annat sätt) tillgång till fritidshus. För barn med ensamstående förälder är motsvarande siffra 38 procent (ibid).

Inkomstfördelning bland barnfamiljer

En av de mest centrala variablerna när det gäller levnadsförhållanden är inkomsten. SCB räknar i sina undersökningar om barnfamiljers ekonomi med att 14 procent av samtliga hemmaboende barn upp till 21 år 1999 tillhörde familjer som hamnade under en inkomststandard på 1,0 eller vad

⁷ De länder jag räknat på är Bosnien-Hercegovina, Irak, Iran, Jugoslavien, Libanon och Somalia. Vidare vill jag reservera mig för att kategorin Jugoslavien även innehåller barnfamiljer från arbetskraftinvandringen under 1960- och 1970-talet.

⁸ I detta sammanhang föreligger det stora variationer mellan glesbygd och storstad. Lägenhetsboendet är betydligt vanligare i storstäderna.

Nödvändighetens pris

som även benämns som låg inkomststandard⁹. Skillnaden mellan sammanboende föräldrar och ensamstående var påtaglig, 3 respektive 20 procent. Även de som befinner sig ovanför gränsen för låg inkomststandard kan ha en ansträngd ekonomi. 22 procent av barnfamiljerna saknade kontantmarginal, det vill säga möjlighet att ordna fram 14 000 kronor inom en vecka (ibid).

I de barnfamiljer som enbart har en förvärvsarbete, det vill säga ensamstående samt sammanboende med en förvärvsinkomst, är den ekonomiska sårbarheten mest utbredd. När det gäller denna grupp hamnade 29 procent av de ensamstående under en inkomststandard på 1,0 och 25 procent av de sammanboende. 44 procent av de ensamstående föräldrarna saknade kontantmarginal. Motsvarande siffra för sammanboende med en förvärvsinkomst var 28 procent. I barnfamiljer med tre eller fler barn var det 20 procent som låg under gränsen för låg inkomststandard (ibid).

Som nämnts tidigare består, generellt sett, barnfamiljernas inkomster till ca 20 procent av olika bidrag och ersättningar. Under 1990-talets skedde nerdragningar i dessa system vilket drabbade samtliga barnfamiljer. Emellertid vände samhällsekonomin uppåt och nivåerna i transfereringssystemen och barnbidraget höjdes. År 1996 levde 19 procent av barnfamiljerna under gränsen för låg inkomststandard. 1998 hade läget förbättrats och inkomsterna var i princip åter på samma nivå som 1993 då SCB började följa utvecklingen av barnfamiljernas inkomststandard. Även barnfamiljerna med lägst inkomster, de ensamstående och de sammanboende med en förvärvsinkomst, ökade sina inkomster under slutet av 1990-talet. Emellertid nådde de inte upp till den inkomstnivå de hade 1993 (ibid, se även Gustafsson et al. 2003).

9 Inkomststandard beräknas utifrån ett hushålls disponibla inkomst dividerat med baskonsumtion multiplicerat med antalet konsumtionsenheter utifrån den officiella statistikens ekvivalensskala. I detta belopp ingår utgifter för faktisk eller normerad boendekostnad. Avslutningsvis läggs även till kostnader för medlemskap i fackförening och barnomsorg (SCB 2003:7). SCB definierar inkomststandard som följer: "Inkomststandard = 1,0 innebär att familjen ligger precis på en lägsta rimlig standard, ungefär den man tänkte sig vid konstruktion av 1986 års socialbidragsnorm. Inkomststandard under 1,0 innebär att familjen har det sämre ställt än vad våra normer skulle tillåta. Familjen faller under strecket för "lägsta rimliga standard". Inkomststandard över 1,0 innebär att familjen har mer än "lägsta rimliga standard". Inkomststandard = 2,0 innebär att familjen skulle kunna försörja ytterligare en familj av samma storlek och sammansättning utan att någon skulle falla under strecket för "lägsta rimliga standard." (ibid s. 169)

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

Eftersom majoriteten av barnfamiljerna klarar sig förhållandevis bra ekonomiskt blir det i denna typ av redogörelser mer eller mindre naturligt att man lyfter fram de som har en besvärlig ekonomisk situation. Ett problem är då att det generella och genomsnittliga kommer i skymundan, fokus sätts på det negativa och det problematiska. Men om vi i stället vänder på siffrorna så framstår en bild som jag tycker är viktig att lyfta fram. 86 procent av alla barnfamiljer har en inkomststandard som överstiger 1,0. Om man skiljer mellan hushåll med sammanboende och ensamstående föräldrar är andelen familjer som har en inkomststandard över gränsen för låg inkomststandard 97 respektive 80 procent. 78 procent av samtliga barnfamiljer hade en kontantmarginal, det vill säga de kunde ordna fram 14 000 kronor inom loppet av en vecka. I gruppen med enbart en förvärvsinkomst, såväl bland ensamstående som sammanboende, hade 71 respektive 75 procent en inkomststandard som översteg 1,0. När det gäller kontantmarginal var procentsatsen 56 respektive 72. En annan kategori av barnfamiljer som nämns i samband med ansträngd ekonomi är de med tre barn eller fler. 80 procent av dessa barnfamiljer hade en inkomststandard över 1,0 (SCB 2000).

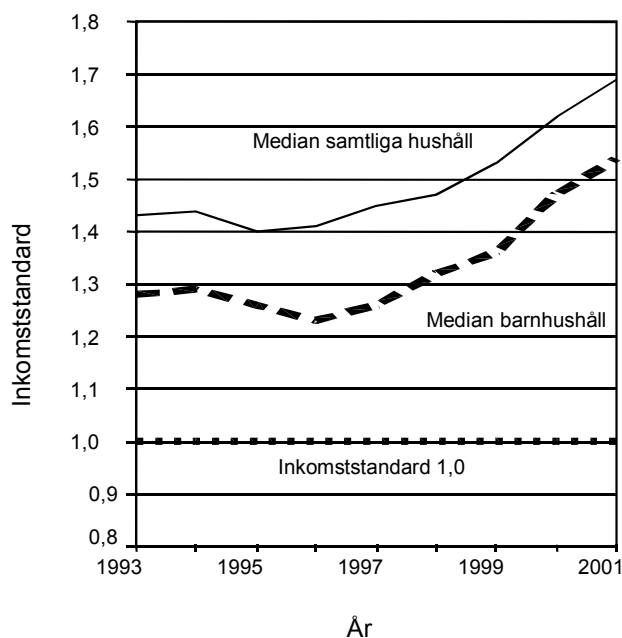
Följaktligen går det att konstatera att en klar majoritet av barnfamiljerna har en ekonomisk situation som innebär en viss trygghet och stadga i vardagen. Naturligtvis utgör ekonomin enbart en av flera trygghetsskapande faktorer, men jag vill ändå påstå att den är en central del. En trygg ekonomi innebär möjligheter till långsiktig planering och beredskap att kunna hantera tillfälliga ekonomiska svackor. En trygg ekonomi innebär också frånvaron av knapphetens stress, osäkerhet, skam och maktlöshet (jfr Jönsson 2003). Att en majoritet av barnfamiljerna har en relativt stabil ekonomi undanröjer dock inte det faktum att det finns barnfamiljer som har en utsatt ekonomisk situation. Det kan dessutom vara så att ju fler som har det bra desto besvärligare är det att ha mindre, ha en knapp ekonomi eller att vara fattig (Bauman 1998). Hur situationen kan se ut för barnfamiljer med en knapp ekonomi kommer att diskuteras senare i detta kapitel.

Emellertid behöver denna bild av inkomstfördelning bland barnfamiljer utvecklas ytterligare. Hur stor andel av barnfamiljerna som lever under respektive över SCB:s definition av låg inkomststandard åskådliggör enbart en aspekt av inkomstfördelningen. Men till detta ska också läggas en annan dimension, nämligen skillnaden mellan medianhushållen och de som lever med en låg inkomststandard. Om tio av hundra barnfamiljer ligger

Nödvändighetens pris

under en viss inkomstgräns är det ur ett konsumtionsperspektiv intressant att även undersöka hur mycket som skiljer dessa tio från de övriga. Min föreställning är att skillnader i konsumtionsmönster blir allt mer påtagligt ju större gapet är. Varu- och tjänstemarknaden är förmodligen också en betydelsefull aktör som följer inkomstutvecklingen hos medianhushållen. SCB (2003:7) har sedan 1993 följt utvecklingen av hur samtliga barnfamiljers inkomststandard förhåller sig till gränsen för låg inkomststandard. Det visar sig att gapet mellan medianen och en inkomststandard på 1,0 har ökat avsevärt.

Figur 2: Inkomststandard för olika hushåll 1993 - 2001 i Sverige.

Källa SCB (2003:7 s. 137)

Som diagrammet visar var skillnaden mellan medianhushållen och de som levde med en låg inkomststandard 1993 knappt 30 procent. Fram till 1997/1998 förändrades inte gapet i någon större utsträckning, det till och med minskade under något år. Men sedan 1998 har inkomststandarden ökat för varje år. 2001 hade medianen för barnfamiljer ökat till 54 procent

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

i förhållande till de som levde på en låg inkomststandard. Värt att notera är även att skillnaden mellan barnfamiljer med en inkomststandard 1,0 i förhållande till befolkningen i sin helhet är än mer påtaglig, nästan 70 procent.

Förtjänsten med måttet inkomststandard är att det ger möjlighet att förstå skillnader mellan hushåll inte enbart avseende inkomster utan även utgifter (jfr Salonen 2002). Tidigare mått på ekonomisk ojämlikhet har varit alltför fokuserade på inkomster medan utgiftsdimensionen har tonats ner. Ur ett konsumtionsperspektiv menar jag att denna påtagliga ökning av gapet förmodligen har satt avtryck i möjligheterna att konsumera. Till sammanhanget hör vidare att inflationen under dessa år har varit blygsam. Det finns anledning att fundera över hur konsumtionsmönstret har förändrats för medelinkomsthushållet, vad som ingår i standardpaketet och vad som kan betecknas som socialt nödvändigt eller normal konsumtion. Det skulle kunna förhålla sig så att förväntningar och dominerande normer kring konsumtion glidit allt längre ifrån vad som kan karaktäriseras som materiellt nödvändig konsumtion och vad som ligger till grund för en inkomststandard på 1,0.

För att tydliggöra gapet mellan olika hushålls möjligheter att konsumera kan det något abstrakta måttet för låg inkomststandard räknas om i kronor. För en barnfamilj med två vuxna och två barn motsvarade låg inkomststandard 2001 17 357 kronor per månad. Denna summa är vad som behövs för att täcka nödvändig konsumtion. Medianen för motsvarande familjesammansättning var 26 732, d.v.s. drygt 9 000 kronor mer per månad.¹⁰

Sammanfattningsvis vill jag här peka på att barnfamiljer generellt befinner sig i en sårbar situation i så måtto att inkomsterna, åtminstone under en period, minskar och att utgifterna ökar på flera områden. Olika välfärdsstatliga arrangemang har därför skapats för att genom riktad in-

10 SCB mäter inkomsten utifrån årsbasis. Månadsbeloppen bygger därför på årsinkomsten per konsumtionsenhet delad med 12. Uträkningen är gjord med den ekvivalensskala SCB använder i rapporten "Barn och deras familjer 2002". Den skiljer sig något från den ekvivalensskala SCB använder sig av i den officiella statistiken över inkomstfördelningen (se SCB 2003:7 s 167). Den familj jag räknat på består av två vuxna och två barn med åldern 6 och 12 år. Enligt den ekvivalensskala jag använt viktas den första vuxna med 1,0, den andra med 0,66, barn mellan 4-10 år med 0,57 och barn mellan 11-17 år med 0,66. I den officiella statistiken över inkomstfördelningen ligger vikterna något högre per konsumtionsenhet. I detta sammanhang spelar det mindre roll då det är differensen mellan hushållen jag vill åskådliggöra.

Nödvändighetens pris

komstförstärkning till viss del kompensera för de ekonomiska påfrestningar som barnfamiljer möter. Detta innebär att de flesta barnfamiljer som är etablerade på arbetsmarknaden och som består av ett tvåförsörjarhushåll klarar sin vardagsekonomi utan att behöva använda sig av skyddsnet som socialbidrag. Arbetsmarknadsetablering är den mest avgörande faktorn för hur barnfamiljer klarar sin försörjning. En förvärvsinkomst i stället för två får ett förhållandevis kraftigt genomslag när det gäller försörjningssituationen. Även antal barn är en betydelsefull faktor. Tre barn eller fler får också ett genomslag i försörjningsstatistiken. Men, som sagt, även om dessa faktorer innebär en ökad risk för fattigdom och även om grupper som lever med dessa risker är mer utsatta än andra lever en majoritet av dem med en inkomststandard över 1,0.

Välfärd och utsatthet

Under de senaste 10 - 15 åren har man i allt större utsträckning diskuterat välfärden och välfärdsstatens möjligheter och brister (se t.ex. Salonen 1993, Elm Larsen et al. 2000, Pierson 2001, Johansson 2001, SOU 2001:79). I en västeuropeisk kontext har diskussionerna bland annat handlat om vad staten kan och bör göra, i hur stor utsträckning marknadskrafterna och dessas logik ska tillåtas överta ansvarsområden som tidigare var offentliga angelägenheter samt hur man ska förstå och möjligen motverka tendenser till utestängning och exkludering av olika grupper i samhället. Dessa diskussioner har naturligtvis sett olika ut beroende på vilken typ av välfärdsregim¹¹ som råder i respektive land. Men förutom mer interna länderspecifika resonemang förs det samtidigt övergripande samtal, kanske främst på EU-basis, kring välfärdsfrågor och välfärdsstatens ansvar. Detta avsnitt ska framför allt lyfta fram olika förståelser av varför vissa grupper tenderar att marginaliseras i riktning mot ett socialt och ekonomiskt utanförskap. Men för att dessa förståelser ska kunna placeras i ett sammanhang krävs en inledande och kortfattad diskussion kring välfärdsstatens förändring.

Under 1980-talet gick en nyliberal våg genom delar av Europa. De personer som i första hand har kommit att förknippas med dessa nyliberala

11 Se t.ex. Esping-Andersens (1990) sätt att typologisera olika sätt att arrangera ansvaret för välfärden.

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

ansatser är Ronald Reagan (president i USA 1981–1989) och Margaret Thatcher (premiärminister i Storbritannien 1979–1990). Det som framför allt kom att förknippas med detta tankemönster är tveksamheten mot statlig inblandning i en marknadsekonomi. Detta ledde i Storbritannien till en rad privatiseringar på områden som tidigare varit statens ansvar (Pierson 2001). Vad som också förändrades var synen på statens roll vad gällde, åtminstone ur ett svenskt perspektiv, klassiska välfärdsfrågor. Följaktligen var det en strategi att så långt det var politiskt möjligt privatisera och konkurrensutsätta verksamheter inom till exempel vård och omsorg. Tillsammans med privatiseringsvågen följde även andra neddragningar av välfärdsstatens ansvar. I detta sammanhang vill jag framför allt peka på hur olika typer av stödarrangemang till de fattigaste grupperna, t.ex. arbetslösa och ensamstående föräldrar, stramats åt vad gäller såväl tillgänglighet som nivåer (Sunesson et al. 1998).

Det har nu förflutit ett antal år och till vissa delar har retoriken och viljeinriktningen förändrats. Maktskiftet i några av Europas mer inflytelserika länder, till exempel Storbritannien och Tyskland, har inneburit att statens roll gällande ansvarstagande för utsatta grupper återigen placerats på den politiska agendan. Dock tycks delar av den på 1980-talet inledda nedmonteringen av välfärdsstaten ha fortsatt vilket naturligtvis påverkat flera delar av samhället men kanske framför allt situationen för de grupper som redan befinner sig i en marginell position. Det finns flera orsaker till att man i en del länder dragit åt bromsen vad gäller statens välfärdsåtaganden. Globaliseringen eller finansmarknadens internationalisering försvårar möjligheterna för olika länder att kontrollera de inre finansiella angelägenheterna. Denna externa förklaring har emellertid kritiserats utifrån att den har givits ett för stort förklaringsvärde på bekostnad av mer interna förhållanden. Pierson (2001) lyfter i stället fram välfärdsstaternas interna förändringar. Han betonar faktorer som nedgång i produktionen och välfärdsstatens inbyggda "path dependency" eller spårbundenhet. När välfärdsstaterna byggdes upp låste de fast sig vid vissa åtaganden som senare visade sig vara mycket kostsamma men som var svåra att förändra eller backa ur. Dessa kostnader tvingar fram nedskärningar. Vidare påtalar Pierson att en åldrande befolkning är en faktor som innebär problem om natalitetens samtidigt sjunker samt att sjukvårdskostnader och kostnader för pensioner stiger. Han menar även att en förändrad hushållssammansättning, till exempel en ökad andel ensamstående föräldrar, har inneburit ökade kostnader för staten. Detta är förändringar som påverkar statens

Nödvändighetens pris

kostnadsläge oavsett om det sker i en låg- eller högkonjunktur vilket innebär att det är långsiktiga förändringar som inte kan förklaras av konjunkturcyklar eller tillfälliga upp- och nedgångar i ekonomin (ibid).

De förändringar jag beskrivit ovan påverkar de grupper som befinner sig i en marginell position i samhället, till exempel de som står utanför arbetsmarknaden och/eller har en hög grad av beroende av välfärdsstatliga lösningar för att klara sin försörjning. Neddragningar vad gäller ersättningsnivåer i generella transfereringssystem eller regelskärpningar i de selektiva arrangemangen kan resultera i ytterligare försörjningssvårigheter för utsatta grupper. Inom den forskning som rör ekonomiskt utsatta grupper har begreppet fattigdom varit dominerande. Ojämlighet i samhället har setts ur ett vertikalt eller hierarkiskt perspektiv och inkomsten har varit ett betydelsefullt riktmärke avseende var på skalan en människa hamnar. Denna syn kan förenklat sägas till stora delar bygga på en i grunden marxistisk samhällssyn där samhällshierarkin representeras av olika klasser från överklass ner till underklass. På senare tid, från 1980-talet och framåt, har en annan förståelse av ojämlikheten i samhället vuxit fram. Detta synsätt betonar istället etablering och marginalisering eller innanförskap och utanförskap. Samhället förstås mer i horisontella termer, det handlar om att befinna sig innanför eller utanför det etablerade samhället. Inkomst spelar fortfarande en central roll men betoningen på ekonomisk fattigdom har förskjutits mot ett mer komplext angreppssätt avseende förståelsen av grupper som befinner sig i utsatta och sårbara positioner. Intresset riktas inte enbart mot ekonomi utan rör livschanser och levnadsförhållanden som inbegriper fler dimensioner än enbart inkomst. Aspekter som möjligheter till utbildning, etablering på arbets- och bostadsmarknaden samt deltagande på arenor där människor ges möjlighet att påverka och förändra bland annat sin egen situation är några exempel på en mer komplex förståelse av ekonomisk utsatthet. Andra aspekter som anses betydelsefulla är möjligheter till etablering i olika typer av generella trygghetssystem som är tänkta att garantera ett visst skydd mot inkomstbortfall i fall av sjukdom, ålderdom, barnafödande, arbetslöshet etc.

Med andra ord går det att tala om en förskjutning från att diskutera ekonomiskt utsatta grupper i termer av "poverty" mot att istället använda begrepp som social exklusion (Kronauer 1998). Möjligen går det även att infoga ytterligare ett perspektiv i detta sammanhang. Som tidigare nämnts gick det under 1980-talet en våg av neoliberalism genom västvärlden. Denna våg har avtagit men vissa spår finns kvar, till exempel ett ökat indi-

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

viduellt ansvar för den egna välfärden och ett ökat antal valmöjligheter. Idéerna om samhället som en marknad har fått allt starkare fotfäste, inom fler och fler områden har marknadsprinciper börjat råda. Detta kan vara en av flera empiriska förklaringar till de teorier som förskjutit fokus från fattigdom till utanförskap som är mer komplext och innehåller fler nyanser än inkomst. En konsekvens av individernas ökade egenansvar kan vara att klyftorna ökar mellan de som har och de som inte har. En mer klassisk samhällsanalys, vilken teoretiker som Marx, Weber och Durkheim kan sägas representera, resonerar kring samhällen som på olika sätt, trots ojämlikhet, är sammanhållna och mer eller mindre integrerade. De teorier som förhåller sig till det samhälle som vuxit fram i Västeuropa under slutet av 1900-talet problematiserar bilden av ett sammanhållet samhälle och börjar i allt större utsträckning tala om innanförskap och utanförskap, till exempel Bauman (1998) och Luhmann (1995).

De nordiska välfärdsstaterna kan de sägas ha genomgått en förändring i den meningen att marknaden givits ett allt större inflytande över hur familjerna ordnar sin välfärd. Detta kan gälla rena välfärdsfrågor som pensioner men också andra typer av tjänster som el och telefoni. Vidare har statens reglering av olika marknader, t.ex. när det gäller kreditgivning och bostäder, minskat i betydelse. Det går att tala om två övergripande förändringsprocesser. För det första ett tillbakadragande av statens ansvar vilket inneburit att marknaden helt enkelt tagit över rollen som leverantör av ett antal tjänster. För det andra har det offentliga ansvarsområdet via en emuleringsprocess övertagit det man kan kalla för marknadsprinciper. I detta sammanhang finns en diskussion om huruvida medborgaren, med dennes rättigheter och skyldigheter, alltmer har kommit att bli en konsument med valmöjligheter och ett ökat individuellt ansvar (se t.ex. Gabriel & Lang 1995, Slater & Tonkiss 2001).

Vad har då detta med utsatthet och ekonomisk knapphet att göra? För det första innebär en ökad marknadsorientering att det offentliga i mindre utsträckning förmår påverka eller säkra levnadsförhållandena för de med lägst inkomster. Marknadens logik är annorlunda än välfärdsstatens (se t.ex. Salonen 1993). För det andra är den förhållandevis självständig i förhållande till demokratiska eller politiska instrument. Vinstmaximering är den överordnade principen. För det tredje är marknaden ingen "social" verksamhet i den betydelsen att det finns något ansvar för människors behov eller anpassning till människors olika möjligheter. Detta innebär ingen värdering, marknadslogiken kan säkert vara av godo och innehåller

Nödvändighetens pris

möjligheter för många. Däremot kan denna logik innebära problem för dem som befinner sig i en socialt sårbar position. En förskjutning mot individens ökade egenansvar är naturligtvis mest bekymmersam för dem som av olika anledningar har svårt att axla eller hantera detta ansvar.

Sett ur detta perspektiv erbjuder resonemangen kring utanförskap och exklusion användbara analysverktyg i förståelsen av ett förändrat samhälle. Inkomstförstärkning var tidigare ett förhållandevis användbart redskap när välfärdsstaten genom olika typer av regleringar och egna arrangemang strävade efter att ge människor möjligheter på olika samhällsarenor. När marknadens logik(er) i allt större utsträckning både brer ut sig och tar över vad gäller såväl sättet att tänka kring samhällets organisering som faktiska arrangemang försvagas de offentliga interventioner som finns för att öka utsatta grupperns möjligheter på olika samhällsarenor.

Ekonomiskt utsatta barnfamiljer

Socialt utanförskap, fattigdom eller ekonomisk knapphet, listan kan göras lång på försök att fånga delvis olika fenomen som vi finner bland ekonomiskt sårbara grupper i samhället. Definitionerna eller begreppen kan på ett sätt förstås som gradskillnader avseende ”avståndet” till de etablerade eller majoritetssamhället. Bland barnfamiljer med knapp ekonomi finns det följaktligen de familjer som på goda grunder kan sägas befinna sig i ett utanförskap i relation till olika samhällsarenor som till exempel bostadsmarknaden, arbetsmarknaden och utbildningssystemet. Å den andra sidan finns det även familjer som delvis har en etablering på olika samhällsarenor men som av olika skäl har svårt att få ekonomin att gå ihop. Orsakerna till detta handlar i grunden oftast om låga inkomster eller att ett hushåll har enbart en förvärvsinkomst. Vidare kan antalet barn göra att hushåll som inkomstmässigt egentligen hamnar ovanför olika fattigdomsmått ändå har en pressad ekonomisk situation. Spännvidden är därför förhållandevis stor avseende barnfamiljer med knapp ekonomi. Vidare är det svårt att bedöma en familjs möjligheter och situation genom att enbart utgå från inkomsten. Nätverk, utgifter, hälsa, utbildning och bakgrund är andra faktorer som kan vara av betydelse gällande familjers möjligheter att hantera knapphet.

Tidigare forskning om barnfamiljer med knapp ekonomi

När det gäller forskning som rör barnfamiljer med knapp ekonomi finns det ur ett nordiskt perspektiv en lång rad undersökningar att falla tillbaka på. Till exempel har det svenska utredningsväsendet kontinuerligt undersökt inkomstfördelning, socialbidragsnivåer, arbetslöshetsnivåer etc. SCB (Statens statistiska centralbyrå) svarar i detta sammanhang för ett rikt statistiskt material där barnfamiljer undersöks utifrån en lång rad aspekter. Ett av de senaste exemplen utgörs av Valförskommitténs digra lunta av rapporter som på olika sätt belyser välfärden i Sverige under 1990-talet. Flera av dessa rapporter behandlar barnfamiljernas situation, framför allt de som befann sig i en sårbar situation. Även enskilda forskare har visat ett intresse för ekonomisk knapphet (se t.ex. Salonen 1993, Halleröd 1991, 1993, Gustafsson 1996). En brist i dessa studier, utifrån denna avhandlings fokus, är att barnfamiljer inte specifikt lyfts fram. Intresset riktas istället mot fattigdomens utbredning bland befolkningen i stort. På senare tid har dock barnens situation i förhållande till ekonomisk sårbarhet kommit att fokuseras allt mer (Salonen 2002, Gustafsson et al. 2003, SOU 2001:55). Ett annat problem i sammanhanget är att kunskaperna till stora delar är av kvantitativ karaktär. Detta innebär att vi vet mycket om hur många, hur stor andel, förändringar över tid, grupperns relationer till varandra etc. Där- emot vet vi inte så mycket om hur vardagen gestaltar sig för dessa familjer och vad det kan innebära att leva under knappa förhållanden.

Studier som genomförts med kvalitativ inriktning tenderar att fokusera på individen medan familjedimensionen tonas ner. I detta sammanhang kan nämnas Gunnarssons (1993) intervjuundersökning av ensamstående kvinnor, dock utan barn, som uppbar socialbidrag och som delvis befann sig i ett utanförskap. Stjernø (1985) undersökte knapphetens villkor och förutsättningar bland norska hushåll under 1980-talet. Inte heller denna studie fokuserade specifikt på barnfamiljer. Ett aktuellt bidrag utgörs av Jönssons (2003) avhandling där han såväl kvantitativt som kvalitativt försöker förstå villkoren för personer som är arbetslösa och/eller uppbar socialbidrag. Jönsson studerar upplevelser av skam och stigmatisering i förhållande till arbetslöshet och socialbidrag. Inte heller Jönsson förhåller sig specifikt till barnfamiljer och vad det kan innebära att leva med en knapp ekonomi och samtidigt ha barn. Ett annat aktuellt bidrag är Gardberg Morners (2003) studie av ensamstående mödrars försörjningsstrategier. Även om barnen till viss del lyfts fram ligger fokus på mödrarnas försörj-

Nödvändighetens pris

ning. Näsman (1996) har undersökt hur barn upplever föräldrars arbetslöshet. Hon fann bland annat att barn kan se positiva sidor som att föräldrarna är hemma mer och kan ägna mer tid åt barnen. Dock framkom även att en lägre inkomst påverkar barnen. Vidare har Näsman studerat hur barn från åk 1 till åk 9 ser på pengar. Även om inte knapphet specifikt lyfts fram i dessa senare undersökningar ingår barn i studierna som uppenbart lever under knappa omständigheter (Näsman 1999, 2001a, 2001b).

Internationellt kan vi finna ett antal kvalitativa studier av levnadsvillkor för barnfamiljer med knapp ekonomi. Edin & Lein (1997) diskuterar, utifrån en amerikansk kontext¹², ensamstående mödrars situation och då i synnerhet de som uppstår socialbidrag eller som befinner sig i gränslandet mellan arbete och socialbidrag. Bland annat visar de på svårigheter att gå från socialbidrag till de lågavlönade arbeten det oftast handlar om. Socialbidrag visade sig innebära en viss trygghet i förhållande till osäkra och lågavlönade anställningar som dessutom kunde karaktäriseras som "dead ends" ur ett karriärperspektiv. Vidare inträdde en rad problem som framför allt handlade om ekonomi och om omsorg om barnen. När det gällde ekonomin tillkom nya utgifter för t.ex. barnomsorg, transporter till och från arbeten (det var sällan försörjningen kunde tryggas genom enbart ett arbete) samt kläder som krävdes för att smälta in på arbetsplatsen. Den sjukförsäkring som ingick i socialbidraget fick mödrarna nu själva stå för. I förhållande till barnen krävdes ett nätverk av personer som kunde ställa upp med barnpassning och hämta och lämna barn på dagis eller i skola. De anställningar som stod till förfogande innehöll ofta arbete på kvällar, nätter och helger. Den vardag som Edin och Leins undersökning belyser präglas av ett ständigt pusslande för att få pengarna att räcka till och att ordna omsorg till barnen. De strategier som särskilt lyfts fram var i rangordning som följer: att ha en pojkvän som inneboende, att försöka få pengar från familj och släkt, extraknäck, vända sig till privat eller frivillig välgörenhet samt verksamheter som innebar prostitution och försäljning av narkotika och stöldgods. Rangordningen byggde huvudsakligen på hur mycket kvinnorna behövde kompromissa med sin självrespekt samt i vilken utsträckning extrainkomsten kunde tänkas bli upptäckt av socialtjänsten. Edin och Lein betonar dynamiken i dessa strategier, den ena

¹² Edin och Leins studie bygger på undersökningar gjorda i Boston, Charleston, Chicago och San Antonio.

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

behöver inte utesluta den andra och användandet av dessa strategier varierade över tid. Ett annat exempel på liknande amerikansk forskning är Berrick (1995) som på mikronivå på ett inträngande sätt beskriver några kvinnors olika sätt att hantera ekonomisk knapphet.

I en närmast etnografisk undersökning av ett antal hushåll, där några innehåller barn, konstaterar Hill (2001) med Bourdieus begreppsapparat att då dessa hushåll saknar ekonomiskt och kulturellt kapital som de kunde ha omsatt i makt, prestige och överflöd söker de istället möjligheter till stöd och hjälp i sitt sociala kapital. Hills studie, som bygger på amerikansk empiri visar på en med svenska mått extrem utsatthet. Men kanske är det inte graden av utsatthet som är mest intressant. Jag skulle snarare vilja peka på de lösningar, eller försök till lösningar, som hushållen använder sig av. Den allt annat överskuggande förutsättningen när det gällde hur väl hushållen lyckades lösa sin situation var det sociala nätverket. Andra strategier som handlade om offentliga lösningar (till exempel socialbidrag eller härbärge) eller etablering på arbetsmarknaden spelade i detta sammanhang en betydligt mindre roll. Försörjning, boende och barnomsorg löstes genom släktingar eller pojkvänner. Lösningarna var ofta både tillfälliga och villkorade.

Kempson (1996) lyfter i en metastudie, som bygger på 31 separata mindre undersökningar, fram en lång rad aspekter av knapphet eller fattigdom som på olika sätt ger avtryck i människors liv. Även om barnfamiljer inte diskuteras specifikt är den en utmärkt genomgång av vad en knapp tillvaro kan innebära för hushåll i Storbritannien. Utifrån en rad teman beskriver Kempson svårigheter gällande att få inkomster och utgifter att gå ihop. Hon visar bland annat hur varaktigheten har en betydelse för förmågan att hantera en liten budget. De som under längre perioder levt under knapphet har så att säga vant sig vid och lärt sig att leva billigt. De som däremot förhållandevis nyligen hamnat i en pressad ekonomisk situation har svårare att planera och att hålla sig inom budgetens ram. Vidare visar Kempson på två huvudsakliga strategier gällande förhållandet mellan konsumtion av nödvändigheter och betalning av räkningar. Den ena innebär att man försöker klara sig utan vissa nödvändigheter för att prioritera räkningar och undvika krediter. Den andra innebär att man "laborerar" med räkningarna och använder kredit för att slippa vara utan nödvändigheter. Kempson summerar hushållens strävanden med att konstatera att även om hushållen försöker få kontroll över ekonomin finns det flera utgiftsposter som de inte kan påverka:

Nödvändighetens pris

In fact, as the research shows, people generally exercise tremendous control over their spending wherever they can. Yet (...) they had little control over the things that would really have made a difference to their standard of living: job markets, wage rates, benefit levels, costs of housing, fuel and other essentials. Looking after the pennies did not necessarily mean that the pounds would look after themselves. (ibid s. 29)

När det gäller strategier för att få inkomster och utgifter att gå ihop vill jag även lyfta fram Brusdals (1988a, 1988b) undersökningar om hushållens hantering av knappa ekonomiska förhållanden. Den ena studien (1988:b), av huvudsakligen kvantitativ karaktär, behandlar hushållens beredskap för ekonomiska kriser, t.ex. arbetslöshet, skilsmässa och sjukdom. Två former av beredskap diskuteras, den formella och den informella. Den formella består av försäkringar, sparade medel, bankkontakter och den informella av nätverket som bildas av släkt, vänner, grannar etc. Studien visar den ökade vikten av den formella beredskapen:

Materialet viser at de fleste hushold vil kontakte bank og andre instanser framfor familien når det var behov for lån, og også ved betalningskrise hadde de fleste ordnet opp på annen måte enn ved å trekke vekslar på familien. Dreiningen mot den formelle og oppnådde beredskapen kan sees i lys av samfunnsutviklingen, med økende vekt på pengeøkonomi, og hvor det etterhvert trengs store beløp for å drive et hushold. Skal husholdet klare å takle ulike økonomiske vansker, er penger, og mange penger sentralt. I disse tilfellene blir den tilskjevne og uformelle delen av beredskapen mindre viktig, fordi det er få familier som kan stille til rådighet de beløp det vil være snakk om. (ibid s. 97-98)

I den andra studien (1988a) beskriver Brusdal utifrån en intervjuundersökning olika strategier som hushållen använder sig av vid ekonomiska bekymmer. En uppdelning sker mellan tillfälliga och mer permanenta ekonomiska problem. En sårbar ekonomi är betydligt mer utsatt för ytterligare påfrestningar än en mer stabil hushållsekonomi. Resultatet visade på fyra huvudstrategier. Den första strategin är att skaffa mer pengar, vilket kunde ske genom lån, gåvor, höjd arbetsinkomst och vidareutbildning. Den andra strategin är att leva mer sparsamt, t.ex. genom att göra upp en budget. Brusdal menar att strategin att leva mer sparsamt bäst kan användas av dem som "har det litt romslig i utgangspunkten", det vill säga de som inte lever under svår knapphet. För de mest utsatta grupperna är den-

na strategi svår då det från början inte finns någon större elasticitet i budgeten. Den tredje huvudstrategin innebär att varor och tjänster införskaffas till en rimligare kostnad, eller om möjligt, gratis. Denna strategi handlar mycket om de informella hjälpsystemen, t.ex. hjälp med pengar och saker från familj, släkt och vänner eller hjälp med hushållsarbete och barnpassning för att frigöra tid för extraarbete i syfte att öka inkomsten. Den fjärde strategin är att söka socialbidrag.

I Kempsons (1996) metastudie ingår även undersökningar där barn intervjuats. I dessa intervjuer framkommer en oro hos barnen för att hamna utanför i förhållande till kamrater. Det är till exempel viktigt att ha de rätta kläderna. I Storbritannien kan det enligt Kempson vara stigmatiserande för barnen att få fria skolmåltider då denna möjlighet är inkomstprövad. Av denna anledning väljer därför flera hushåll att istället skicka med lunchpaket. Men detta är inte nog, lunchpaketet ska helst innehålla mat och dryck som inte avviker från det som andra barn får med sig. En annan aspekt är trångboddhet. Barn i fattiga familjer kan oftast inte leka hemma på samma villkor som andra barn. Det är problematiskt att ha med sig kamrater hem varför en stor del av leken och umgänget med kamrater sker utomhus, något som oroade föräldrar. Detta gällde kanske framför allt föräldrar till tonåringar som framhöll riskerna med att deras tonåringar spenderade alltför mycket tid "on the street".

Det är svårt att hitta några svenska studier som motsvarar dessa brittiska och amerikanska undersökningar vilka med hjälp av kvalitativ metod undersökt förhållandena hos fattiga barnfamiljer. Under 2000 genomförde jag tillsammans med Tapio Salonen en intervjuundersökning av hur barnfamiljer med knapp ekonomi upplevt 1990-talet (Hjort & Salonen 2001). Denna studie ingår i avhandlingen som delstudie A. Jag¹³ fann en rad likheter med Kempsons resultat. Emellertid menar jag att fattiga barnfamiljer i Storbritannien, och framför allt USA, har en mer utsatt situation än i Sverige. Såväl utanförskapet som inkomstklyftorna är av en annan karaktär än i Sverige. Men även om det föreligger skillnader innebär detta inte att fenomen inte kan påminna om varandra eller att det möjligen finns en trend i Sverige som pekar åt samma håll. Jag ska emellertid inte fördjupa mig i skillnader och likheter utan i stället lyfta fram några

13 Vissa av påståendena finns i rapporten medan vissa är mina egna. För att inte skapa förvirring för läsaren skriver jag genomgående "jag" i stället för "vi".

Nödvändighetens pris

framträdande aspekter. Undersökningen bygger på hushåll som kontinuerligt uppburit bostadsbidrag under perioden 1994-1999.

Den första aspekten var relaterad till knapphetens varaktighet. För de intervjuade hushållen handlade det till största delen om en *permanent otillräcklighet* – pengarna räcker aldrig. Blev det några hundralappar över någon månad så kom telefonräkningen nästa månad och det var minus på kontot igen. Vardagen präglades av svåra och ofta omöjliga prioriteringar, där barnen som regel kom först. Inköp för de vuxnas egen del präglades inte sällan av dåligt samvete. Hushållen upplevde ofta att pengarna faktiskt tog slut och tvingades då låna av släkt eller vänner. En knapp ekonomi skapade oro kring räkningar, inköp av mat och kläder med mera. Hushållen jämförde sig ständigt med andra som hade en bättre ekonomi och som på olika sätt kategoriserades som ”normala” (jfr Ekström 1995). Man försökte hålla jämna steg när det gällde konsumtion (kläder till barnen, vissa kapitalvaror, mat), det skulle inte synas att man var fattig. Det handlade inte om någon tillfällig ekonomisk svacka utan om att år efter år leva under ekonomisk stress med små eller inga förhoppningar om någon positiv förändring.

Den andra aspekten rörde betydelsen av etablering på arbetsmarknaden. Orsaken till att hushållen i studien levde under knappa omständigheter kunde sökas i deras *bristande etablering på arbetsmarknaden*. De anställningar som var aktuella handlade till största delen om deltidsanställningar, timanställningar, vikariat och projektanställningar. Förutom att dessa visade sig ge en otillräcklig inkomst präglades de ofta av otrygghet och osäkerhet. Hushållen visste inte hur det skulle se ut nästa månad eller nästa år, de visste inte heller hur mycket arbete de skulle få. En svag etablering på arbetsmarknaden slog igenom även när det gällde möjligheten att få tillgång till olika offentliga trygghetssystem. Saknades entrébiljett till de generella välfärdssystemen återstod de behovsprövade bidragen i form av bostads- och socialbidrag.

En tredje aspekt handlade om boendet, och jag fann att *boendekarriärerna* under undersökningsperioden varit förhållandevis *stillastående*. Hushållen hade visserligen flyttat relativt många gånger, men det handlade inte om någon direkt positiv boendekarriär utan kunde snarare förstås som en följd av förändrad hushållssammansättning, i de flesta fall i betydelsen fler barn. Boendestandarden kunde karaktäriseras som normal, med reservation för att flera av hushållen var trångbodda. Istället för en positiv boendekarriär (jfr Mörck 1991) som präglades av ökad standard och ett ökat

Barnfamiljer - försörjning och utsatthet

boendetrymme även med relativa mått (större boendeyta för varje hushållsmedlem) handlade det snarare om någon slags defensiv anpassningsstrategi. Strategin verkade vara att undvika en alltför svår trångboddhet utan att hamna i bostadsområden vilka stämplas som socialt belastande. Boendet var osäkert då marginalerna var små i förhållande till vad hushållsbudgeten klarade av. Minsta förändring vad gällde hyra, inkomst eller förändring i bostadsbidrag eller socialbidrag kunde innebära att man tvingades flytta.

Den fjärde aspekten gällde de *osäkra trygghetssystemen*. I undersökningen uppbar samtliga hushåll bostadsbidrag. Flera av hushållen uppbar även socialbidrag, A-kassa eller sjukpenning. I relationen till dessa trygghetssystem var det framför allt två delproblem som lyftes fram av hushållen. Det ena handlade om beroendet, att inte klara sig själv och vara självförsörjande. För att kunna bo drägligt var man, trots att man kanske arbetade, tvungen att ansöka om ett behovsprövat bidrag (bostadsbidraget). För andra hushåll innebar det ett totalt beroende, hela försörjningen vilade på socialbidrag och bostadsbidrag. I detta beroende fanns även en otrygghet i förhållande till dessa systems föränderlighet och till viss del oförutsägbarhet vilket utgjorde det andra delproblemet. Det gick inte med säkerhet att veta vilket bostadsbidrag man skulle få nästa år. Om man dessutom tar i beaktande förändringar avseende såväl regelverk som ersättningsnivå gällande A-kassan, socialförsäkringssystemet samt i socialbidraget framträdde en än mer osäker situation för dessa hushåll. En springande punkt i hushållens berättelser var just osäkerheten, att inte veta vad som gällde. För hushåll vilka var helt beroende av olika välfärdslösningar ökade naturligtvis denna osäkerhet och därmed stressen i vardagen.

En femte aspekt rörde *prioritering av barnen*. Detta gällde inom flera områden, t.ex. boende, mat, kläder och fritid. De vuxna stod tillbaka med sina behov, det fanns helt enkelt inte pengar för att alla i en familj skulle kunna köpa till exempel kläder. I flertalet av intervjuerna framkom det att det kanske var det värsta med knappheten, att ständigt behöva säga till sina barn att man inte hade råd. Vidare förekom en ständig oro för att barnen skulle bli mobbade eller uppfattas som avvikande på grund av den ekonomiska situationen. I ett hushåll hade barnen faktiskt blivit kallade för "fattigunger" av andra barn i skolan. Oron för barnens framtid var tydligast i hushållen med utländsk bakgrund. Man ville inte att barnen skulle uppleva samma utanförskap och beroende som de vuxna gjorde. För egen del hade många vuxna givit upp. Segregationen och det upplevda

Nödvändighetens pris

utanförskapet gjorde att många föräldrar oroade sig för att barnen inte integrerades i det svenska samhället, att de inte skulle få en tillräckligt bra utbildning för att kunna hävda sig på arbetsmarknaden.

Den sjätte aspekten var *beroendet av det sociala nätverket*. Förutom beroendet av olika trygghetssystem stod hushållen dessutom i ett beroendeförhållande till släkt och vänner. Nästan samtliga var beroende av att kunna låna pengar för att klara sin löpande ekonomi. Ordet "katastrof" nämndes vid flera tillfällen i svaren på frågan vad som hänt om denna möjlighet inte fanns. Hushållen lånade inte pengar för lyxkonsumtion utan för att klara vardagen, detta innebär att när skulden betalades igen var ekonomin tillbaka på minus och nya lån blev aktuella. Ytterligare en aspekt av detta var oron för att "källan ska sina"; att hushållet helt enkelt hade lånat för mycket eller under för lång tid, att relationen till släktingen eller vänner på något sätt skulle skära sig. Ofta var det endast en eller två personer som man kunde låna av, det fanns inte fler personer att låna av i nätverket. För några av hushållen med utländsk bakgrund fanns inte denna möjlighet överhuvudtaget. Det fanns ingen att vända sig till förutom socialbyrån och enligt hushållen var det i princip omöjligt att få en krona utöver socialbidragsnormen. Dessa hushåll fick i ännu högre utsträckning vaka över sin budget så att ingenting gick till något som kunde betecknas som onödigt.

En sista aspekt jag valde att lyfta fram handlade om *de sociala nätverk eller det sociala sammanhang som hushållen befann sig i*. Det verkade som att hushållen befann sig i nätverk av människor som levde under ungefär samma livsbetingelser som de själva. När frågor om lån av pengar från vänner och släktingar diskuterades framkom det att de flesta inte hade några vänner att låna av, dessa befann sig i samma situation. I vissa avseenden levde hushållen i ett socialt sammanhang som på olika sätt var åsidosatt vad gällde möjligheten att styra och påverka sin tillvaro. Karakteristika för dessa sammanhang var ekonomisk knapphet, begränsad anknytning till arbetsmarknaden samt ett förhållandevis påtagligt och varaktigt beroende av olika välfärdslösningar. Majoriteten av hushållen beskrev sitt sociala sammanhang som att vara lite grand vid sidan om.

Diskussion

I avsnittet om barnfamiljer och utsatthet har jag haft för avsikt att ställa det generella mot det specifika, de etablerade mot dem som på olika sätt befinner sig i en mer marginell situation. För att tydliggöra mekanismer som är betydelsefulla för människors etableringsmöjligheter har jag också fört ett resonemang kring framför allt välfärds politikens utveckling under 1980-talet och framåt.

Jag menar att en av flera utvecklingslinjer är en allt mer påtaglig polarisering mellan de som är etablerade och de som tenderar att marginaliseras. Majoritetens levnadsförhållanden går i en positiv riktning, materiellt sett. De grupper som inte kan ta del av denna förbättring hamnar efter i allt större utsträckning vad gäller flera aspekter av välfärd. Bland barnfamiljer slår om möjligt denna polarisering än hårdare då det handlar om barns möjligheter till en framtida etablering. Det handlar också om att här och nu, under uppväxten, befinna sig i en situation som på flera sätt är annorlunda än vad den majoriteten av barn befinner sig i.

Detta avsnitt har huvudsakligen fokuserat på inkomster och försörjning. Jag har försökt peka på ett antal problem som blivit tydliga under de senaste 10 -15 åren avseende tillgänglighet till de huvudsakliga försörjningsarenorna arbetsmarknad och offentliga trygghetssystem. Vidare har jag lyft fram några av de vardagsproblem som kan knytas till ekonomisk knapphet och i viss mån till utanförskap. Längre fram i avhandlingen ska dessa problem ställas i relation till konsumtion samt till varu- och tjänstemarknaden. Detta är en arena med andra logiker än den välfärds politiska men troligtvis av stor betydelse, inte minst för barnfamiljer.

Nödvändighetens pris

3. Konsumtion - ett socialt och kulturellt fält

I detta kapitel avser jag att ge en förhållandevis bred beskrivning av hur konsumtion beforskats. Vilka aspekter lyfts fram i forskningen, vad binder samman och vad särskiljer? Jag gör inga anspråk på att täcka hela spektret av forskningsperspektiv utan fokuserar på några, i detta sammanhang, centrala stråk. Inledningsvis vill jag nämna några problem som har att göra med den komplexitet som uppenbaras när man närmar sig det vetenskapliga undersökandet av konsumtion.

Ett flerdisciplinärt forskningsfält

Konsumtion är ett komplext begrepp och kan förstås utifrån ett snävare eller bredare perspektiv. Den ursprungliga latinska innebörden av *consumere* är *förbruka* (Hellqvist 1922). Betydelsen av begreppet har senare allt mer kommit att handla om att köpa. Ellegård (2003) menar att traditionell ekonomisk forskning vanligtvis förstått konsumtion som själva köpet av en vara eller tjänst. Ellegård vill i stället bredda begreppet och tala om konsumtion som dels en del i ett antal system (ekonomiska, produktionsrelaterade, ekologiska, tekniska och sociala) och dels som en process. När det gäller processen menar hon att denna börjar med förberedelser inför köpet och slutar med förbrukning. Jag skulle vilja gå ännu längre och placera startpunkten för konsumtion redan vid övervägande och reflektion i samband med att vi utsätts för olika typer av budskap från medier, marknadsföring och omgivning. I ett konsumtionssamhälle menar jag att det är svårt att på ett tydligt sätt skilja ut konsumenten från den presumtive konsumenten. Det beror naturligtvis på vilket fokus forskningen har men i ett bredare samhällsvetenskapligt perspektiv kan man nästan säga att vi är konsumenter 24 timmar om dygnet. Detta kan knytas till resonemang om att föreställningen kring konsumtion givits en allt mer framskjuten position i så måtto att vi idag talar om konsumtion som ett bredare fält. Idag räknas även upplevelser av till exempel kultur och natur som konsumtion till skillnad från tidigare då det snarare handlade om enbart varor och

Nödvändighetens pris

tjänster. Även Ekström (2003a, 2003b) lyfter fram hur forskning kring konsumentbeteende under de senaste decennierna givits ett bredare innehåll. Till exempel nämner hon hur begreppet köp alltmer kommit att ersättas av konsumtion. En av orsakerna till detta är att forskning om konsumentbeteende blivit mer flerdisciplinärt då vetenskaper som sociologi och antropologi närmat sig området. Detta har vidare medfört ett ökat antal perspektiv avseende bland annat undersökningsmetoder och teoretisk utveckling.

Denna flerdisciplinära eller tvärvetenskapliga utveckling har emellertid inte varit problemfri. Forskning om konsumtion, konsumtionsbeteende och konsumtionsmönster är ett område som häktar i flera olika forskningsdiscipliner (se t.ex. Warde 1996). Konsumtion är ett fenomen som intresserat såväl sociologer som företags- och nationalekonomer, pedagoger, psykologer, välfärdsforskare, antropologer, kulturvetare och etnologer. Grønmo (1984) ser tre discipliner som huvudaktörer i konsumentforskningens framväxt. För det första gäller det ekonomi på såväl makro- som mikronivå. På makronivå har det främst handlat om efterfrågeteorier och nationella översikter av konsumtionens omfattning, sammansättning och fördelning bland olika befolkningsgrupper. På mikronivå är det hushållets konsumtionsbeteende som utgör utgångspunkten. Den andra disciplinen är psykologin och Grønmo syftar då framför allt på den ekonomiska psykologin som inriktar sig på hur konsumentens förväntningar och preferenser påverkar besluten. Möjligheten att, med hjälp av psykologiska metoder, mäta och analysera förväntningar och önskemål resulterade i att begrepp som motivation, perception, värdering och inlärningsprocess blev centrala inom denna typ av konsumentforskning. Den tredje disciplinen utgörs av sociologin som enligt Grønmo inte enbart intresserar sig för konsumtion ur ett individuellt perspektiv utan även riktar uppmärksamheten mot grupper och sociala strukturer. Grønmo ser dessa tvärvetenskapliga angreppssätt som något fruktbart och sammanfattar:

Samlet sett preges den samfunnsvitenskaplige forbrukerforskningen av en klar utvikling fra rent økonomiske til mer tverrfaglige perspektiver. Økonomiske begreper og teorier blir etter hvert dels ersatt av, dels supplert med begreper og teorier fra andre samfunnsvitenskaplige disipliner – særlig fra psykologi og sosiologi, men også fra fag som statsvitenskap og sosialantropologi. Denne utvikling har ført til økende mangfold og bredde i forbrukerforskningen. I de senere år er dette kommet til uttrykk på flere måter. (ibid s. 17)

De olika disciplinerna studerar kunskapsobjektet konsumtion ur flera olika perspektiv vilka ibland överlappar varandra. Det går dock att urskilja eller konstruera vissa kategorier. Ett försök till uppdelning är att skilja på den forskning som betonar producentsidan och den som fokuserar konsumentensidan. En annan kategoriseringsmöjlighet är att skilja konsumentforskning som har tyngdpunkten på ekonomiska förhållanden från forskning som studerar konsumtion som ett samhällsfenomen utifrån framför allt olika gruppers konsumtionsmönster. En tredje variant är att skilja mikroorienterad forskning från forskning som ser till ett mer övergripande strukturellt perspektiv. Några enkla generaliseringar gällande vilken forskningsdisciplin som anlägger vilket perspektiv låter sig inte göras. Inom en och samma disciplin kan flera perspektiv vara möjliga (jfr Aldridge 2003).

En egenskap som stora delar av konsumtionsforskningen har gemensam är att den inom sina respektive discipliner haft svårigheter att etablera sig som ett självständigt forskningsområde. Under 1960- och 1970-talet rådde en viss polarisering där den mer företagsekonomiskt inriktade konsumentforskningen representerade ”producentsidan” och beskylldes för att gå näringslivets ärenden. Detta skedde genom studier av t.ex. lämpliga marknadsföringsmetoder samt kund- eller konsumentundersökningar. Syftet var att lära sig hur konsumenterna ”tänkte” eller med psykologins hjälp försöka förstå hur presumtiva kunder agerade och reagerade på olika signaler från producentledet (se t.ex. Löfgren 1996, Ekström 2003b). Enkelt uttryckt ansågs denna form av konsumentforskning syfta till att hjälpa näringslivet att kartlägga möjliga kunder. Den andra sidan representerades av kulturvetare och sociologer som beskylldes för att vara konsumtionsfiendliga och delvis ha som forskningssyfte att ”skydda” konsumenter från näringslivets metoder. Diskussioner om reklam, kommersialisering av ungdomskulturer samt konsumtionssamhällets fördelar och nackdelar stod på dagordningen (se t.ex. Löfgren 1996, SOU 1996:10). Måhända har denna polarisering och misstänksamhet gällande konsumtionsforskningen resulterat i en viss skepticism hos övriga delar av vetenskapssamhället, den har ansetts vara allt för besmittad av utomvetenskapliga kontroverser.

Miller et al. (1998) delar uppfattningen att det är problematiskt att hitta någon klar utvecklingslinje i forskning om konsumtion. Med hjälp av en indelning i tre steg med början i 1960-talet och fram till idag försöker man identifiera några specifika drag som karakteriserar utvecklingen. I det första steget ser Miller et al. (ibid) utvecklandet av studier i förhållande till en ny typ av konsumtion som representerades av köpcentra, gallerier etc. (i

Nödvändighetens pris

Storbritannien framför allt under 1960-talet). Vidare började produktionen som central drivkraft ifrågasättas. Produktionsbaserade arbetarklasskulturer fick ett allt mindre utrymme till förmån för konsumtionsbaserade medelklasskulturer. Intresset för kulturstudier ökade inom samhällsvetenskaperna och konsumtionens ekonomiska sida tonades ner. I det första steget menar Miller et al. (ibid) även att reklam och marknadsföring som nu fanns i större volymer blev ett intressant studieobjekt för den kulturelaterade delen av samhällsvetenskaperna.

I det andra steget tog konsumtion som kunskapsobjekt ännu ett steg bort från produktionen, den kunde nu förstås som "a world of its own". Författarna hänvisar i detta sammanhang bland annat till Bourdieu (1984) och de Certau (1984). Vidare blev konsumtion en central del av nyare teoribildningar såsom socialkonstruktivismen avseende bland annat förståelsen av identitetsskapande. En annan aspekt var att konsumtionsbegreppet breddades och nyanserades. Från att tidigare ha varit koncentrerat till köp inbegreps nu även konsumtion av t.ex. festivaler samt samlande och shoppande via kataloger. En annan och mer övergripande aspekt var att konsumtion sågs som ett centralt inslag i det moderna. Konsumtionssamhället som en representant för det moderna beskrivs av Miller et al. (1998) som:

... characterized by an excess of display which has the effect of concealing the truth of the society that produces it, providing the consumer with an endless supply of images that can be understood as either detached from the real world of real things or as simply working to efface any trace of the symbolic, condemning the consumer to a world in which everything can be seen but nothing can be understood. (ibid s. 3)

I det tredje steget tar förståelsen av den "moderna" konsumtionsforskningen, så vitt jag förstår, sin utgångspunkt i mer postmoderna teoribildningar. Den tidigare uppdelningen mellan produktion och konsumtion upplöses nu då konsumtion i stället blir överordnat produktion. I fokuseringen på konsumentens makt betonas alltmer försäljningsledets betydelse och hur detta har fått ökad makt i förhållande till tillverkningen. En annan aspekt som blivit föremål för ett ökat intresse är relationen mellan subjekt och objekt. I en mer postmodern tappning görs försök att upplösa dikotomin subjekt - objekt för att istället försöka förstå hur dessa båda enheter konstituerar varandra. Denna upplösning kan spåras i postmodernismens

grundläggande ifrågasättande av en individs enhetliga identitet (jfr Alvensson & Deetz 2000). Emellertid råder det ett spänningsförhållande när det gäller rationaliteten bakom konsumtion. Det finns en kritik mot postmodern teoribildning och dess tendenser att betona lust, impuls, flyktighet och det materiellas symboliska innebörd. Flera forskare (t.ex. Löfgren 1996, Jansson 2001) förutom Miller själv och hans medförfattare menar att stora delar av konsumtionen fortfarande måste förstås som vardaglig, nödvändig, praktisk – moralisk och kontextbunden. En sista aspekt i Miller et al. (1998) tredje steg lyfter fram upptäckten av att ”modern konsumtion” kan spåras förhållandevis långt tillbaka i historien, åtminstone till 1700-talet (jfr Campbell 1987). Detta har bland historiker inneburit att konsumtion blivit ännu en dimension att foga till den historiska förståelsen. Som jag förstår det utgår dock Miller et al. (1998) från ”shopping” eller åtminstone fenomen som kan knytas till dagens konsumtionssamhälle. De gör följaktligen ingen längre historisk tillbakablick.

I konsumtionsforskningens ganska brokiga utveckling kan enligt min mening två huvudsakliga om än något otydliga kontroverser identifieras. Den ena har en mer ideologisk eller om man så vill politisk slagsida medan den andra utspelar sig på den vetenskapsteoretiska arenan. Den ena diskussionen rör konsumtion eller konsumism som något ”positivt” eller ”negativt”. Till denna kategorisering kan också läggas frågan om huruvida konsumenten uppfattas som ”aktiv” eller ”passiv”. Den andra uppdelningen handlar om modern respektive postmodern. Den moderna förståelsen av konsumtion fokuserar aspekter som funktion, rationalitet, nytta och konsumtionens materiella sida. Den postmoderna förståelsen ifrågasätter och vill lösa upp förgivettagna föreställningar och betonar istället konsumtionens symboliska och självreflexiva sida, skapandet av identiteter och ansatser till upplösandet av dikotomin subjekt – objekt (jfr Firat & Venkatesh 1995). Naturligtvis är flera teoretiska hållningar svåra att hänföra till den ena eller andra kategoriseringen.

Emellertid kan dessa kategoriseringar, då de ska operationaliseras, vara alltför komplexa och svåra att hantera. En genomgång utifrån dessa kategorier skulle kräva ett förhållandevis stort utrymme och en diskussion som förskjuter fokus från vad denna avhandling egentligen ska handla om. Jag menar att man ändå inte kan bortse från denna kategorisering och jag kommer att använda den längre fram. Poängen är att alla perspektiv bör användas. I ett samhälle byggt på marknadsekonomi och konsumtion där marknadsförare, medier och kulturindustri sätter påtagliga avtryck i män-

Nödvändighetens pris

niskors vardag måste konsumtion förstås utifrån såväl producent, marknadsförare och konsument. Likaså menar jag att konsumtion i vårt samhälle bör förstås ur ett såväl materiellt/funktionellt som ett symboliskt perspektiv.

I min genomgång av forskning om konsumtion har jag valt ett antal mer jordnära teman under vilka jag presenterar och diskuterar några, åtminstone för denna avhandling, centrala aspekter av forskning om konsumtion. Genomgången är långt ifrån heltäckande, den ska snarare förstås som ett försök att belysa några stråk som kan vara av intresse för den fortsatta framställningen.

Konsumtionens ökade betydelse i samhället

I det vardagliga talet rör vi oss med begrepp som konsumtionssamhälle, och vi tar mer eller mindre för givet att dagens samhälle präglas av konsumtion på ett helt annat sätt än för bara några decennier sedan. Detta resonemang är kanske inte speciellt problematiskt om vi avser ökad betydelse i fråga om omfattningen av konsumtionen. Varu- och tjänstemarknaden är idag större, fler köp görs, utbudet av varor och tjänster är större, tillgängligheten har ökat, marknadsföringen är mer utbredd och utvecklad etc. Men hur ser det ut avseende den mer innehållsrika sidan av konsumtion, betyder denna mer i dagens samhälle, och på vilket sätt? Det finns naturligtvis inte *ett* svar när det gäller denna typ av frågeställningar.

Enligt Bauman (1998) har det västerländska samhället genomgått en genomgripande förändring och så att säga bytt fot från produktion till konsumtion. Om samhället för ett par decennier sedan byggde på produktion som den centrala drivkraften med arbetet och arbetsetiken som ständiga följeslagare präglas samhället idag istället av konsumtion. Arbetet, vad vi gör för att förtjäna vårt levebröd, är idag mindre intressant än hur och på vad vi spenderar våra inkomster. Det är genom konsumtion människor skapar sig en identitet (jfr Baudrillard 1998) och blir uppfattade av andra, inte genom arbete. Kanske går Bauman för långt då han driver tesen om denna dramatiska samhällsförändring. Arbete som värderingsgrund för socioekonomisk status tycks dröja sig kvar men jag delar hans uppfattning att konsumtionens roll i detta sammanhang blivit alltmer betydelsefull. I hans förståelse av konsumtion tycks den symboliska eller expressiva sidan av konsumtion dominera. Det handlar följaktligen om

hur människan vill bli uppfattad av omgivningen och hur hon i sin tur bedömer och blir bedömd av andra. Vidare menar Bauman (2001) att drivkrafterna bakom människors konsumtion förändrats från att inledningsvis bestå av behov (*needs*) för att därefter övergå till begär (*desire*) men att det idag snarare är tal om *wish*¹⁴. Bauman beskriver hur han menar att drivkraften begär spelat ut sin roll till förmån för önskan genom att använda Freuds begrepp:

Now, though, desires turn has come to be discarded. Desire has outlived its usefulness: having brought consumer addiction to its present state, it can no more keep pace. A more powerful, and above all more versatile stimulant is needed to keep the acceleration of consumer demand on a level with the rising volume of consumer offer. "Wish" is the much-needed replacement: it completes the liberation of the pleasure principle, purging the last residues of reality-principle impediments: the naturally gaseous substance has been finally let off from the container. (ibid s.14)

Risken med denna typ av resonemang är att förändringarna övervärderas. I stället för att tala om nya inslag i ett tidigare mönster vill man ersätta allt det gamla med något nytt. En annan tolkning skulle kunna vara att såväl "needs" som "desire" fortfarande har en relevans medan "wish" kan förstås som ett nytt inslag. Belk, Ger och Askegaard (2003) håller fast vid "desire" och diskuterar detta begrepp i förhållande till "wants" och "needs". Författarna menar att "desire" måste förstås som något avsevärt annorlunda än "wants" och "needs". "Desire" knyts till längtan, "self-seduction", och hoppet om att genom konsumtion kunna förändra (bilden) sig själv. Samtidigt befinner sig "desire" i ett spänningsförhållande mellan förförelse och moral, d.v.s. att begäret måste anpassas till de normer som råder i samhället. Belk et al. (ibid) har genomfört undersökningar i Danmark, USA och Turkiet. Huvudsakligen har de intervjuade tillhört medelklassen, men i undersökningen i Turkiet har även några fattigare personer intervjuats. Intressant att notera är att dessa personer avviker i synen på sina konsumtionsbegär. Till skillnad från medelklasspersonerna i Turkiet, som snarare tycks ha tagit till sig en mer västerländsk och individualistisk syn på konsumtion, talar de fattigare i större utsträckning om

14 Det är svårt att hitta ett svenskt begrepp som motsvarar det Bauman lägger i begreppet "wish". Som jag förstår det handlar det om konsumtion som är styrt av mer eller mindre omedvetna känslor av lust eller impuls.

Nödvändighetens pris

familjens behov och tonar ner egna begär avseende konsumtion. Även om inkomstnivå i förhållande till konsumtion inte är någon central aspekt i de undersökningar som Belk et al. genomfört konstaterar de:

Our finding that, in consumer societies, consumer desires entail hope and are vitally energizing also explains the despair of people who cannot afford hopeful desire. Exposed to a consumer society where desiring is life-affirming, those who can neither afford nor hope to consume must either resolve to not desire or else let consumption exist only in magic and fantasy. This gives a new meaning to relative deprivation in its encounter with enchantment. (ibid s. 25)

Belk et al. sätter fingret på en teoretisk problematik avseende konsumtionens eventuellt förändrade betydelse. Konsumtionen i det västerländska samhället har möjligen allt mer kommit att handla om begär och att människor med hjälp av konsumtion ständigt strävar efter att förändra sig själva, alternativt bli någon annan. Den behovsstyrda konsumtionen upplevs som förlegad och ointressant. Emellertid pekar Belk et al. på att detta kanske inte gäller alla. Möjligen är det så att det krävs någon form av entrébiljett (inkomstnivå) för att kunna vara en del av olika betydelsefulla konsumtionskulturer.

Miller et al. (1998) kritiserar de postmoderna teorierna kring konsumtion för att de drivit allt för långt från det som kan uppfattas som verkligheten eller människors vardag. Författarna menar att konsumtion fortfarande måste förstås utifrån materiella förhållanden och att det fortfarande är relevant att tala om behov. De tillstår i och för sig att konsumtion idag fyller flera funktioner men ser stora risker i att i allt för hög utsträckning tona ner dess materiella betydelse. Inom ramen för dagens konsumtion är impulsivitet samt ständigt skiftande smak- och modepreferenser, sprungna ur ett aldrig sinande utbud av lättåtkomliga varor och tjänster, aspekter som stödjer Baumans beskrivning.

När det gäller konsumtionens förändrade betydelse introduceras även olika innebörder eller meningar avseende hur konsumtion kan förstås. Husz (2001) laborerar i sina studier om varuhusens utveckling med två

dikotomier, hedonistisk och rationell konsumtion.¹⁵ I den hedonistiska förståelsen lägger hon aspekter som kan knytas till ett mer shoppingbetonat konsumtionsbeteende. Hon lyfter fram aspekter som tidsfördriv, nöje, upplevelser och att man köper det man önskar. Mot den hedonistiska förståelsen ställer Huz den rationella konsumtionen vilken bygger på arbete, effektivitet och att man köper det man behöver. Den hedonistiska sidan av konsumtionen kritiserades utifrån moraliska bevekelsegrunder. Hedonism förknippades med kvinnlig konsumtion som impulsiv, okontrollerad och emotionell. Konsumenten framställdes som manipulerad och konsumtionen handlade om att spendera tid och pengar. Mot hedonismen ställdes den rationella konsumtionen som i stället förknippades med män, förnuft och planering. Konsumtionen handlade i detta fall om att spara tid och pengar (jfr Campbell 1987, Gabriel & Lang 1995, Aldridge 2003).

Ur ett mer traditionellt eller modernt (i förhållande till postmodernt) perspektiv skulle man kunna säga att ganska lite förändrats när det gäller de grundläggande mekanismerna bakom konsumtion. Enligt detta synsätt är de förändringar vi ser i form av ökat utbud, ökad marknadsföring, större rörlighet hos varor och tjänster, fler finansieringsmöjligheter och ökad tillgänglighet snarast förändringar på ytan, grundmekanismerna är desamma. Konsumtion som ett fenomen i de breda folklagren började diskuteras alltmer i och med att industrialiseringen tog fart. Redan under denna fas spelade inkomst samt yrkes- och klasstillhörighet roll för konsumtionsmönster och konsumtionsbeteende. Veblen (1925/2000) har visat hur överklassen eller "the leisure class" tillägnade sig konsumtionsmönster som på olika sätt skulle separera denna klass från övrig befolkning. Han använde bland annat termen "conspicuous consumption" för att förklara detta fenomen. Under denna period förekom även föreställningar kring att fattiga hushåll bland annat var fattiga på grund av att de konsumerade och prioriterade felaktigt (se t.ex. Horowitz 1985).

Under mellankrigsperioden utvecklades marknadsföringstekniker för att man på ett mer effektivt sätt skulle kunna nå ut till de breda folklagren. Massproduktionen gjorde det nu möjligt även för arbetarklassen att ta del

15 Jag vill här också hänvisa till Janssons (2001) mer detaljerade uppdelning av olika idealtyper av konsumtion. Han har funnit inte mindre än sju olika idealtyper som han benämner: instrumental, realistic hedonistic, imaginative hedonistic, reproductive, prententious, postmodern och progressive consumption. Janssons distinktioner är intressanta, en genomgång av dessa skulle dock föra för långt i förhållande till denna avhandling. Jag nöjer mig med den enklare uppdelning som görs av Huzs (2001).

Nödvändighetens pris

av det ökande varuutbudet (se t.ex. McGovern 1998). Masskonsumtion som samhällsfenomen har mötts av såväl kritiska som mer välvilligt inställda röster. Till de kritiska rösterna hör de värdekonserverna som menade att masskonsumtion medför risker som värde- och normupplösning i samhället. Masskonsumtion bidrar till en moralisk förflackning och till en slit- och slängmentalitet som leder tankarna bort från det man menade var de högre värdena i livet. De asketiska idealen som bland annat innehöll aspekter som sparande, arbetsetik och måttlighet utmanades nu av ett mer hedonistiskt präglat ideal som satte konsumtion och njutning i främsta rummet. En annan form av kritik var mer vänsterinriktad med Frankfurtskolan som den kanske främsta representanten. Horkheimer och Adorno kan sägas vara de som i störst utsträckning kritiserade masskonsumtionssamhället. I första hand riktade de in sig mot kulturindustrin. Man tog ställning i så måtto att man kritiserade kulturindustrin för att den genom massproduktion styr kulturutbudet (i vid mening) mot standardisering och pseudo-individualisering. Kritiken handlade bland annat om att kulturindustrin skapade en konsumtionskultur som försvårade arbetarklassens möjligheter att se sin faktiska situation (se t.ex. Wyrva 1998, Alvesson & Deetz 2000).

Habermas teoriutveckling bygger till stora delar på Frankfurtskolans tankegodis. I förhållande till konsumtion men framför allt massmedier problematiserade Habermas Horkheimers och Adornos syn på massmedier som total dominant av vardagslivet (Morrow 1994). Han menade snarare att medier hade en dubbel och motsägelsefull funktion, den skapar både en hierarki och undanröjer restriktioner för vad som är möjlig kommunikation. Denna förståelse utgick från distinktionen mellan livsvärld och system. Som jag förstår det skulle medier enligt Frankfurtskolan (om de hade laborerat med Habermas begrepp) vara helt "uppslukade" av systemet och följaktligen vara en del av systemvärldens kolonisering av livsvärlden. Habermas nyanserar denna föreställning och menar att medier inte enbart kan hänföras till eller förstås som styrda av systemet. Människor ses inte enbart som mottagare eller "offer" för en manipulativ och effektiv marknadsföringsapparat utan även som aktörer i en livsvärld där de har möjlighet att välja, omformulera och göra motstånd. Detta synsätt är något som återkommer bland olika företrädare för cultural studies-traditionen (se t.ex. Fiske 1989). Hur cultural studies-traditionen ska placeras på en skala mellan modern och postmodern samhällsteori lämnar jag därhän, men jag vill avslutningsvis lyfta fram Baudrillard (1998, 2000a, 2000b) som en

Konsumtion - ett socialt och kulturellt fält

representant för ett synsätt där den hedonistiska och symboliska sidan av konsumtion ses som något naturligt och oproblemiskt. Den typ av konsumtion som kopplas till nytta, funktion och rationalitet finns egentligen inte i Baudrillards värld. I stället har ytan och skenet tagit över. Problemet med alienation i förhållande till det genuina, som bland annat Adorno och Horkheimer bekymrade sig för, har spelat ut sin roll då det inte längre finns något "äka" att förhålla sig till eller bli alienerad från. Konsumtionskulturen styr så att säga våra behov, vi kan inte längre skilja mellan falska och äkta behov. De symboler och betydelser som tillmäts t.ex. varor, ting och upplevelser förändras ständigt och konsumtionen handlar mer eller mindre om att försöka följa med i denna ständigt föränderliga värld. Vad jag faktiskt vill ha eller behöver konsumera tycks vara en allt svårare fråga att svara på. Baudrillards resonemang bygger som sagt på postmodernt tänkande vilket vänder upp och ner på tidigare tänkande. Vad som i detta sammanhang är intressant är att just konsumtion är ett centralt element och en viktig byggsten i det postmoderna tänkandet om samhället.

En central fråga att ställa i förhållande till konsumtionens eventuellt förändrade betydelse är om det har skett någon faktiskt förändring eller om det snarare handlar om att den teoretiska förståelsen av konsumtions-samhället förändrats. När det gäller den postmoderna förståelsen har den många intressanta dimensioner att tillföra men frågan är om den inte blir alltför generell. Några aspekter av konsumtion lyfts fram och görs representativa för all konsumtion. I sin iver att betrakta och finna nya perspektiv reducerar postmodernisterna all konsumtion till ett spel med symboler och innebörder. Behov och nödvändigheter ges inte längre något utrymme. Jag anser att vi bör betrakta konsumtion som innehållande flera dimensioner, i vissa situationer dominerar den symboliska betydelsen medan den behovspräglade dimensionen är mer påtaglig i andra. Vidare anser jag att det blir problematiskt om ett fördelningsresonemang inte lyfts fram. Vilka grupper har tillgång respektive inte tillgång till olika typer av konsumtion? Ser förhållandet mellan behovs- och symboldimensionen olika ut beroende på vilket socioekonomiskt sammanhang man befinner sig i?

Den aktive eller passive konsumenten

Som en konsekvens av hur man väljer att förstå konsumtionens betydelse i samhället följer olika sätt att närma sig konsumenten. Hur kan man förstå individen eller hushållet i relation till ett samhälle präglad av en mängd olika budskap, krav och förväntningar som kan knytas till konsumtion? Gör vi aktiva och medvetna val eller är vi offer för marknadsföringens budskap? Naturligtvis är denna fråga tillspetsad, förmodligen förhåller vi oss mer eller mindre aktiva eller passiva beroende på i vilket sammanhang vi befinner oss. Frågan ska snarare förstås utifrån de teoretiska grundhållningar som diskuterar individers och grupperns relation till konsumtion.

I avsnittet om konsumtionens betydelse beskrev jag några olika ”spår” när det gäller hur olika teoretiska resonemang förhåller sig till detta fält. Ur ett perspektiv som utgår från att konsumtion bygger på produktion och i första hand ska ses som något som styrs av producenter, marknadsförare och media blir konsumenten passiv. Hon är ett offer för de mekanismer och budskap som vill förmå henne att konsumera. Hon styr inte över sina val och behov utan dessa skapas genom olika marknadsföringsstrategier. Detta perspektiv finner sina förespråkare inom teorier som vetter åt marxismen, t.ex. Frankfurtskolan. Enkelt uttryckt handlar det om att producenter och marknadsförare tillmäts en stor betydelse, människor kan inte värja sig (jfr Lindqvist 2001). I debatter om reklam kan vi, när det gäller t.ex. könsrollsstereotyper eller sexism, härleda argumentationen till tankemönster där konsumenten uppfattas som passiv, d.v.s. att reklam och marknadsföring tillmäts stor betydelse när det gäller att konstruera verkligheten för människor.¹⁶

Emellertid finns det andra sätt att uppfatta konsumenter. Cultural studies-traditionen anses på ett sätt vara arvtagare till Frankfurtskolan, främst med tanke på den samhällskritiska ansatsen, men när det gäller synen på konsumtion är skillnaderna påtagliga. Om Frankfurtskolan betonade producenternas makt och manipulering samt konsumenternas enahanda val (masskonsumtion) så fokuserade man inom cultural studies-traditionen på konsumenternas kreativa sidor, framför allt inom subkulturerna (Husz & Lagerqvist 2001). Å ena sidan lyftes subkulturerna fram, här betonades bland annat ungdomars sätt att förvrida och förändra det producenten

¹⁶ Detta ska dock inte förstås som att jag inte tycker att reklam förmedlar stereotyper, det handlar enbart om hur relationen mellan konsumenten och reklamen kan uppfattas.

haft för avsikt med en vara. Å andra sidan har Fiske (1989) betonat de breda folklagens eller massornas rätt till att välja det som av ”medelklassen” anses som sämre. Han försvarar arbetarklassens val av konsumtion och menar att denna kan upplevas som lika kreativ och givande som den ”finare” kulturen.

Husz och Lagerqvist (ibid) lyfter fram två perspektiv när det gäller förståelsen av den aktive konsumenten. De betonar att aktiv konsumtion till stor del bör ses i ljuset av varors och tjänsters symboliska innebörd och att konsumenter är delaktiga i konstruerandet av olika symboliska betydelser. Den passive konsumenten blir mottagare av symboliska budskap medan den aktive konsumenten snarare delvis producerar dessa själv, givetvis tillsammans med och i förhållande till sin omgivning. Enligt det första perspektivet kan varor betraktas som ”polysemiska” vilket innebär att de kan förstås som ”möjliga bärare av många olika och ibland motsägelsefulla symboler eller meningar” (ibid s. 20). Utifrån detta perspektiv kan konsumenten själv lägga in olika innebörder och betydelser i det hon konsumerar. Exempel på detta kan vara scooterns eller vespans utveckling (Heblidge 2000, Arvidsson 2001). Initialt var syftet med scootern att skapa ett kvinnligt alternativt till motorcykeln. Emellertid kom scootern att representera andra innebörder, bland annat i egenskap av symbol för den brittiska modsrörelsen. När det gäller detta första perspektiv uppfattar jag det som att det står var och en fritt att tolka eller lägga in olika symboliska innebörder i en vara. Ett annat exempel på hur företeelser, i detta fall en kulturföreteelse, kan ges olika innebörd är Bruce Springsteens berömda sång *Born in the USA* som använts av såväl demokratiska som republikanska presidentkandidater i syfte att försöka fånga det genuint amerikanska. Detta andra exempel kan möjligen fungera som en illustration för Husz och Lagerqvists andra perspektiv, nämligen att konsumtion kan förstås som en ”kamparena för förhandlingar om varornas symboliska mening” (Husz & Lagerqvist 2001 s.21). Detta andra perspektiv uttrycker snarare att *en* tolkning anses vara den rätta och det är om denna tolkning som kampen förs. I detta sammanhang spelar Bourdieus teori om konsumtion som ett socialt differentieringsraster en central roll, jag återkommer till detta.

Om man i perspektiv som betraktar konsumenten som passiv tillmäter producent och marknadsförare en stark påverkansmöjlighet, och menar att dessa aktörer mer eller mindre såväl skapar som styr människors behov och preferenser, så representerar synen på konsumenten som aktiv en motsatt

Nödvändighetens pris

position. Måhända överdriver detta perspektiv konsumenternas makt över producenter och marknadsförare:

En ensidig fokusering på konsumenterna utan hänsyn till producenternas och marknadsförarnas strategier, eller till konsumenternas ekonomiska och sociala möjligheter ger en lika bristfällig bild som manipulationsteorierna. Det är att överdriva konsumenternas makt om all (hedonistisk) konsumtion automatiskt tolkas som en spontan protesthandling. (Husz & Lagerqvist 2001 s. 21)

Det skulle gå att, bland annat med Fiskes (1989) hjälp, argumentera för ett mellanläge mellan Frankfurtskolans svarta och cultural studiesperspektivets vita bild av spelet mellan producent, marknadsförare och konsument. Sångerskan Britney Spears kan å ena sidan uppfattas som yttlig, tillrättalagd, konstruerad och säljande, men det finns å andra sidan säkert många som upplever hennes musik som både givande och njutningsfull (jfr t.ex. kritiken mot Rolling Stones på 1960-talet). Emellertid riskerar resonemanget om den aktive eller passive konsumenten att bli förenklat om det enbart tar fasta på relationen mellan producent, marknadsförare, medier och konsument. Ett vidgat perspektiv inbegriper även dominerande normer kring hur och vad vi bör konsumera. Hur och vad förväntas till exempel en barnfamilj konsumera? Förutom marknadsföring och medier finns andra aktörer med förväntningar eller krav, såväl uttalade som outtalade. I detta sammanhang kan skola, förskola, andra föräldrar, kamrater och släkt vara exempel på aktörer som på olika sätt påverkar en barnfamiljs konsumtion. Att bryta mot konventioner eller normer kan av omgivningen uppfattas som avvikande eller provocerande. Sett ur detta perspektiv kan "falska" behov skapas såväl genom marknadsaktörer som genom omgivningens förväntningar och krav.

Konsumtionens funktionella och symboliska innebörder

En annan dikotomi som berörts ovan handlar om konsumtionens eller varans symboliska respektive funktionella betydelse. Inom denna dikotomi ryms flera aspekter som på olika sätt kan knytas ihop. När det gäller den symboliska dimensionen kan aspekter som till exempel konsumtionens expressiva och identitetsskapande sidor nämnas. I förhållande till den

Konsumtion - ett socialt och kulturellt fält

funktionella dimensionen kan den materiella och rationella dimensionen nämnas.

Jag vill redan här understryka att jag menar att båda dimensionerna har sitt berättigande och att de förklarar olika sidor av konsumtionen. Det finns i och för sig någon form av kontrovers mellan dessa båda synsätt, vilken bland annat grundar sig på om man väljer moderna eller mer postmoderna utgångspunkter. Jag uppfattar denna diskussion som en konsekvens av att de postmoderna resonemangen möjligen lagt ett allt för stort förklaringsvärde i den symboliska dimensionen, och att reaktionerna på detta givit upphov till en mer nyanserad bild av förståelsen av konsumtion. Kritiken har bland annat handlat om att vardagskonsumtionen hamnat i skymundan i dessa studier. De som i allt för stor utsträckning har betonat den symboliska dimensionen har fokuserat på den konsumtion som sker i storstäder och bland ungdomar som ligger i frontlinjen vad gäller nya typer av konsumtionsbeteende (se t.ex. Löfgren 1996). Jansson (2001) menar att den ökande reflexiva sidan av konsumtion inte utesluter andra aspekter. Stora delar av den dagliga konsumtionen sker fortfarande utifrån praktiska och funktionella motiv:

The practical, material use of things is not entirely replaced by a reflexive, symbolic use, although the latter has become more common – and presumably more so in relation to certain objects, within certain context and among certain groups of people. (ibid s. 50)

Jansson (ibid) förklarar ökningen av den symboliska eller expressiva sidan av konsumtion bland annat med hjälp av hur marknadsföring, medier och varor idag passerar våra sinnen på ett sätt som innebär att dessa tre kategorier flyter ihop (jfr Leiss, Klein & Jhally 2000):

It is no longer obvious what is image and what is product; what is promotion and what is the object of promotion, and so on. Through the operation of commercial intertextuality media generated images are constantly leaking into the lifeworld – in one shape or another. (ibid s. 78)

Baudrillard (t.ex. 1998, 2000a, 2000b) hör till dem som driver den symboliska tesen längst. Slater och Tonkiss (2001) laborerar med Marx begrepp *use-value* och *exchange-value*, där skillnaderna enkelt uttryckt ligger i vad en vara är värd för en människa ur ett användningsperspektiv och vad en vara är värd på marknaden. Enligt ett marxistiskt synsätt har kapitalis-

Nödvändighetens pris

men inneburit att exchange-value allt mer har kommit att ersätta en varas use-value. Jag vill dock understryka att det här fortfarande handlar om en vara med en viss funktion, t.ex. en hammare eller ett klädesplagg. Baudrillard tar ännu ett steg och menar att ett tredje slags värde allt mer har kommit att ersätta såväl use-value som exchange-value, nämligen *sign-value* eller symbolvärde. Symbolvärdet bygger varken på egentliga behov eller på en varas marknadsvärde utan snarare på dess värde i förhållande till de koder och meningsbärande processer som verkar i konsumtionssamhället. Som empirisk grund ger Slater och Tonkiss (ibid) exempel från Nikes och Benetton's marknadsföringsstrategier. Dessa företag vill inte längre bli förknippade med produktion eller ens med speciella produkter utan vill snarare betraktas som varumärken som symboliserar en viss livsstil. Dessa exempel har i och för sig en hel del att göra med marknadsvärde men poängen med symbolvärde tydliggörs ändå.

Även om man inte vill gå lika långt som Baudrillard och slänga såväl use-value som exchange-value överbord tycks forskningen tämligen enig om att producenter och marknadsförare är väl medvetna om hur varor kan laddas med olika symboler och innebörder. Livsstilsbegreppet är intressant i detta sammanhang. Som jag skrev tidigare var företag intresserade av att deras varumärke förknippades med en viss livsstil. Marknadsföringen har genomgått en förändring från att ha riktat sig mot förhållandevis grova kategorier som klass eller kön till att istället försöka fånga vissa specifika livsstilskategorier. Marknadsföring har av denna anledning även blivit en arena för experter på design och på olika konsumtionstrender. Det kan till och med handla om att väcka motvilja hos vissa grupper för att genom detta vinna sympatier bland andra. Lien (1997) ger i sin studie av marknadsföring av mat i Norge exempel på hur olika marknadsaktörer tänker kring kundsegmentering i förhållande till marknadsföring. I ett diagram (Norwegian monitor) som bygger på två axlar, där den ena representerar *modern-traditionell* och den andra *materialist-idealist*, placeras en lång rad olika kundsegment in. Inom fältet *modern* och *materialist* placeras till exempel begrepp som hedonism, konsumtion, risktagande och status in. I fältet *modern* och *idealist* finner vi begrepp som kreativitet, tolerans, jämlikhet och miljö. Inom fältet *materialist* och *traditionell* placeras rationalitet, konformitet, misstro, egoism och intolerans in. Och slutligen i fältet *idealist* och *traditionell* finner vi begrepp som puritanism, religion, asketism och familj. I Liens diagram finns 40 olika värdebegrepp. De befinner sig på olika avstånd från diagrammets centrum. På detta och andra lik-

Konsumtion - ett socialt och kulturellt fält

nande sätt (jfr Jansson 2001) produceras och reproduceras kopplingar mellan varor/tjänster och olika värderingar som i sin tur knyts till vissa specifika livsstilar.

Som ett enkelt exempel på symboler eller livsstilsrelaterade innebörder kan nämnas olika logotyper på basebollkepsar. Kepsen kan vara identisk, till och med tillverkad i samma fabrik, men budskapet till omgivningen ger olika utfall beroende på om det står Nike, Östers IF, Statoil, Lunds universitet eller Ping på den. Kepsen är tämligen ointressant, det är vad den uttrycker som lyfts fram.

För att summera menar jag att man måste förstå konsumtion utifrån dess funktionella sida såväl som dess symboliska sida. Om den funktionella eller den symboliska sidan väger tyngst är beroende av vem vi är, vad vi konsumerar och i vilket sammanhang vi konsumerar. I ett låginkomsthushåll med tonårsbarn kan emellertid konflikten mellan dessa båda perspektiv ställas på sin spets. Det är rimligt att anta att ju mer pressad den ekonomiska situationen är, desto viktigare är den funktionella sidan av de varor hushållet köper. Emellertid tycks de flesta varor ha någon form av symbolisk eller meningsbärande innebörd varför även till exempel lågprisprodukter, låt vara att de mycket väl fyller sin funktion, kan vara något som i möjligaste mån undviks då de symboliserar ”fel” saker.

Konsumtion som social markör

I avsnittet ovan beskrevs hur konsumtion och varor kan förstås ur ett symboliskt perspektiv, att de innehåller ett budskap eller en betydelse. Denna betydelse handlar ofta om att människor på olika sätt positionerar sig i ett socialt sammanhang. Jag skulle istället kunna skriva ”social hierarki” om det vore så att sociala differentieringsprocesser genom konsumtion enbart kunde förstås ur ett vertikalt perspektiv (förenklat: klass). Emellertid har denna förståelse, åtminstone enligt vissa forskare, visat sig vara alltför en-dimensionell (se t.ex. Crompton 1996, Holt 1998, Henry 2002, Williams 2002). Under de senare decennierna har en diskussion uppstått som problematiserar den vertikala ordningen och försöker föra in även ett horisontellt perspektiv (förenklat: livsstil). Själv skulle jag även vilja lägga till ett tredje perspektiv som delvis är en utveckling av det vertikala. Jag återkommer till detta längre fram i detta avsnitt.

Nödvändighetens pris

Konsumtion har kommit att spela en allt större roll som social determinant. I och för sig skrev Veblen redan 1899 om överklassens iögonfallande konsumtion, men forskningen tycks vara tämligen överens om att även om fenomenet inte är nytt så har dess former utvecklats och det vetenskapliga intresset för dessa former ökat (se t.ex. Bourdieu 1984, Baudrillard 2000). Under masskonsumtionens tid producerades varor för "massorna". De segment som producenterna riktade sig mot var grova kategorier som kön och klass (se t.ex. de Grazia 1998, Slater & Tonkiss 2001). Arbetet eller yrket var den faktor som i första hand avgjorde en människas sociala tillhörighet. Konsumtionsmönster sågs som förhållandevis hårt knutna till klasstillhörigheten. Den marxistiskt inspirerade klassdefinitionen dominerade. I och med att ny teknologi togs i bruk ökade och förfinades varuproduktionen varpå även konsumtionsmönster differentierades. Med ett större varuutbud uppstod nya skiktningar och nyanser, vad en människa konsumerade kom att berätta allt mer om vem hon var och vilken socioekonomisk position hon hade. Parallellt med denna utveckling växte det ekonomiska välståndet bland befolkningen. Konsumtionen som tidigare mer påfallande hade varit styrd av överlevnad och av en strävan att tillfredställa de mest nödvändiga behoven ersattes av mer sofistikerade, komplexa och expressiva drivkrafter (Warde 1996). I och med att produktionen blev mindre central framstod konsumtion som ett mer avgörande bedömningskriterium för social tillhörighet.

Möjligen är det ur detta perspektiv Bourdieus (se t.ex. 1984) teoretiska bidrag ska förstås. Val av konsumtion tillmäts en betydelsefull roll när det gäller att uttrycka klasstillhörighet. Detta bygger i sin tur på något Bourdieu benämner "habitus" samt sammansättningen och volymen hos en individs kapital vad gäller kultur, utbildning, ekonomi och socialt kapital. "Habitus" innebär enkelt uttryckt sättet att vara på och att förhålla sig till olika situationer och förhållanden. Bourdieu ser "habitus" som något klassbundet och som reproduceras på ett omedvetet sätt genom underliggande strukturer och mekanismer:

The schemes of the habitus, the primary forms of classification, owe their specific efficacy to the fact that they function below the level of consciousness and language, beyond the reach of introspective scrutiny or control by the will. (ibid s. 446)

Ett exempel på hur Bourdieu tänker kring "habitus", i detta sammanhang i förhållande till utbildnings- och kulturellt kapital är förhållandet till

modern konst. Han menar att en människas upplevelse eller åtminstone talet om upplevelsen avslöjar hennes klasstillhörighet. Delvis kan kunskaper om konst läras in (utbildningskapital) men huvudsakligen handlar det om uppväxt och uppfostran. Tillhörde man de övre klasserna talade man inte om vad en tavla föreställde eller om hur man kände inför den. Istället fördes ett resonemang kring genre, stil och möjliga inspirationskällor. Tonen ska helst vara distanserad och konstverket ska inte beröra utan vara intressant, alternativt ointressant. Utlåtanden som "jag blir så glad av den tavlan" eller "ser det inte ut som en fågel där uppe till höger?" avslöjar att man inte tillhör de klasser som vanligtvis konsumerar de högre stående kulturyttringarna.

Det finns mycket intressant tankegods hos Bourdieu, men i detta sammanhang är det primära hans förståelse av klass och hur denna så att säga predestinerar våra preferenser avseende konsumtion. Han lutar sig mot en förhållandevis traditionell klassindelning vilket han senare har fått kritik för. Delvis handlar denna kritik om Bourdieus förhållande till medelklassen och de nya yrken som uppstått under de senare decennierna, yrken med inriktning mot t.ex. reklam, information, design och medier. Denna "nya" medelklass passar inte riktigt in i den mall Bourdieu använde sig av eftersom den förhåller sig friare till konsumtion, stil och smak. Den skapar nya trender och visar inte samma intresse för att efterlikna de högre klasserna (se t.ex. Longhurst & Savage 1996).

Longhurst och Savage (ibid) presenterar två intressanta invändningar mot Bourdieu som dels handlar om hans tolkningar av de undersökningar han genomfört och dels om den strukturella "buren". Båda dessa invändningar pekar mot en problematisering av en klassbunden förståelse när det gäller konsumtionsmönster. För det första menar de att Bourdieu betonar skillnader avseende olika klassers förhållande till konsumtion i allt för stor utsträckning. När det gäller skillnader som rör t.ex. skivköp gör Bourdieu en för stor affär av att de övre klasserna köper mer klassisk musik än arbetarklassen. Detta menar Longhurst och Savage överskuggar det faktum att den klassiska musiken ändå utgör en ganska liten del av de övre klassernas musikkonsumtion i förhållande till modern musik. För det andra menar de att Bourdieu överbetonar konsumtionens expressiva sida, d.v.s. den konsumtion som visas upp eller till och med sker för omgivningens skull. Longhurst och Savage lyfter i stället fram tre olika sätt att förstå konsumtion: konsumtion som görs för att göra intryck på andra, den som sker för egen skull och konsumtion som sker för att stärka banden med signifi-

Nödvändighetens pris

kanta andra, t.ex. familjen. Detta resonemang innebär en nyansering av Bourdieus förhållandevis låsta strukturperspektiv – all konsumtion sker inte för att individen önskar positionera sig själv i förhållande till andra, och människor kan delvis, beroende på sammanhanget, bryta förväntade konsumtionsmönster. I detta sammanhang är Millers (1998) teori om shopping intressant. Köp av dagligvaror kanske är en typ av konsumtion som Longhurst och Savage skulle placera in i kategorin konsumtion för att stärka banden med signifikanta andra. Miller lyfter fram dagligvarukonsumtion som handlingar riktade till andra närstående (verkliga, fiktiva, levande eller döda):

My premiss, unlike that of most studies of consumption, whether they arise from economists, business studies or cultural studies, is that for most households in this street the act of shopping was hardly ever directed towards the person who was doing the shopping. Shopping is not therefore best understood as an individualistic or individualizing act related to the subjectivity of the shopper. Rather the act of buying goods is mainly directed at two forms of "otherness". The first of these expresses a relationship between the shopper and a particular other individual such as a child or a partner, either present in the household, desired or imagined. The second of these is a relationship to a more general goal which transcends any immediate utility and is best understood as cosmological in that it takes the form of neither subject nor object but of the values to which people wish to dedicate themselves. (ibid s. 12)

Miller pekar på en i förhållande till denna avhandling betydelsefull aspekt av konsumtion. Såväl äldre teorier (Veblen, Simmel) som senare (postmoderna) betonar konsumtionens betydelse för jämförelse mellan individer och grupper. De uppehåller sig huvudsakligen vid jämförelser med omgivningen medan konsumtion som är riktad mot t.ex. familjen tonas ner. Aspekter som omsorg och kärlek får således en undanskymd plats i dessa teorier. Miller (1998) samt Longhurst och Savage (1996) lyfter fram aspekter som erbjuder andra tolkningsmöjligheter av hushållens sätt att konsumera. Emellertid behöver inte en tolkning av konsumtion som omsorg eller kärlek utesluta jämförelse med andra. I en och samma konsumtionshandling kan flera komponenter ingå. Köp av en leksak kan till exempel grunda sig på såväl aspekter av omsorg som på vetskapen att leksaken kommer att bli föremål för jämförelse. Detta implicerar att undersök-

ningar av konsumtion kräver öppenhet för olika tolkningsalternativ och att en alltför enögd teoretisk ingång kan medföra risk för förenklingar.

Den klassbundna förståelsen av konsumtion och dess koppling till konsumtionsmönster har, som ovan nämndes, inte fått stå oemotsagd. Det finns för det första kritik som problematiserar sambanden mellan klass och konsumtionsmönster (Crompton 1996). Denna kritik innehåller invändningar som har att göra med svårigheter att knyta ihop olika konsumtionshandlingar till ett mönster för att sedan sätta detta i relation till klass. Men framför allt handlar kritiken om det faktum att man har att göra med ett förändrat samhälle och om en förändrad arbetsmarknad där yrkesgruppers olika positioner är svårare att bestämma med hjälp av en traditionell klassmall. Detta innebär i sin tur att sambanden mellan klass och konsumtion torde vara ännu svårare att fastställa.

Den andra kritikpunkten utgörs av ett ifrågasättande av relevansen i att överhuvudtaget tala om yrkesbaserad klass i ett post-fordistiskt samhälle (Lash & Urry 1994, Slater & Tonkiss 2001). Om arbetets roll som socioekonomisk referens blivit mindre betydelsefullt i förhållande till konsumtion, och om dessutom många av de nya arbetena inom servicesektorn inte ens av de anställda själva betraktas som yrken (till exempel serveringspersonal på snabbmatsrestauranger), undermineras det yrkesbaserade klassbegreppet som analysverktyg. Detta gäller inte minst då det handlar om att se samband mellan klass och konsumtionsmönster.

Ett försök att lösa denna problematik är att tona ner de vertikala gruppindelningarna och istället fokusera på horisontella indelningar. För det första kan detta handla om indelningar som kan knytas till aspekter som till exempel kön, ålder, etnicitet, familjesituation eller om man bor i storstad alternativt landsbygd. Tillsammans bildar dessa (och ett antal andra) aspekter en mängd olika grupperingar som benämns livsstil. Livsstilsbegreppet innehåller några element som på förhållandevis avgörande punkter skiljer det från klassbegreppet. För det första är inriktningen mot konsumtion tydligare då denna är en betydelsefull ingrediens i konstruktionen av livsstilar. Marknadsföringsapparaten intresse för livsstilar, både när det gäller enskilda produkter eller tjänster och hela koncept, är betydelsefullt då den kan ses som såväl pådrivare som ”inkännare” av nya trender. För det andra bryter livsstilsbegreppet upp den strukturella predestinering som klassreproduktionen är behäftad med. Aktörsperspektivet lyfts fram och människor har enligt detta synsätt själva större möjligheter att förändra och påverka sina livsförhållanden. För det tredje kan livsstilsbe-

Nödvändighetens pris

greppet sägas vara mer dynamiskt. I en mer postmodern tappning betonas denna dynamiska sida i en än större utsträckning.

Holt (1997) problematiserar livsstilsbegreppet. Han uppfattar begreppet som problematiskt då det i sin traditionella mening inte tar hänsyn till människans spel med olika identiteter. Holt menar bland annat att det inte handlar om *en* livsstil och *ett* konsumtionsmönster. Han hävdar att en människa ur ett postmodernt perspektiv laborerar med multipla identiteter. En person går ut och in ur olika livsstilar, hon kan t.ex. både vara student, ung kvinna, mor och tillhöra någon etnisk minoritet. Detta öppnar, enligt för en förståelse av livsstilsbegreppet som något instabilt och kontextberoende – i olika situationer anammar vi olika livsstilar och konsumtionsmönster.

Min egen förståelse av de olika sätten att kategorisera klasser, grupper eller livsstilar i förhållande till konsumtion är pragmatisk. Jag ställer mig tveksam till en alltför strikt klassindelning. Den sociala differentieringen i samhället har blivit diffusare och svårare att kategorisera. Medelklassen tycks breda ut sig med bl.a. nya yrken och arbetarklassen verkar i vissa avseenden glida ihop med medelklassen. I inkomsthänseende är det svårt att hitta några tydliga avgränsningar. Livsstilsbegreppet är i och för sig tilltalande då det löser problem med alltför fastlåsta klassgränser. Andra variabler än yrkestillhörighet lyfts fram som betydelsefulla, och den horisontella indelningen fokuserar i större utsträckning på olikhet än ojämlikhet vilket har såväl fördelar som nackdelar. Fördelarna innebär att konsumtionsmönster kan kopplas till andra aspekter än yrke och inkomst vilket jag tror på många sätt ger en mer trovärdig bild av hur människor konsumerar. Storstadsungdomar har till exempel mer gemensamt med varandra än med småbarnsföräldrar på landsbygden avseende konsumtionsmönster. Emellertid finns det risk att aspekter kring ojämlikhet avseende möjligheter och resurser tonas ner. Det kan i postmoderna texter framstå som att människan i det västerländska samhället, oavsett socioekonomisk position, kan välja från ett smörgåsbord med olika livsstilar, konsumtionsalternativ och identiteter (jfr Gabriel & Lang 1995). I och för sig framhålls på sina ställen kampen om symboler och innebörder mellan olika grupper, men ojämlikhetsperspektivet får huvudsakligen stå tillbaka för idéer om att du genom konsumtion kan bli den du vill vara.

Jag skulle avslutningsvis vilja redogöra för ytterligare ett perspektiv vilket fokuserar på resurser och möjligheter avseende konsumtion. Detta perspektiv bygger inte i första hand på att klass- och yrkestillhörighet mer

eller mindre predestinerar konsumtionsmönster eller hur vi på olika sätt genom konsumtion väljer livsstil. Istället bygger det på en samhällsförståelse där horisontella och vertikala indelningar överlappar varandra. Denna indelning tar sina utgångspunkter i att samhället kan förstås ur ett inklusion/exklusions-perspektiv. Ju högre graden av inklusion är, desto högre är graden av etablering och vice versa för de som befinner sig i en mer marginal position. Konsumtionsmönster ter sig ur detta perspektiv som mer komplexa och svårare att tolka. De inbegriper, i olika hög grad, såväl mer klassbaserade som livsstilsanknutna tolkningsmöjligheter, men fokus är riktat mot dem som tenderar att stå utanför i en marginaliserad position. I ett samhälle där konsumtion ökar i betydelse är försörjningsmöjligheterna naturligtvis centrala. När vissa grupper tycks få det allt svårare att skaffa en försörjning som, åtminstone till en del, motsvarar förväntningar och krav med avseende på konsumtion, menar jag att vi behöver andra verktyg än de som klass- och livsstilsförklaringarna representerar. Perspektiv som bygger på tillhörighet till och delaktighet i det etablerade samhället är betydelsefulla i en förståelse av konsumtion. Detta gäller kanske framför allt de grupper som befinner sig i utsatta positioner. Dessa verktyg lyfter bland annat fram de ekonomiska möjligheterna eller ojämlikheterna, något jag menar kommit att spela en alltför liten roll inom konsumtionsforskningen där smak, stil, grupptillhörighet och identitetsskapande dominerat. Emellertid behöver dessa "nya" verktyg inte nödvändigtvis ersätta de mer gängse, utan kan snarare vara ett komplement.

Varför konsumerar vi?

För att summera och diskutera de resonemang som förts i detta kapitel vill jag avslutningsvis ställa frågan varför vi konsumerar. Detta är naturligtvis en fråga som skulle kräva åtminstone ett par avhandlingar för att redas ut. Jag använder snarare frågan som ett sätt att sätta in de ovan förda resonemang i ett samlat sammanhang, de besvarar nämligen frågan lite olika. Dellgran och Karlsson (2001) erbjuder ett enkelt och lättöverskådligt raster bestående av fyra steg eller nivåer för att förklara de mest elementära dragen i hur forskningen hittills har närmat sig frågor kring bevekelsegrunderna för konsumtion.

Dellgran och Karlsson (ibid) laborerar med fyra drivkrafter för att förstå konsumtionsmönster. För det första tar de upp anpassning till det som

Nödvändighetens pris

uppfattas som *nödvändig konsumtion*. Denna drivkraft innehåller basala konsumtionsbehov som mat, kläder och bostad men allt eftersom föreställningen om vad som är nödvändigheter förändras kommer allt fler varor och tjänster att ingå i denna kategori: "Det allmänna konsumtionsmönstret blir på det viset allt bredare i sin uppsättning av produkter som vi alla mer eller mindre uppfattar oss själva behöva för en normal livsföring." (ibid s. 196) Denna drivkraft kan knytas till ren och skär överlevnad, men den kan även tolkas utifrån den förändring produktion och konsumtion genomgått under de senaste decennierna. I takt med masskonsumtionens avtagande har i stället en mer differentierad varumarknad tagit form. Ett ökat utbud bidrar förmodligen till att öka takten i den process där det som kan benämnas som nödvändig konsumtion ges ett allt bredare innehåll. Denna drivkraft kan närmast knytas till konsumtionens funktionella, materiella och rationella sida. Även delar av den mer familjeinriktade konsumtionen kan förmodligen placeras i denna kategori.

För det andra handlar det om att följa med i den allmänna standardutvecklingen. Denna drivkraft bygger på människans behov av tillhörighet och att undvika att uppfattas som avvikande p.g.a. att man inte har möjlighet att leva upp till omgivningens krav och förväntningar. Denna drivkraft kallar Dellgran och Karlsson för *den sociala emulationen*. Utan att det handlar om nödvändigheter finns det förväntningar och krav när det gäller vad som ska konsumeras. En föreställning kring vad som är normalt eller något som alla andra har, där inte minst marknadsföring och medier spelar en betydelsefull roll, blir lätt ett måste för människor. I denna drivkraft läser jag in konsumtionens såväl funktionella som symboliska dimension. De sociala differentieringsmekanismerna avseende olika sociala grupper/klasser eller livsstilar har kanske inte så stor betydelse i detta sammanhang, åtminstone inte i de mer etablerade samhällsskikten. Det handlar som sagt om att inte avvika från det man uppfattar vara majoriteten. Där emot kan det förmodligen upplevas som någon form av social markör att inte ha vissa produkter och till viss del att ha "fel" produkter. Den sociala emulationen kommer senare i avhandlingen att visa sig vara av betydelse för barnfamiljer med knapp ekonomi.

Den tredje drivkraften utgörs enligt Dellgran och Karlsson (ibid) av *social distinktion* – att inte bara vara som alla andra utan som vissa andra. Detta för naturligtvis tankarna till Bourdieu och hans teorier kring konsumtion som markör för social gruppstillhörighet. Det handlar både om att visa vilken gruppstillhörighet man önskar tillhöra och vilken man tar av-

stånd från. När vi talar om smak, stil och preferenser är det enligt Bourdieu vanligare att vi talar om det vi inte tycker om än det vi föredrar. När det gäller den sociala distinktionen menar jag att det i allt högre utsträckning handlar om konsumtionens symboliska sida och att de sociala differentieringsmekanismerna har en större betydelse. I denna drivkraft tror jag också att vi finner flera av de grupper som är de som först tar till sig nya trender, stilar och ny teknologi. Det pågår samtidigt en kamp mellan olika grupper om varors innebörd och mening. De varor som med tiden blir allt vanligare framstår så småningom som något alla bör ha varför de snarare konsumeras utifrån emulationsdrivkraften.

Dellgran och Karlsson (ibid) diskuterar även en fjärde drivkraft, nämligen konsumtionens betydelse för den *personliga identiteten*. Förståelsen av denna drivkraft grundar sig i mer postmodern teoribildning där det egna identitetsskapandet i allt större utsträckning ersätter de mer traditionella kollektiva kategorierna. Konsumtionens materiella, funktionella eller rationella innebörd saknar betydelse. Bland annat Baudrillard (1998) samt Lash och Urry (1994) talar om hur symbolen så att säga tar det materiella i besittning, eller det materiellas "disembededness". Dessa symboler cirkulerar och ges ständigt nya innebörder varför individen, som även kan spela med olika identiteter, kan ikläda sig olika roller i ett samhälle där hon är vad hon konsumerar.

Frågan är om dessa fyra drivkrafter kan förstås som nivåer och är hierarkiskt uppbyggda. Det finns anledning att diskutera om de inte snarare ska ses som olika aspekter av en och samma konsumtionshandling. Konsumtion kan förstås som något socialt nödvändigt vilket torde vara knutet till individuella preferenser. Möjligheten att färga håret, äga en bil eller att gå på bio är exempel på sådant som av vissa uppfattas som nödvändigheter. Det är således en skillnad mellan vad man kan kalla för subjektiv nödvändighet som har att göra med individuella preferenser och objektiv nödvändighet som är knutet till a) allmänhetens uppfattningar om vad som är lägsta rimliga standard (konsensuell fattigdomsdefinition) och b) t.ex. vad som ingår respektive inte ingår i socialbidragsnormen.

I denna avhandling som handlar om knapp ekonomi och konsumtion kan det på ett sätt vara problematiskt att se den fjärde drivkraften (personlig identitetskonstruktion) som något som präglar vardagen, i Konsumkän eller på Hennes & Mauritz barnavdelning. Men även om den inte ter sig direkt applicerbar på mina forskningsfrågor menar jag att delar av detta tankegods ändå kan ha ett förklaringsvärde. Att lämna de postmoderna

Nödvändighetens pris

teorierna kring konsumtion därhän vore att bortse från att de tillfört nya perspektiv när det gäller innebörden i att leva i ett överflödssamhälle och vilken betydelse medier, reklam och ny teknologi kan tänkas ha. Även om grupper med knappa ekonomiska resurser riskerar att hamna utanför eller marginaliseras på olika samhällsarenor är de likafullt såväl aktörer i ett konsumtionsamhälle som mottagare av alla de konsumtionsrelaterade budskap som vi dagligen omges av.

Det jag i detta sammanhang främst finner användbart utifrån Dellgran och Karlssons fyra drivkrafter är framför allt distinktionen mellan de två första: nödvändig konsumtion och social emulering. De begrepp de valt att använda understryker nödvändigheten i den första drivkraften men inte i den andra, åtminstone inte explicit. Även om det finns risker för begreppsglidning ämnar jag använda Dellgran och Karlssons resonemang, dock utifrån begreppen materiellt respektive socialt nödvändig konsumtion. Detta begreppspar fångar nödvändigheten i att såväl säkra de basala nödvändigheterna som att försöka vara som andra, att inte avvika.

Diskussion

I detta kapitel redogör jag för olika perspektiv och sätt att förstå konsumtionens betydelse och funktion. Svårigheten att sälla bland och avgränsa de olika tolkningarna av konsumtion är påtaglig. Det har framförts kritik mot att beskrivningarna av konsumenten som kommunikatör, njutningsökare, rebell, nyttomaximerare etc. tenderar att snarare förvillan än klargöra (jfr Aldridge 2003). Aldridge (ibid) menar att de senaste decenniernas forskning om konsumtion kan sammanfattas i två huvudsakliga frågor. Den ena fokuserar på makt. Diskussionen handlar om hur suverän konsumenten är och om det faktiskt är konsumenten som styr marknaden genom sina val och önskemål. Eller är konsumenten styrd och manipulerad av marknadsföring och massmedier som konstruerar behov av varor och tjänster för att dessa ska säljas? Den andra frågan rör vad konsumtion egentligen är för något. Är det i första hand något som handlar om instrumentella köp av varor och tjänster utifrån deras nyttofunktion? Eller handlar det snarare om varors och tjänsters expressiva och symboliska innebörder som förmedlar budskap om klass, status och identitet?

När det gäller såväl frågan om makt som hur konsumtion ska förstås vill jag avslutningsvis lyfta fram några punkter som jag menar är väsentliga

i sammanhanget. För det första är det problematiskt att diskutera makt i förhållande till konsumtion utan att ta hänsyn till hur makten fördelas i samhället i övrigt. Olika grupper besitter olika mycket makt i olika sammanhang. Om konsumenter ska ses som passiva eller aktiva, dominerande eller dominerade är en fråga som bör besvaras utifrån vilken grupp och vilket sammanhang som avses. Min föreställning är att vi genom ett samspel mellan marknadsaktörer, vår omgivning och oss själva såväl styr som blir styrda avseende hur vi konsumerar. Valmöjlighet och därmed möjlighet att påverka är däremot inte jämnt fördelat i befolkningen. Av denna anledning menar jag att undersökningar som fokuserar på konsumenters relation till varu- och tjänstemarknaden måste ta hänsyn till sammanhang och grad av etablering. Svepande förklaringar om att konsumenter överlag kan betraktas som antingen maktlösa eller suveräna förlorar i trovärdighet.

För det andra menar jag att människors omgivning och inte enbart marknadsföring och massmedier är betydelsefull i tolkningen av såväl makt som konsumtionens betydelse. Att diskutera konsumtion enbart som enskilda individers relation till varu- och tjänstemarknaden riskerar att bli endimensionellt. Vi uppfattar sannolikt budskap olika beroende på vilket sammanhang vi befinner oss i. Befinner man sig i en position där man kan ironisera och kritisera konsumtionsrelaterade budskap, eller uppfattar man dessa som krav och förväntningar på hur man bör konsumera? I delar av de tolkningar som jag redogjort för i detta kapitel tycks det finnas en slags ahistorisk bild av vårt konsumtionssamhälle. Jag menar att äldre föreställningar, som t.ex. sparsamhetsidealet, fortfarande spelar en betydelsefull roll. Dessa föreställningar tycks inte minst gälla de grupper som lever med en knapp ekonomi. Följaktligen menar jag att även i samhället dominerande föreställningar bör tas i beaktande när olika tolkningar av konsumtionssamhället diskuteras. Möjligen kan vi uppfatta människor som förhållandevis "härdade" av alla konsumtionsrelaterade budskap som omger dem, men att de skulle stå fria från alla de normer och föreställningar som råder kring konsumtion ter sig osannolikt. Härdningen mot marknadsföring kan dessutom vara tvetydig, frågan är om vi inte vill bli förförda och lockade. Vi vet att det handlar om att sälja men vi ställer upp på spelet, det hör till vårt konsumtionssamhälle.

För det tredje vill jag peka på frågan om huruvida konsumtion uppfattas som något instrumentellt eller symboliskt och expressivt. Även här bör man vara försiktig med generaliseringar. Vi kan ha teorier om varför människor konsumerar vissa varor eller tjänster, men vi kan inte veta. Mitt val

Nödvändighetens pris

av bil är kanske något som jag uppfattar som instrumentellt medan grannen enbart tolkar in symboliska dimensioner. Vidare kanske jag köpte bilen för att göra min fru glad, hon önskade sig en sådan. Är detta köp då instrumentellt eller symboliskt? Förmodligen innehåller den största delen av konsumtion inslag från båda sidorna. Vad jag menar är att vi bör vara försiktiga med att med säkerhet uttala oss om andra människors avsikter. I en allmän översikt eller karaktäristik av vårt konsumtionssamhälle är det kanske mindre problematiskt att anse att det ena eller andra dominerar. Ska teorierna knytas till empiriska undersökningar krävs en större försiktighet och öppenhet för att flera tolkningar är möjliga.

För det fjärde vill jag föra in en socioekonomisk aspekt på konsumtion. Det finns en tendens i de teorier jag diskuterat att tona ner ojämlikheter i olika gruppers möjligheter att agera i konsumtionssamhället. Bourdieu lyfter visserligen fram klasstillhörighetens betydelse, men i huvudsak utifrån smak och stil. Även om hans resonemang är intressanta finns det anledning att gå vidare till mer av "hard facts" som kronor och ören samt att ha jobb eller inte. Teorier om konsumtion med bas i sociologi, antropologi och kulturteori har en tendens att inte ta människors faktiska möjligheter på allvar. Låt vara att vårt konsumtionssamhälle förändrats och att nya inslag blir allt mer betydelsefulla, men vad betyder dessa förändringar för de grupper som befinner sig i en marginell position? Bauman diskuterar visserligen detta, men utan empiriska undersökningar tenderar hans förklaringar att stanna vid spännande resonemang. Genom konsumtionsforskningen har vi fått inträngande beskrivningar och tolkningar av t.ex. modetrender bland ungdomar och av hur olika varor får nya innebörder. Men fortfarande vet vi förhållandevis lite om de grupper som tenderar att hamna utanför och som på grund av en knapp ekonomi rimligen har svårare än andra att ta del av överflödet.

4. Konsumtion och knapphet

”Det är dyrt att vara fattig” är ett uttryck som ibland används för att peka på en dimension av ekonomisk utsatthet. Knapphet handlar inte enbart om vilka resurser ett hushåll besitter utan även om vilka konsumtionsmöjligheter som föreligger. Det har i flera amerikanska studier visats hur hushåll med knapp ekonomi, i jämförelse med medelinkomsttagare, står inför olika typer av fördyringar och barriärer vilka gör konsumtionen såväl kostsammare som mer problematisk (se t.ex. Caplowitz 1963, Andreasen 1975, Alwitt & Donley 1996). Enligt denna typ av studier handlar konsumtionsproblemen för låginkomsthushåll till stora delar om att varu- och tjänstemarknadens struktur och mekanismer missgynnar dessa grupper. Det finns emellertid en annan typ av argumentation som snarare pekar på hushållens och individens brister vad gäller aspekter som till exempel prioritering, planering och kunskaper i förhållande till konsumtion, konsumtionen blir för dessa grupper dyrare och mer problematisk beroende på deras eget konsumentbeteende.

I detta kapitel har jag för avsikt att diskutera dessa individuella respektive strukturella perspektiv. Denna diskussion kan ses som en fortsättning eller snarare en avgränsad del av den diskussion som fokuserar på fattigdomens orsaker i stort. Det är min avsikt att försöka hålla mig inom området konsumtion även om detta på olika sätt tenderar att glida ihop med försörjningsproblematiken i stort.

Problemet är de fattigas konsumtionsbeteende

Förmågan att hushålla, planera, prioritera och att vara en medveten konsument är kunskaper eller kompetenser som i vårt samhälle i huvudsak framstår som positiva. Man skulle kanske lite förenklat kunna säga att ju högre inkomster ett hushåll har, desto mindre betydelse har dessa kompetenser i omgivningens bedömning av konsumtionsbeteendet. Att slösa, göra felköp eller prioritera på ett avvikande sätt uppfattas inte som problematiskt om det inte påverkar ett hushålls försörjningsmöjligheter. Ju längre ner i inkomsthierarkin ett hushåll befinner sig, desto noggrannare

Nödvändighetens pris

synas det i sömmarna vad gäller konsumtionsbeteende. När ett hushåll har försörjningsproblem är det inte ovanligt att omgivningens uppfattning är att "se över utgifterna och framför allt prioriteringarna". Följaktligen kan man, något förenklat, förstå detta som att kraven på att konsumera sparsamt och rationellt ökar ju knappare resurserna är. Dessa krav kring konsumtion är sammanflätade med moraliska föreställningar som att rätta munnen efter matsäcken eller att inte leva över sina tillgångar. Arbeta och sparande ska helst ligga bakom konsumtion och krediter ses som en nödlösning såvida det inte gäller dyrare köp som bostad, bil eller båt. Att finansiera konsumtion av t.ex. hemelektronik, kläder eller semester med hjälp av krediter anses som slösaktigt och som ett felaktigt konsumtionsbeteende (se t.ex. Aléx 2001).

Detta individualistiska eller essentialistiska (egenskaper hos individer och grupper) sätt att förstå "fattiga" hushålls konsumtionsbeteende har rötter åtminstone tillbaka till 1800-talet. Fattigdomens orsaker förklarades som orsakat av bland annat ett felaktigt konsumtionsbeteende¹⁷. De fattiga hushållen spenderade för mycket pengar på nöjen som spel och alkohol i förhållande till vad de lade på "nödvändig" konsumtion (se t.ex. Sellerberg 1977, Horowitz 1985, Aléx 2001). Eftersom denna avhandling handlar om knapphet i det nuvarande konsumtionssamhället gör jag inga djupdykningar längre tillbaka i tiden. De fattigas konsumtion har i och för sig intresserat forskare redan på 1800-talet, säkert tidigare (se t.ex. Gunton 1887, Patten 1907, Horowitz 1980). I denna diskussion tar jag min huvudsakliga utgångspunkt i masskonsumtionens vagga, USA¹⁸, och försöker beskriva hur depressionen under 1920-talet påverkade de fattigare grupperna i förhållande till masskonsumtionens uppsving. I en period av samhällsekonomisk nedgång där delar av befolkningen fick se sina inkomster minska fortsatte som sagt en annan trend att utvecklas, masskonsumtionen. När denna trend började, eller rättare sagt, när konsumtionssamhället kan sägas ha gjort sitt inträde är en fråga som det finns flera olika svar på. Forskarna är inte överens men jag väljer, med hjälp av Slater (2000), att placera masskonsumtionen och massproduktionens huvudsakliga startpunkt under 1920-talet. Emellertid handlar det om en utvecklingsfas i en längre process:

17 En annan orsak till fattigdom ansågs vara lättja. Det fanns naturligtvis även de som betraktades som värdiga fattiga i så måtto att de på grund av till exempel sjukdom eller ålderdom inte ansågs arbetsförmögna (se t.ex. Horowitz 1985).

18 I detta avsnitt förekommer även några resonemang utifrån en brittisk kontext.

Konsumtion och knapphet

The 1920s appear as the first consumerist decade, but on closer inspection they seem merely the harvesting of a much longer revolution, commonly periodized 1880-1930. This era sees the emergence of a mass-production system of manufacture increasingly dedicated to producing consumer goods (rather than the heavy capital goods such as steel, machinery and chemicals which dominated much of the later nineteenth century). If consumer culture is born here it is because we emphasize several interlocked development: mass manufacture, the geographical and social spreading of the market; the rationalization of the form and organization of production. (ibid s. 180-181)

Forskningen kring det amerikanska konsumtions-samhället under mellankrigstiden och depressionen innehåller en rad perspektiv som på olika sätt ger en bild av hur det amerikanska samhället förändrades. Ett perspektiv handlar om hur olika marknadskrafter försökte skapa en föreställning om konsumtion som den moderna vägen till medborgarskap. Att rösta var ett sätt att påverka och förbättra den nation man var en delaktighet av, att konsumera var en annan: "...admen portrayed consumption as the true exercise of the individual's civic role and public identity; consumption was the ritual means of affirming one's nationality as an american" (McGovern 1998:43). McGovern menar vidare att det möjligen var så att konsumtionen faktiskt kunde erbjuda möjligheter för individen att påverka eller förändra sin situation, möjligheter som förvägrades resurssvaga grupper på andra samhällsområden. Medborgarskap i konsumtions-samhället erbjöds genom konsumtion. Vidare kopplades vardagskonsumtion till modernisering och en mer eller mindre implicit föreställning kring hur den privata konsumtionen kunde påverka tillväxten och därigenom skapa förutsättningar för ett ökat överflöd och en ökad konsumtion (Slater 2000).

Representanter för näringslivet och för den delen också politiker försökte alltså på olika sätt "sälja in" konsumtions-samhället till den amerikanska befolkningen. Men hur förhöll sig detta till den fattigdom som samtidigt drabbade delar av befolkningen? Ett annat perspektiv fokuserar skillnader i villkoren för olika befolkningsgrupper när det gällde att ta del av det nya konsumtions-samhället. Litteraturen om konsumtionsvillkor under depressionen lyfter inte fram de mest utsatta gruppernas situation i någon större utsträckning. Flera av de grupper som till exempel fattigdomsforskarna Katz (1996) och Gordon (1994) behandlar lyfts inte fram i någon större utsträckning i litteraturen om den amerikanska depressionen

Nödvändighetens pris

i förhållande till konsumtion. En trolig förklaring till detta är att de fattigaste grupperna hade en alltför marginell position i förhållande till den typ av konsumtion som beskrivs. Det är möjligt att dessa grupper dröjde sig kvar i ett konsumtionsmönster som handlade om nödvändigheter som livsmedel, boende och de nödvändigaste kläderna. De saknade möjlighet att unna sig lyx som massproducerade radioapparater, bilar, hushållsutrustning, möbler och modekläder. Hill, Hirschman och Bauman (1996, 1997) skriver till exempel om fattiga grupper ur den svarta befolkningen som under 1920-talet flyttade norrut för att komma från rasismen i södern och om möjligt få arbete i industristäderna. Dessa grupper var till stora delar exkluderade från den exempellösa uppgången vad gällde konsumtion under 1920-talet.

Den uppmärksamhet dessa grupper möjligen fick gällde deras ”felaktiga” konsumtionsmönster. Olika typer av experter menade att de fattiga grupperna, tillsammans med de delar av arbetarklassen som hade det något bättre ställt, prioriterade fel då en del av hushållskassan spenderades på lotteri, krogbesök, nöjen och andra onyttigheter (se t.ex. Horowitz 1985, Cross 2000).

Det största intresset, förutom intresset för medelklassen, riktades mot grupper som i och för sig hade relativt sett låga inkomster men som ändå strävade efter att bli en del av det nya konsumtionssamhället. Litteraturen är inte speciellt tydlig när det gäller vilka grupper det handlar om men förmodligen är det arbetarklass med en något starkare etablering på arbetsmarknaden. Marknadsförare ville ge bilden av att alla kunde ta del av det överflöd massproduktionen tillhandahöll. Verkligheten var dock att de flesta från arbetarklassen fick ägna sig åt en sträng prioritering om de ville köpa en kapitalvara eller modekläder, ofta fick detta ske med hjälp av avbetalning (Cross 2000, Porter Benson 1998, Ewen 2000). Den inkomstökning som var en del av de kugghjul som drog igång masskonsumtionen gällde framförallt de övre klasserna, arbetarklassens inkomstökningar var mer marginella. Marknadsföringen riktade sig emellertid även till dessa grupper och skapade tillsammans med andra rådande föreställningar explicita eller implicita krav på att ta del av masskonsumtionen. Att aktivt ta del av masskonsumtionen krävde emellertid prioriteringar för arbetarklassen. Vardagen präglades av ständiga lockelser till konsumtion och ett utbud av varor som ständigt ökade, det som medelklassen kunde unna sig fick arbetarfamiljen ofta försöka avstå ifrån. Emellertid innebar avbetalningssystemet möjlighet för arbetarklassen att konsumera kapitalvaror.

Konsumtion och knapphet

Detta medförde dock en stram budgethållning vilket ofta kunde innebära att konsumtion av basvaror som mat och kläder prioriterades ner. Exempel på detta är den omfattande konsumtionen av bilar under 1920-talet som var vanlig även bland arbetarklassen. Enligt Lynd och Lynd¹⁹ skedde detta delvis på bekostnad av konsumtion av kläder, amorteringar och räntor på bostadslån etc. (Ewen 2000, Porter Benson 1998).

Under depressionen fördelades den ekonomiska knappheten än mer ojämnt än tidigare. Cross (2000) menar att denna situation förstärktes av att depressionen pågick samtidigt som masskonsumtionens lockelser började bli alltmer påträngande, vilket innebar att fattigdomen förmodligen upplevdes som svårare att hantera. De som kunde behålla sina arbeten drabbades inte speciellt hårt av depressionen. Sänkningen i levnadsstandard var marginell medan den var påtaglig för dem som förlorade sina arbeten. Vidare var förlusten större för dem som före depressionen lyckats klättra på den sociala stegen men under depressionen blivit arbetslösa. Denna nedåtgående spiral, menar Cross, blev än mer problematisk då social status knöts hårt till materiell framgång. En aspekt av detta är att "lyxkonsumtionen" inte sjönk i samma takt som inkomsterna, det tycks ha varit väsentligt att upprätthålla en god fasad. Cross citerar Wandersee: "To many families a radio, the latest movie, a package of cigarettes, or the daily newspaper were as necessary to the family's well-being as food, clothing and shelter." (ibid s. 193). En förklaring till detta är att det skulle röra sig om någon form av flykt från vardagens knapphet och bekymmer. När det gäller spel kan detta förstås som en arena där män som i övrigt förlorat delar av sin sociala status ändå kunde fatta beslut och visa sig kunniga, åtminstone vad gällde spel som byggde på "learned guesses" där det gällde att visa att man var kunnig, följde med i sporttidningarna och hade tillgång till insidertips. Cross menar dock att det till syvende och sist handlade om pengar. I en instabil tillvaro där ingenting var säkert kunde spel utgöra en lika rationell investering som sparande.

Man kan alltså säga att de fattiga grupperna under denna depressionsperiod befann sig i den paradoxala situationen att samtidigt som inkomsterna sjönk och arbetslösheten steg förväntades man samtidigt bli en del av det masskonsumtionssamhälle som växte fram. Hur man konsumerade blev allt viktigare och jag kan tänka mig att fattigdom i ett gryende överflödssamhälle fick en delvis ny gestaltning (jfr Cross 2000). Det blev tyd-

19 Lynd och Lynd är två av de experter som jag skriver om längre fram i texten.

Nödvändighetens pris

ligt vilka som kunde köpa och vilka som inte kunde, vilka som försökte genom att kämpa med avbetalningsplaner och vilka som kunde anamma de senaste trenderna utan att behöva försaka något av den mer nödvändiga konsumtionen.

De fattigas konsumtion som ett moraliskt problem

Emellertid fanns det fler konsumtionsrelaterade aspekter som de fattiga grupperna måste förhålla sig till. Förutom att deras inkomster sjönk samtidigt som de förväntades vara aktiva konsumenter i ett gryende masskonsumtionssamhälle blev deras sätt att konsumera granskat och moraliskt bedömt. Daniel Horowitz erbjuder i boken *The morality of spending* (1985) en utomordentlig genomgång av hur olika experter under åren 1875–1940 diskuterat och karakteriserat fattiga gruppers konsumtion. Tonen har ofta varit moraliserande och innehållet har varit inriktat på hur dessa grupper ska ”uppfostas”, lära sig hushålla och tillägna sig ”rätt” sorts konsumtionsmönster. Bristande resurser hos familjerna tolkades ofta som en konsekvens av okunskap och irrationalitet. Familjerna borde ägna sig mindre åt impulsiv och oplanerad behovstillfredsställelse och mer åt planering och hushållning (Aléx 2001). Horowitz (1985) sammanfattar på ett träffande sätt den sorts moralism som var rådande bland dessa experter (och kanske i samhället i övrigt) under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet:

Throughout the nineteenth and into the early twentieth centuries moralists had focused on the danger of working-class and immigrant profligacy. To them, excessive drinking and expressive ethnic customs made apparent the flawed character of people who could not restrain their impulses. Against this harmful tendencies of the dangerous classes stood hard work, restrained living, and the pursuit of “higher wants”, principally Culture. (s. 161)

Denna typ av moralism förekom även i Sverige. Peder Aléx (2001) redogör för hur föreställningarna kring fattiga gruppers hushållning framför allt lyftes fram bland förespråkarna för skolämnet hemekonomi. Två korta citat hämtade från svenska böcker i hemekonomi i slutet av 1800-talet ger oss inblick i deras sätt att resonera:

Hustrurnas bristfälliga kunskap i hushållsangelägenheter är en av de väsentligaste orsakerna till arbetarklassens dåliga ställning. Husmoderns

Konsumtion och knapphet

dåliga kunskap leder till att bostaden blev otrivsam och kläderna smutsiga samt till att barnen drivs ut på gatan och mannen till krogen. (Aléx 2001 s. 44)

Fattigdomen beror ofta, mycket ofta, kanske oftast på husmoderns vårdslöshet eller okunnighet i sina sysslor, på hennes oförmåga att hushålla med familjens tillgångar. (ibid s. 44)

Under 1920-talet ändrade moralismen i USA karaktär och kom istället att fokuseras på de förväntningar och konsumtionsmönster som masskonsumtionssamhället skapade. Experterna framhöll samhällen som levde mer "naturligt" och som inte sågs som offer för påverkan från annonsörer och marknaden i stort. När det gällde arbetarklassen ansågs denna i alltför hög grad försöka efterlikna medelklassens jakt efter masskonsumtionens senaste lockelser. Dessa moderna moralister menade att "people rarely derived genuine pleasure from modern kinds of consumption" (Horowitz 1985 s. 162). 1920-talet innebar också en markant uppgång vad gäller privatkonsumtion genom kredit. Denna utveckling utmanade föreställningen om sparsamhet och försiktighet som viktiga värden när det gäller hushållens sätt att handskas med ekonomin (Kubik 1996). När arbetar- och medelklassen ägnade sig åt masskonsumtion av bland annat varor som kunde uppfattas som onödiga eller rent av som lyx tenderade eliterna att lyfta fram en mer återhållsam och modern smak. Massornas kritiserades för att ägna sig åt en smaklös och okontrollerad konsumtion. Arbetarklassens konsumtion som tidigare präglats av nödvändighet och försakelse hade nu förändrats, och det fanns möjlighet att ta del av masskonsumtionen. Att kunna ägna sig åt lyx och hedonism hade tidigare varit förbehållet de högre klasserna och eliterna. Nu förändrades idealen, de högre skikten satte istället egenskaper som återhållsamhet högt (Husz & Lagerkvist 2001).

För att avsluta denna historiska tillbakablick vill jag framför allt peka på tre aspekter. För det första går det att konstatera att kunskapsintresset vad gäller de sämst ställda i förhållande till konsumtion är och har varit förhållandevis begränsat. Det verkar som om konsumtionsforskningen i första hand inriktade sig på dem som konsumerade mest, d.v.s. över- och medelklass. Dessa grupper skapade nya konsumtionsmönster och utgjorde på olika sätt urtypen för hushåll i det gryende masskonsumtionssamhället. Det jag lyckats hitta om de fattigare grupperna handlar i stor utsträckning om den del av arbetarklassen som fanns på arbetsmarknaden. Denna grupp kunde till viss del ta del av masskonsumtionen med hjälp av olika

Nödvändighetens pris

typer av kreditarrangemang. De fattigaste grupperna, utan eller med en marginell position på arbetsmarknaden, betraktas i litteraturen snarare som fattiga än som konsumenter. Detta beror naturligtvis delvis på att de konsumerade mindre än övriga grupper, men delvis handlar det kanske om att de stod utanför och betraktades som något annorlunda, som "de andra". Detta är den andra aspekten i detta resonemang. Jag syftar på de sätt som man beskriver de fattiga på i den litteratur jag tagit del av. Grovt uttryckt skulle jag vilja påstå att de framställs som en grupp som står utanför och som förstås och studeras nästan som om de tillhörde en annan art. Hydéns (1989) resonemang om fattigdomens diskurs talar om bristande nyansering, att forskningen blir så fångad av eländet att man inte ser eller glömmar bort att beskriva andra inslag i människors liv, t.ex. deras situation som konsumenter. Hydén menar vidare att fattigdomsforskningen tenderar att ge bilden av fattigdom som "ett tillstånd av negativitet". De fattigas liv har beskrivits utifrån elände och brist eller för att använda Hydéns egna ord:

Det är en bild av fattigdomen som beskrivs av en utanförstående som inte låter de fattiga berätta själva eller som inte lyfter fram de fattigas röst för att skildra något annat än eländet. I denna bild av fattigdom framstår på sätt och vis de fattiga som obegripliga, omöjliga att förstå och identifiera sig med. Obegripliga därför att de framstår som människor av ett annat slag, som inte lever ett liv som är något annat än elände. Därmed blir det svårt att förstå det mänskliga i deras situation, att förstå vad som förenar de fattiga med den utomstående betraktaren. (ibid s. 71)

Bilden av den fattige blir alltså onyanserad och inskränker sig till att handla om elände och misär. Forskningen förmedlar en föreställning om en grupp människor som inte är som andra.

Som den tredje aspekten vill jag lyfta fram den moraliserande hållning som präglade synen på de fattigas konsumtion. Möjligen kunde det finnas en viss förståelse för låg inkomst men det var när det gällde hushållandet med denna inkomst som de moraliska föreställningarna blev tydliga. Att fattigdom ledde till misär förklarades ofta genom att hushållen inte i tillräckligt hög grad planerade och gjorde "rätt" prioriteringar. Även när masskonsumtionen hade satt sina avtryck i det amerikanska samhället tycktes de fattiga grupperna inte inkluderas gällande vad människor i allmänhet önskade sig i form av varor. För de fattiga gällde det att hushålla

Konsumtion och knapphet

och enbart konsumera det allra nödvändigaste. Jag vill här återigen nämna föreställningen om hur konsumtionen sågs som en väg mot medborgarskap, att människor genom sitt konsumentbeteende på olika sätt kunde påverka sin situation. Detta gällde även de som hade små möjligheter att påverka i övrigt. Om möjligheten att påverka sin situation var något som tidigare var förbehållet eliterna och de resursstarka öppnades nu även möjligheten, åtminstone till en liten del, för den arbetande massan. Däremot tycks inte denna möjlighet, vare sig finansiellt eller moraliskt, finnas för de fattigaste grupperna. De varken kunde eller borde försöka närma sig en plats i konsumtionssamhället.

Samhälleliga interventionsförsök

Vilka avtryck har då olika myndigheters och experters bekymmer för de fattigas konsumtion lämnat i Sverige vad gäller de verksamheter som på olika sätt hade till uppgift att arbeta med ekonomiskt utsatta grupper? Sammanfattningsvis tycker jag mig se att intresset under slutet av 1800-talet och inledningen av 1900-talet var riktat mot de fattiga som en särskild kategori vad gällde konsumtion. Vilka organisationer som faktiskt arbetade med detta är emellertid otydligt. Det verkar mest handla om retorik från olika aktörer som t.ex. experter och opinionsbildare. De som arbetade med och mötte de fattiga var förmodligen mer inriktade på ”traditionell” fattigvård och mindre fokuserade på konsumtion. I och med att masskonsumtionen tog fart tycks intresset för att skilja ut de fattiga som en speciell konsumentkategori ha avtagit. Oron gällde nu snarare befolkningen i stort och hur man skulle kunna informera och fostra människor när det gällde att navigera rätt i konsumtionssamhället (Aléx 2001). Emellertid innebar de nya formerna för konsumtion, till exempel avbetalningssystemet, att även de fattigare grupperna kunde ta del av varuutbudet. Under 1980-talet började emellertid skuldsättning bli ett problem för allt fler, framför allt bland grupperna med lägre inkomster. De fattigas konsumtionsbeteende blev följaktligen återigen ett problem. Svaret på detta blev nya institutionella ordningar som hade till uppgift att informera och ge råd om hushållsekonomi (se t.ex. Dellgran 2000, Aléx 2001).

Om vi går tillbaka till tiden kring sekelskiftet så levde föreställningarna om vikten av att de fattiga tillägnade sig kunskaper om hushållsekonomisk planering vidare. I Sverige lade man i riksdagen 1909 fram en motion om sparsamhetsfostran. Som skolämne kom hushållsekonomi att leva vidare

Nödvändighetens pris

ända fram till idag, om än med varierande innehåll och utformning (Aléx 2001). Visserligen ansågs denna kunskap inte enbart vara betydelsefull för de fattiga grupperna, sparsamhetsandan ansågs vara något positivt för befolkningen i stort. Under perioden efter andra världskriget framträdde en paradox: många strävade efter överflöd och lyx samtidigt som sparsamhetsandan höll ett fast grepp om befolkningen. En orsak kan vara att fattigdomen fortfarande fanns kvar. Sociala problem förklarades bland socialkonservativa och socialliberala till stora delar bero på bristande ordning och hushållning i hemmet. Vidare passade idealen om sparsamhet och återhållsamhet väl in i folkrorelsernas retorik (ibid).

Att hushållen var i behov av utbildning och information om konsumtion och hushållsekonomi blev inte enbart en fråga för skolan. Av de tre verksamheterna Konsumentrådet, Konsumentinstitutet och Varudeklarationsnämnden bildades 1973 Konsumentverket. Detta verk skulle bland annat koncentrera sig på att "blottlägga brister i hushållens effektivitet" (Aléx 2001 s.66). Huvudfokus var att göra de svenska hushållen till bättre och mer medvetna konsumenter. Kunskaper om hushållens agerande utvanns genom hushållsvaneundersökningar och nyttokalkyler producerades. Den konsumentpolitiska kommitténs utredning från 1985 utmynnade bland annat i synsättet att konsumentpolitiken bör bidra till att hushållen "fungerar effektivare, vilket leder till ökad fritid, höjd standard och ökat sparande" (ibid s.76). Aléx avslutar sin konsumentpolitiska genomgång med att konstatera att Konsumentverket normativa inslag avklingande under 1980-talet. Han avslutar dock med meningen: "Idag vill verket arbeta speciellt med hushållens baskonsumtion och utsatta konsumentgruppers konsumtion, vilket på det stora hela mer handlar om konsumtionsprioriteringar." (ibid s.67)

Denna avslutande mening implicerar något som skulle få en förhållandevis stor genomslagskraft när det gällde kommunernas arbete med hushåll med knapp ekonomi. Om de normativa inslagen tidigare varit riktade mot befolkningen i sin helhet vill jag påstå att detta förhållningssätt fortsättningsvis var inriktat mot de fattigare grupperna. När det gällde försörjning hade fattigvården och socialbidragshanteringen varit de verksamheter som ansvarade för de fattiga. Men konsumtionsaspekten hade inte varit central för dessa verksamheter. Under 1980-talet uppmärksammades att allt fler hushåll fick skuldproblem. Orsakerna till detta fenomen är flera, men en huvudorsak är avregleringen av kreditmarknaden under 1980-talet. Konsumentverket drev tillsammans med Socialstyrelsen uppfattning-

Konsumtion och knapphet

en att hushållsekonomisk rådgivning borde ingå i socialtjänstens arbete med socialbidrag. Kommunerna borde även bedriva verksamhet där icke-socialbidragstagare kunde få rådgivning. Man menade att den ekonomiska rådgivning som andra aktörer stod för, t.ex. banker, inte var tillräcklig för de hushåll som hade stora och akuta skuldproblem (Dellgran 2000, Trygged 2003).

I och med att kommunerna under 1980-talet började införa hushållsekonomisk rådgivning blev konsumtionsdimensionen integrerad i arbetet med fattiga grupper. Hushållen skulle stödjas i att bättre kunna hushålla med resurserna genom bl.a. prioritering av konsumtionen. I den moderna hushållsekonomiska rådgivningen går det att spåra äldre tiders förhållningssätt gentemot fattiga gruppers konsumtionsbeteende. Dellgran (2000) menar att det förekommit motstånd från bland andra socialarbetare. Kritiken har bland annat handlat om att ekonomisk rådgivning kan betraktas som kontroll, förmynderi och moralism.

Strukturella förklaringar

I detta stycke avser jag att vända blicken från hushållet och individen för att istället rikta den mot de strukturer och mekanismer som skapar och upprätthåller konsumentvillkoren för hushåll med knapp ekonomi. Jag har ovan diskuterat förklaringar som uppehåller sig kring hushållet som ursprunget till problemen. Det har emellertid visat sig vara ett alltför snävt perspektiv. Precis som orsaker till fattigdomen i stort även går att söka bland strukturella mekanismer så finns det också när det gäller konsumtion övergripande mekanismer som skapar ojämlikhet.

När det gäller forskning som rör hur varu- och tjänstemarknaden fungerar i förhållande till de fattigare grupperna i befolkningen bygger resultaten framför allt på amerikansk forskning. Utifrån en nordisk horisont är forskning om denna typ av problematik svagt utvecklad (Löfgren 1996, Hjort 2000). Jag kommer i nästa kapitel att diskutera möjliga orsaker till detta. Naturligtvis måste man vara försiktig när det gäller den amerikanska forskningens översättbarhet till svenska/nordiska förhållanden. Emellertid menar jag att det rör sig om gradskillnader snarare än artskillnader, de fördyringar och barriärer som lyfts fram inom den amerikanska forskningen tycks, åtminstone till en del, påminna om de förhållanden som råder i Sverige. Jag vill dock påpeka att skillnaderna är stora mellan fattigdom i

Nödvändighetens pris

USA och Sverige, såväl gällande graden av utsatthet som förståelsen av fattigdom. Vidare är de fattiga bostadsområdena i USA av en annan karaktär än i Sverige.

I USA har ett antal studier som fokuserar på låginkomsttagares konsumtionsvillkor publicerats (t.ex. Caplowitz 1963, Andreasen 1975, Alwitt & Donley 1996, Hill 2002). Dessa studier innehåller dels resonemang kring faktiska hinder och barriärer som så att säga finns inbyggda i varu- och tjänstemarknaden, dels diskussioner kring hur man kan förstå hushållens sätt att agera. I Storbritannien har forskning om tillgången till finansiella tjänster fokuserats, och i detta sammanhang visar studier hur möjligheterna till olika typer av bank- och kreditjänster urholkats för hushåll med låga inkomster, till exempel arbetslösa (Kempson 1996). Huvuddelen av min diskussion kommer emellertid att koncentrera sig på de amerikanska studierna då dessa är mer heltäckande, det vill säga de täcker ett större spektrum av hushållens konsumtion. Jag menar att detta ger en bättre inblick i vilka avtryck olika konsumtionsvillkor sätter.

The poor pay more

“The poor pay more”, konstaterade David Caplowitz i sin klassiska studie från 1963. Han visade hur hushåll i fattiga områden ställdes inför en rad problematiska konsumtionsvillkor och hur de mer eller mindre systematiskt diskriminerades som konsumenter. De fick betala ett högre pris för samma eller sämre varor än andra inkomstgrupper. Ofta handlade detta om marknadsaktörer som tycktes rikta sig mot fattigare områden och med metoder som till exempel dörrförsäljning lyckades förmå hushållen att skriva på kreditavtal som inte sällan kunde betraktas som oskäliga. Marknadsaktörerna använde argument som trygghet, lokal närhet och flexibilitet (kunde hushållet inte betala en månad var detta OK). Man menade sig ha villkor som hushållen inte fick hos mer traditionella och större försäljare vilka framställdes som anonyma, svåra att förhandla med och framför allt obenägna att ge kredit till dessa låginkomsthushåll. Hushållen fick i och för sig sina varor men till ett högt pris och med ständiga hot om återtagning eller höjd kreditavgift. Konsumenträttsligt befann sig hushållen i ett underläge i förhållande till olika marknadsaktörer. Den juridiska apparaten tycktes snarare liera sig med försäljare och kreditgivare än engagera sig för de fattigas rättigheter som konsumenter. Detta resulterade bland

Konsumtion och knapphet

annat i att hushållen fick en låg tilltro till olika konsumentjuridiska aktörer.

Alwitt och Donley (1996) utvecklar Caplovitz resonemang om låginkomsthushållens relation till varu- och tjänstemarknaden och menar bl.a. att marknaden måste hitta nya vägar för att nå och underlätta konsumtionen för dessa hushåll. Författarna menar att utvecklingen till stora delar har gått i motsatt riktning. Detta innebär dock inte att olika marknadsaktörer skulle vara illasinnade eller medvetet diskriminera fattigare konsumentgrupper. Alwitt och Donley belyser några grundläggande problem som kan förklaras utifrån marknadens sätt att fungera. För det första handlar det naturligtvis om att affärsverksamheten måste ge vinst, näringsverksamhet är ingen social verksamhet utan huvudsyftet är att generera vinst. Detta leder till att näringsidkare för det andra till viss del undviker att etablera sig i fattigare områden. Detta sammanhänger med bilden av att köpkraften i dessa områden skulle vara lägre än i andra områden. Vidare görs bedömningen att säkerheten är lägre i fattigare områden vilket innebär ökade kostnader för larm, dyrare försäkringar etc. En annan aspekt är den osäkerhet som näringsidkare kan uppleva när det gäller att ingå avtal som sträcker sig över en tidsperiod, vilket anses som riskfyllt i förhållande till de fattigare kundernas försörjningssituation. Alwitt och Donley (ibid) pekar emellertid på att vissa av dessa föreställningar kan problematiseras. När det gäller hushållens köpkraft utgår näringsidkarna från officiell inkomststatistik. Det har dock visat sig att låginkomsthushåll faktiskt konsumerar för mer än vad deras officiella inkomst kan täcka. Detta beror på att olika typer av offentliga inkomstförstärkningar inte räknas in i den officiella inkomsten. Vidare menar Alwitt och Donley att näringsidkare har något av en schablonbild av låginkomsthushåll och inte skiljer mellan de som är fattiga under en kort tid och de som är mer permanent fattiga. Författarna hänvisar till studier som visar att hushåll som nyligen hamnat i fattigdom ofta har en förhoppning om att snabbt lämna denna position vilket bland annat innebär att de till stora delar försöker behålla det konsumtionsmönster de haft tidigare.

När det gäller de konsumtionsvillkor som marknaden skapar, bland annat utifrån de förutsättningar som nämndes ovan, menar Alwitt och Donley (ibid), att konsumenter i fattigare områden blir diskriminerade. Detta sker genom att olika marknadsaktörer antingen förhåller sig passiva till eller på ett mer aktivt sätt missgynnar fattigare hushåll. Det passiva förhållningssättet har två huvudsakliga uttrycksformer. För det första kan

Nödvändighetens pris

passivitet innebära att fattigare hushåll helt enkelt räknas bort som kundsegment eller som presumtiva kunder, marknadsföring och butiks- eller banketablering sker i mindre utsträckning i fattigare områden än i mer etablerade områden. Den andra typen av passivitet innebär att låginkomsthushåll behandlas som alla andra, det vill säga att ingen hänsyn tas till bristande resurser, transportproblem eller kreditvärdighet. De mer aktiva strategierna handlar om särbehandling i så måtto att man i högre utsträckning satsar på till exempel alkohol- och tobaksreklam i fattigare områden. Ett annat exempel är att tv-reklam för godis, snacks, snabbmat etc. är vanligare under dagtid då till exempel arbetslösa enligt undersökningar utgör en större andel av tv-tittarna än under kvällssändningarna. Allwitt och Donley menar dock att denna typ av reklam egentligen inte borde vara speciellt effektiv och hänvisar till studier som visar att föreställningen om att fattiga hushåll spenderar relativt sett mer pengar på "sin products" (t.ex. snabbmat, godis, alkohol) är felaktig. En annat exempel på ett mer aktivt förhållningssätt är att rikta sig mot fattigare områden genom att t.ex. erbjuda kapitalvaror mot dyra krediter med en begränsad eller obefintlig kreditprövning. Vissa näringsidkare har till och med som strategi att låta priserna stiga i samband med socialbidragsutbetalningar (ibid).

Vad innebär då företagets olika strategier, passiva eller aktiva, för hushåll med knappa resurser? Författarna är förhållandevis ense om de generella dragen som i huvudsak handlar om boende, transport, tillgång till finansiella tjänster och olika typer av fördyringar.

Vad gäller boendet så är detta för många låginkomsthushåll en stor utgiftspost, den upptar en större del av inkomsten än för andra inkomstgrupper. De boendemöjligheter som erbjuds innebär ofta en sämre standard avseende utrymme, inventarier, isolering etc. (se t.ex. Kempson 1996, Kempson et al. 2000). Då bostadsvärdarna ofta är medvetna om hushållens brist på boendeanternativ är underhållet ofta eftersatt vilket kan innebära att hyresgästerna själva får betala för de allra nödvändigaste reparatiönerna. I Storbritannien genomfördes under 1980-talet privatiseringar av tjänster som gas, elektricitet, telefoni och vattenförsörjning vilket i viss mån ledde till lägre priser. Emellertid höjdes vissa taxor, men den största förändringen har förmodligen varit företagets policyförändringar i relation till obetalda eller för sent inbetalda räkningar, avbetalningsplaner, återinträde som abonnent och avstängning från en viss tjänst. Dessa förändringar har slagit hårdast mot de fattigare grupperna i befolkningen.

Konsumtion och knapphet

Som tidigare nämndes har fattiga bostadsområden färre butiker, bankkontor och andra serviceinrättningar än andra bostadsområden. Detta förhållande begränsar möjligheterna och tillgängligheten avseende konsumtion för de hushåll som bor i de fattigare områdena. Ett alternativ är att söka sig utanför området för att möjligen kunna konsumera mer fördelaktigt. Detta kräver ofta tillgång till bil, vilket är något många av de fattigare hushållen saknar. Åtminstone i USA är de allmänna kommunikationsmedlen eftersatta och används i huvudsak av hushåll i de lägre inkomstskikten. Till exempel kan det vara dyrare att åka med en buss som passerar ett fattigt område. Ett annat alternativ är att, så långt det är möjligt, utnyttja de lokala butiksutbudet. Emellertid håller sig dessa lokala butiker, bland annat på grund av bristande konkurrens, med högre priser. Visserligen kan de erbjuda krediter och "trygghet" i så måtto att de är mer personliga och så att säga känner sina kunder. Krediterna är dock dyrare än i andra butiker, åtminstone uppger de amerikanska studierna detta. När det gäller bankservice och andra finansiella tjänster är serviceutbudet begränsat.

Tillgång till finansiella tjänster handlar om huruvida hushåll med låga och osäkra inkomster har möjlighet till bankkonto, lån och andra typer av finansiell service. Jag vill här lyfta fram två trender som sedan 1980-talet varit förhållandevis påtagliga i såväl USA som Storbritannien. För det första tycks det ha skett en uttunning av lokala servicealternativ i eller i närheten av fattigare bostadsområden. Detta kan ses i ljuset av en allt mer påtaglig segmentering av bankernas kundunderlag. En av orsakerna till detta är en ökad konkurrens i den finansiella sektorn vilket även innebär att vinstkraven ökar. Följaktligen har det skett en allt hårdare segmentering där de icke-lönsamma kunderna har blivit ett större problem. Lösningarna på dessa problem har bland annat varit att stänga kontor i fattigare områden och höja avgifterna för de enklaste tjänsterna. En tolkning av dessa strategier är att de ska innebära en så hög grad av problem och fördyringar för kunder med låga inkomster att de inte längre önskar vara kunder i banken. Den andra trenden är knuten till de avregleringar som skett på kreditmarknaden och som innebär både fördelar och nackdelar för hushåll med låg inkomst. Avregleringarna innebär enkelt uttryckt att fler aktörer släppts in på kreditmarknaden och att regelverket har luckrats upp. Fördelarna för hushåll med låg och osäker inkomst är att tillgängligheten till krediter har ökat. Emellertid innebär det naturligtvis en högre risk att låna ut pengar till denna typ av hushåll varför räntevillkoren och andra

Nödvändighetens pris

villkor generellt sätt är sämre än för andra grupper. Risken för hushållen att stå inför situationen att inte kunna betala har därmed ökat. Kempson (1996) sammanfattar detta förhållande på ett tydligt sätt:

The wider availability of credit has helped many people who live on a low income to spread the costs of household goods and equipment and to cope with peaks and troughs in their income and expenditure. But it has carried a price. Credit commitments taken out when people had an earned income soon became liabilities when their incomes dropped. And people who lived on low incomes and relied on commercial credit for bill-paying and making ends might soon get into financial difficulties. (ibid s.128)

Kempson et al. (2000) använder begreppet *financial exclusion* när de talar om bristande tillgänglighet för fattigare grupper på den brittiska marknaden. Förutom de mer geografiska barriärerna nämner de fem dimensioner av financial exclusion: *Access exclusion* innebär att kreditgivarens riskbedömning hindrar fattigare grupper från tillgång. *Condition exclusion* bygger på att de finansiella tjänsterna är knutna till villkor som försvårar möjligheten att använda dem för vissa grupper. *Price exclusion* handlar om att de finansiella tjänsterna prissätts på ett sätt som gör dem kostsamma för hushåll med låg inkomst. *Marketing exclusion* innebär att vissa grupper exkluderas när det gäller riktad marknadsföring och försäljning av finansiella tjänster. Den femte dimensionen som Kempson et al. lyfter fram är annorlunda till sin karaktär och handlar mer om hushållets egna föreställningar. De kallar denna variant för *self-exclusion*, och den bygger på att man inte bryr sig om att ansöka om finansiella tjänster eftersom man tror att man kommer att bli nekad. Detta kan bero på att man själv tidigare blivit nekad, eller att man känner någon som blivit nekad, eller att man har en allmän uppfattning att man inte blir accepterad om man bor i ett fattigare område.

Inom områdena boende, transport och finansiella tjänster skapas det således olika typer av hinder som försvårar konsumtionen för hushåll med knapp ekonomi. En betydelsefull faktor när det gäller dessa hinder är att konsumtionen också blir mer kostsam. På grund av bristande konkurrens håller de lokala affärerna högre priser, affärerna med lägre priser är ofta placerade så att det krävs bil, fattigare grupper får betala mer för sina krediter, det är svårt att köpa storpack eller passa på vid realisationer etc. Andreasen (1975) delar upp de fattigas konsumtionsvillkor i två besluts-

Konsumtion och knapphet

kategorier: beslut som har att göra med budget, det vill säga att fördela resurser mellan sparande och konsumtion, samt beslut som kan knytas till köp av varor och tjänster – hur hushållen väljer vad de ska köpa. Vad gäller budgetkategorin menar Andreassen att en låg inkomst innebär en begränsad flexibilitet avseende konsumtionsalternativ, en stor del går till nödvändig konsumtion. Detta innebär i sin tur svårigheter att hantera oförutsedda händelser samt att kostnader för mat och boende får en stor betydelse. Vidare innebär det också hinder och barriärer för de som försöker, åtminstone delvis, konsumera varor och tjänster som utgör standard för ett amerikanskt hushåll. Detta medför risker för användande av krediter samt *dissaving*. Med *dissaving* avser Andreassen motsatsen till sparande, dock inte i betydelsen slösa. Han tycks snarare avse anpassning i förhållande till omgivningens och egna förväntningar och krav kring konsumtion än att det skulle vara en strategi att slösa. *Dissaving* uppstår då fattiga hushåll inte enbart ägnar sig åt nödvändig konsumtion utan även köper *discretionary goods*²⁰. Andreassen hänvisar till studier som visar att fattiga och icke-fattiga tenderar att använda samma proportion av inkomsten till *discretionary consumption*. Men även om de minskar sin konsumtion av *discretionary items*, så kan de inte minska den del som går till nödvändig konsumtion i den utsträckningen att de undviker att ta av besparingar, sälja tillgångar eller sätta sig i skuld. Andreassen menar att detta kan ses i ljuset av att fattigare hushåll till viss del försöker följa det som uppfattas som allmänna eller normala konsumtionsmönster (jfr Dellgran & Karlsson 2001). Detta skapar i sin tur *dissavings*. När det gäller skuldsättning hade de fattiga enligt Andreassen mindre skulder men dessa skulder upptog en större del av inkomsten än för de icke-fattiga.

Den andra besluts-kategorin som Andreassen talar om rör själva köpet och vilka valmöjligheter hushållen har avseende att konsumera kostnads-effektivt. Han identifierar fyra olika strategier som skulle kunna göra konsumtionen billigare: Läs annonser i tidningarna, jämföra priserna i olika

20 Det är svårt att hitta någon bra översättning till *discretionary goods* eller *discretionary consumption*. Diskretionär konsumtion är ingen lyckad översättning. Det handlar om den typ av konsumtion man kan ägna sig åt när de fasta och nödvändiga utgifterna är betalda, t.ex. kostnader för boende, mat och kläder.

Nödvändighetens pris

butiker, handla på stormarknader²¹ istället för lokala butiker såväl vad gäller livsmedel som kapitalvaror samt köpa ”unbranded” (lågprisvaror) istället för märkesvaror. Andreasen förhåller sig till dessa strategier och visar på de problem fattigare hushåll möter vid användandet av dessa strategier. När det gäller tidningsläsande hade de fattigare i lägre utsträckning tillgång till någon tidning. Prisjämförelser och val av butik var problematisk då transportmöjligheterna var begränsade. De fattigare visade sig dock konsumera lågprisvaror i större utsträckning, med den reservationen att dessa inte var lika vanligt förekommande i de lokala butikerna som i stormarknaderna.

Andreasen (1975) diskuterar även tre olika ”hypoteser” avseende förståelsen av fattigas shoppingbeteende. Han låter begreppet rationalitet stå som utgångspunkt för att tolka beteendet. Den första hypotesen bygger på att de fattiga är mer okunniga än icke-fattiga vad gäller olika aspekter av varu- och tjänstemarknaden. Andreasen menar att så mycket väl kan vara fallet, fattiga har i regel lägre utbildning, känner inte till systemen på grund av invandrarbakgrund etc. En alternativ förklaring kan vara att fattiga finner det mindre relevant att följa den gängse shoppingrationaliteten då de ändå mer eller mindre tvingas att ur detta perspektiv agera ”irrationellt”. Detta utgör den andra hypotesen, och Andreasen pekar på de typiska hinder som fattiga möter som konsumenter, såväl när det gäller att agera som ”smarta” konsumenter som när det gäller att sakna ekonomiskt buffert och inte veta vilka inkomster hushållet kommer att ha:

If families are uncertain about how much money they will have to spend next week or next month, it is unlikely that they will feel free to allocate much of this week's earnings to take advantage of this week's special sales at discount houses or department stores (...) Further, there is little reason to look ahead to the next week's sales if it is entirely possible the family's financial situation may be even worse then. (ibid s. 49)

Den tredje hypotesen lyfter fram ett annat perspektiv som bryter av mot de båda andra vilka uppehåller sig ganska snävt vid ekonomiska faktorer. Denna hypotes går ut på att fattiga möjligen har andra preferenser än icke-

21 Andreasen nämner dock fem strategier där han skiljer mellan ”supermarkets” avseende livsmedel och ”discount houses” för kapitalvaror. Jag har valt att slå ihop dessa då de delvis bygger på samma mekanism, d.v.s. geografisk tillgänglighet. När det gäller kapitalvaror på discount houses eller outlets kan dock även kreditvillkoren vara ett hinder.

Konsumtion och knapphet

fattiga. Andreasen nämner aspekter som trygghet och gemenskap. Att vända sig till lokala butiker och kreditgivare ger en ökad flexibilitet avseende just krediter. Man lär känna kreditgivare och förhandlingsmöjligheterna är betydligt större än i förhållande till de större butikskedjorna. Även om det i slutändan blir dyrare kan fördelarna med tryggheten och möjligheten att konsumera överväga. När det gäller gemenskap eller den sociala dimensionen lyfter Andreasen fram konsumtion och shopping som ett sätt, att för en stund, fly från fattigdomens vardag. Av denna anledning får det en annan innebörd om hushållen gör sina inköp i det egna området där de träffar bekanta och ofta har en mer personlig relation till handlarna.

Hur kan man då förstå de hinder och fördyringar som varu- och tjänstemarknaden skapar och som gör villkoren så besvärliga för de fattigare hushållen? Problemen tycks uppstå genom att varu- och tjänstemarknaden inte anpassas till dessa grupper, istället handlar det om att fånga upp och behålla kunder med en större köp- och betalningsförmåga. Det tycks inte förekomma några särskilda arrangemang som specifikt riktar sig till hushållen med låg inkomst, de tillhör inte de intressanta kundsegmenten. Detta bottnar dock inte i någon form av illvillighet utan är helt enkelt beroende av grundläggande marknadsmekanismer, däribland kalkylerandet med riskfaktorer. Det finns förstås undantag – vissa kreditgivare tycks ha funnit en marknad bland låginkomsttagare, utlåning med hög risk och hög ränta. Vidare har vissa företag gjort försök att specialdesigna sin marknadsföring mot låginkomsttagare. Dessa företeelser verkar dock utgöra undantag – huvudmönstret tycks vara att låginkomsthushåll glöms bort eller åtminstone blir ointressanta som kundsegment.

Detta får bland annat som resultat att dessa hushåll konsumerar under villkor som egentligen är anpassade för grupper med högre och mer stabila inkomster. Fördyringar kan följaktligen förklaras utifrån ett passivt förhållningssätt hos varu- och tjänstemarknaden. Denna logik får uttrycksformer som att butiker placeras i mer välbärgade områden, rabatterbudandena och realisationer vänder sig till de med en ekonomisk buffert och att banker i första hand försöker fånga upp och behålla lönsamma kunder. Det är den köpstarke och på längre sikt lojale kunden som står i centrum vilket avspeglas i att längre avtal och kontrakt ofta belönas med lägre avgifter. De aktiva förhållningssätten kan tolkas positivt som att alla ska ges möjlighet att konsumera, krediter ska möjliggöra även för låginkomsttagare att köpa till exempel hemelektronik. Att detta sker till en hög ränta med i övrigt sämre kreditvillkor än vad som är brukligt för tankarna till den

Nödvändighetens pris

negativa tolkningen, att det sker ett utnyttjande av fattiga hushåll som inte har några andra alternativ.

Ett exempel på detta kan utgöras av Hills (2002) resonemang om hur hyrköp eller rent-to-own (RTO) fungerar i USA. Hill beskriver hyrköpsarrangemang som en möjlighet för personer som inte får tillgång till de vanliga avbetalningssystemen att ändå skaffa sig kapitalvaror. Även om de företag som erbjuder RTO menar att deras kunder socioekonomiskt motsvarar landets befolkning i stort hävdar kritiker att dessa firmor riktar sig speciellt till fattigare grupper. Poängen med RTO är att kunden kan lämna tillbaka varan om hon är missnöjd eller inte längre kan eller vill betala. Om kunden väljer att behålla varan och till sist köper loss den kan det sammanlagda priset bli 200 procent av vad varan kostar i andra butiker. RTO-firmor menar att kunden får betala för möjligheten att avbryta avtalet samt för service och leverans. Hill undersökte varför fattiga hushåll i USA accepterar dessa ofta kostsamma kreditarrangemang. Han fann att för det första är RTO ett enkelt kreditarrangemang som innebär att hushållet kan skaffa sig en vara det annars inte skulle ha möjlighet till. En annan aspekt var att hyresarrangemanget snabbt kunde formaliseras varpå varan kunde levereras redan samma eftermiddag. De näringsidkare som står bakom RTO menar att det är möjligheten att avbryta arrangemanget och lämna tillbaka varan som är central för kunderna. Hill visade dock att detta inte var något kunderna ansåg viktigt i beslutet att konsumera genom RTO. En vanlig uppfattning var att man redan investerat mycket i en vara varför det ansågs vara en dålig affär att avbryta arrangemanget även om det var dyrt. Vidare visade det sig att möjligheten att köpa samma vara hos andra försäljare med mer traditionellt avbetalningssystem var synnerligen begränsad: "Regardless, the consumption choices for the impoverished are simple – either accept this shoddy arrangement or forgo need satisfaction." (ibid s. 216)

Relationen mellan hushåll och marknad

Gemensamt för flera av de amerikanska studierna är att de fokuserar på relationen mellan hushållen och varu- och tjänstemarknaden. Flera av författarna för resonemang om huruvida fattiga konsumenter själva helt eller delvis är orsaken till sitt problematiska konsumtionsbeteende. Andre-

Konsumtion och knapphet

asen (1975)²² kritiserar dem som hävdar att de fattigas beteende bottnar i en fattigdomssubkultur. En av de mest kända inom denna tradition torde vara Oscar Lewis (1968) som i följande citat tydligt sammanfattar hur föreställningen om "culture of poverty" tar sig uttryck:

(...) as a subculture with its own structure and rationale, a way of life which is passed down from generation to generation along family lines
(...) By the time slum children are age six or seven they have usually absorbed the basic values and attitudes of their subculture and are not psychologically geared to take full advantage of changing conditions or increased opportunities which may occur in their lifetime. (ibid s.48)

En annan uppfattning som Andreasen (ibid) förhåller sig till är den att fattiga i grund och botten delar samma värderingar som samhället i stort och att deras attityder och beteende snarare ska förstås som en anpassning till deras nuvarande fattigdom. Denna tolkning ligger närmare Andreasens egen. Han menar att man i viss mån kan förstå de fattigas konsumtionsbeteende utifrån vissa karakteristika som utvecklas i samband med en låg och osäker inkomst samt på grund av att de till stora delar befinner sig i ett underläge i förhållande till olika marknadsaktörer. Han lyfter fram fyra aspekter som han benämner "self-perceptions". För det första handlar det om *det relativa i fattigdomen* – de fattiga halkar ständigt efter det övriga samhället vad gäller inkomster. Detta ska ses i ljuset av det amerikanska samhällets föreställning om: "a society which holds as principal life goals the accumulation and open display of material goods and the upward mobility of families and the self-improvement of individuals" (ibid s. 22). Denna föreställning, där även medier spelar en betydande roll, förstärker skillnaden mellan vinnare och förlorare. För det andra visar Andreasen att fattiga ofta uppfattar sina liv som *styrda utifrån* och att de anser sig ha små möjligheter att genom egen aktivitet förbättra sina livsmöjligheter. Den tredje aspekten som författaren pekar på är *maktlöshet*. En upplevelse av att andra styr ens liv kan innebära att möjligheterna ses som små när det gäller att försöka påverka eller förändra livssituationen. För det fjärde nämns *alienation* i förhållande till det övriga samhället, vilket i sin tur kan skapa likgiltighet. Dessa självuppfattningar skapar i sin tur attityder som osäkerhet,

22 Andreasens bok *The disadvantaged consumer* (1975) är en kunskapsöversikt över amerikanska studier av konsumtionsvillkor för grupper med låga och osäkra inkomster.

Nödvändighetens pris

hjälplöshet, fatalism och en kortsiktighet (present orientation) som bland annat kan avläsas i konsumentbeteendet.

Andreasen skrev sin bok 1975. Allwitt och Donley (1996) bekräftar att dessa och liknande föreställningar fortfarande har fotfäste i förståelsen av fattiga gruppers förhållande till konsumtion. De redogör för två föreställningar som ligger i linje med de Andreasen redovisade: bilden av den fattige konsumenten som kortsiktig och bärare av inlärd hjälplöshet med en extern "locus of control". De förhåller sig kritiska till tidigare studier som på olika sätt menar att de fattiga skulle ha en annorlunda tidsuppfattning. De övre klasserna skulle ha en linjär tidsuppfattning vilket är normen i det västerländska samhället, där tiden är uppdelad, mätt och allokerad till olika uppgifter. Den proceduriella tiden, som de fattiga utgår ifrån, organiseras däremot med utgångspunkt i uppgifter som för tillfället behöver lösas. Dessa och andra föreställningar som rör fattigas kortare tidsperspektiv, presenterade mer eller mindre som egenskaper eller karaktärsdrag, används för att förklara ett irrationellt konsumtionsbeteende vilket bland annat kan innebära ett allt för frekvent användande av krediter. Allwitt och Donley (1996) menar att förklaringen istället ligger i de fattigas brist på resurser, såväl vad gäller nivå som stabilitet. Resurserna räcker enbart till att täcka de kortsiktiga behoven varför det är begripligt att perspektivet också blir kortsiktigt. Emellertid menar författarna även att människor inte kan leva utan drömmar, hopp och planer. I viss mån ingår varor och tjänster i dessa drömmar varför fattigare grupper, precis som mer välbärgade, konsumerar sådant som av omgivningen inte anses nödvändigt. Även när det gäller förhållningssätt med anknytning till maktlöshet och upplevelser av att andra styr ens liv menar Allwitt och Donley (ibid) att det handlar om anpassning till rådande förhållanden och inte om något ärvt eller från barnsben inlärt beteende. De hänvisar till Schiller (1973) som menar att för att kunna dra några slutsatser om huruvida de fattigas beteende avseende konsumtion skiljer sig från mer välbärgade gruppers måste följande villkor vara uppnådda:

First, both poor and nonpoor must face the same potential benefits in deferring satisfaction from obtaining goods and services. Second, both the poor and the nonpoor must equally suffer from the deferment. Third, the probability of obtaining gratification after deferment must

Konsumtion och knapphet

be equal for the poor and the nonpoor. (Allwitt & Donley 1996 s. 64)²³

Även Andreasen (1975) förhåller sig kritisk till förklaringar som baseras på antagandet att fattiga skulle ha specifika egenskaper eller personligheter som gör dem till mindre rationella konsumenter. Han diskuterar bland annat detta i relation till begreppet rationalitet och menar att detta begrepp, åtminstone vad gäller konsumtion, ofta tolkas utifrån ett medklassperspektiv. Således läggs en struktur av medelklassvärderingar på de fattigas konsumtion. De fattiga beskrivs som irrationella i två avseenden. För det första handlar det om vad Andreasen kallar "self-indulgence" (ibid s.36) som tar sig uttryck i en hög skuldsättning och att man trots att man inte anser sig ha råd att äta ordentligt, äger en färg-TV eller en fin bil. Man köper dyra skor trots att man inte har något arbete. Detta visar på en kortsiktighet som Caplovitz (1963) delvis för in under kategorin kompensatorisk konsumtion (konsumtion som ersättning för bristande social mobilitet eller som kompensation för brist på arbete, erkännande och respekt) vilket Andreasen ställer sig frågande till. Som jag tolkar Andreasen ifrågasätter han tanken på att fattiga hushåll skulle köpa eller eftersträva mer lyxiga varor av andra anledningar än resten av befolkningen. Den andra formen av irrationellitet är av mer generell karaktär och handlar om att de fattiga i allt för liten utsträckning agerar som noggranna, sparsamma och planerande konsumenter – något som skulle kunna förbättra deras ekonomiska situation. Andreasen vänder upp och ner på denna typ av resonemang och talar istället om att olika förutsättningar skapar olika rationaliteter:

It is the contention here, however, that this behavior can also be explained – perhaps explained *better* – by a conception of the poor as acting as rationally and carefully as they can *given their disadvantages*. (ibid s. 38)

Andreasen bygger denna konklusion på de fattiga hushållens inte bara låga utan också osäkra inkomster. På grund av osäkra eller obefintliga anställningar har hushållen små möjligheter att förutse framtida inkomster. Dessa ligger istället i händerna på arbetsgivare, socialtjänstemän eller ödet.

23 Alwitt och Donley citerar inte Schiller (1973 s. 88) riktigt ordagrant. Schillers version är något omständligare varför jag valt Alwitt och Donleys version – innehållet är detsamma.

Nödvändighetens pris

Andreasen utgår från att det för dessa hushåll grovt uttryckt finns tre möjliga strategier: "minimaxing", "maximaxing" och "maximizing expected value". *Minimaxing* innebär att man ska minimera den maximala förlusten som skulle kunna ske under de värsta omständigheterna. Strategin skulle gå ut på att enbart köpa kontant, enbart köpa nödvändigheter, producera så mycket mat som möjligt hemma och försöka spara en slant för oförutsedda händelser. Andreasen kallar denna strategi för "highly conservative". I undersökningar visade det sig att trots att denna strategi användes hade två av tre hushåll skulder. *Maximaxing* handlar om det motsatta – att agera på ett sätt som skulle ge den största nyttan i den mest fördelaktiga framtida situationen. Denna strategi kan naturligtvis innebära en hög skuldsättning men inkluderar även förhoppningar och strävanden mot en bättre ekonomisk situation. *Maximizing expected value* är en strategi som befinner sig mellan de andra strategierna. Här handlar det om att varken förvänta sig det bästa eller sämsta framtidsscenarioet. Snarare går agerandet ut på att så realistiskt som möjligt förbereda sig så att det framtida utbytet blir så stort som möjligt vilken situation man än hamnar i.

Andreasens resonemang är intressant men möjligen alltför snävt. Strategierna framstår som kalkyler vilka ligger ganska långt från de problematiska förutsättningar han beskrivit. Dessutom framstår de som "befriade" från ett socialt sammanhang där en lång rad andra typer av beslut dagligen måste fattas. Om vi dessutom föreställer oss att det handlar om barnfamiljer blir situationen än mer komplex. Poängen i hans resonemang, menar jag, ligger i att människor har olika bilder av hur framtiden ska gestalta sig. Som jag skrivit tidigare finns det risk att fattigdom betraktas som ett evigt tillstånd, har man en gång hamnat där är man fast. Vi vet dock att så inte är fallet, då fattigdom är något man kan gå in i och ut ur och dessa processer präglas av dynamik och föränderlighet (se t.ex. Salonen 1993, Walker 1998, Walker & Collins 2004).

Barnfamiljers specifika situation

I den forskning som hittills presenterats lyfts inte barnfamiljer fram som en specifik grupp, det handlar snarare generellt om hushåll med knapp ekonomi. Middleton et al. (1994)²⁴ har emellertid undersökt hur barnfamiljer i Storbritannien upplever olika aspekter av konsumtion. I undersökningen ingick 193 mödrar och 24 barn (mellan 11 och 16 år) från olika socioekonomiska förhållanden, och undersökningsmetoden var gruppdiskussioner. Ett av huvudsyftena var att identifiera skillnader mellan hushåll som levde under knappa omständigheter och de med medelinkomster. En av slutsatserna var att barn från olika socioekonomiska förhållanden i stor utsträckning hade liknande önskemål när det gällde vad de ville ha och till viss del vad de faktiskt hade. Detta innebar särskilda påfrestningar för ekonomin för hushållen med knapp ekonomi. En annan slutsats var att barn från knappare omständigheter tidigt fick lära sig att begränsa sina önskemål. Vidare beskrivs betydelsen av att inte avvika, framför allt när det gäller kläder. En annan aspekt som lyfts fram är hur kamratgrupp, skola och reklam tillsammans bildar en utgångspunkt för barnens önskemål. Argumentet att någonting behövs för skolan tycks användbart. Barn från knappare förhållanden verkade dock mer direkta eller påstridiga i sina strategier: "These are the very strategies which they admit are likely to be least successful and their continued use may simply reflect the more frequent frustration of their demands experienced by poorer children." (ibid s. 48)

När det gäller föräldrarnas strategier att bemöta barnens önskemål var de från knappa förhållanden tvingade att säga nej i betydligt högre utsträckning. Nekandet berodde mer på en ekonomisk begränsning än på argumentation kring vad som var bra eller dåligt för barnet. Vidare hade barn från knappare förhållanden en lägre grad av ekonomisk autonomi (till exempel vecko- eller månadspeng) då föräldrarna såg det som en risk att pengarna spenderades på onödigheter. Avseende andra strategier hos

²⁴ Walker och Collins (2004) diskuterar bl.a. fattiga barnfamiljers strategier utifrån framför allt brittisk och amerikansk litteratur. De refererar till samma litteratur som jag använder i denna avhandling, t.ex. Edin och Lein (1997) Kempson (1996) och Middleton et al. (1994). Anledningen till att jag ovan lyfter fram Middleton et al. (ibid) är denna rapportens specifika fokus på konsumtion. I annan litteratur om barnfamiljer och ekonomisk utsatthet nämns konsumtion men betonas inte i samma utsträckning som hos Middleton et al.

Nödvändighetens pris

föräldrarna handlade dessa om att använda nätverket, att ha en stram budgethållning samt att göra ekonomiska uppoffringar för barnens skull. På den sista punkten menar författarna att alla mödrarna nämnde ekonomiska uppoffringar men att skiljelinjen gick mellan att göra uppoffringar för att tillgodose barnens önskemål respektive behov. Till exempel beskrevs hur de vuxna ätit mindre eller annan mat för att barnen skulle få den mat de behövde. Författarna diskuterar avslutningsvis hur det kan komma sig att barn från knappare förhållanden fortsätter att tjata och be om saker trots att de under flera år levt under dessa omständigheter och att föreställningen om vad som är möjligt att konsumera tycks skilja sig åt mellan barn och vuxna:

It may be that in this gap between parents and children lies an indication of the reality of childhood poverty in 1990s Britain. The determination that children should be able to “participate” and its negative corollary, the fear of exclusion, are of equal importance to parents and children alike. Yet it is equally apparent that many parents must be unable to meet the financial demands which “participation” involves, however skilfully they juggle resources or however great their own sacrifices. Their children begin to experience the reality of their “differentness” at an early age. Parents try to teach them not to ask, and the children begin to learn how to go without. (ibid s. 150)

Diskussion

I detta kapitel har det varit mitt syfte att belysa knapphetens konsumtionsvillkor ur olika perspektiv. Såväl tidigare undersökningar som olika ansatser till förklaringar har presenterats. I förhållande till den forskning som presenterats i kapitlet ska jag avslutningsvis föra ett problematiserande resonemang om de presenterade studiernas karaktär samt lyfta fram några teman som jag anser centrala för avhandlingens fokus.

Den första punkten handlar om de undersökningar och forskningsresultat jag beskriver och hänvisar till. Ett problem med dessa är att de till viss del, framför allt vad gäller de amerikanska, är ålderstigna. Fattigdomens utbredning och fördelning ser idag delvis annorlunda ut än den gjorde på 1960- och 70-talet. Varu- och tjänstemarknaden har också förändrats precis som marknadsförings- och medicapparaten. Emellertid

Konsumtion och knapphet

tycks dessa texter stå sig ganska bra vad gäller beskrivningen av de mekanismer och uttrycksformer som kan knytas till fattigas konsumtionsvillkor. Detta bekräftas genom senare undersökningar där författarna förhåller sig till dessa äldre studier. Andreassen (1993) förhåller sig själv till sin bok och pekar på förändringar och likheter med studien 1975. Hans konklusion är att konsumtionsvillkoren snarare skulle ha blivit mer problematiska för de fattigare grupperna. Fördelen med dessa äldre studier är att de spänner över ett större konsumtionsområde än flera av de senare undersökningarna vilka snarare fokuserar enskilda områden som till exempel livsmedel eller energi. Att den presenterade forskningen huvudsakligen befinner sig i en amerikansk kontext har jag berört. Skillnaderna mellan USA och Sverige är påtagliga när det gäller inkomstklyftor, de fattiga bostadsområdenas karaktär och välfärdens utformning. Vidare är förmodligen föreställningarna kring fattigdomens orsaker annorlunda än i Sverige, jag menar här att de strukturella förklaringarna har ett starkare fotfäste i Sverige än i USA. Anledningen till att jag valt att ändå beskriva de amerikanska förhållandena är att forskningen kring dessa är den enda jag funnit som på ett explicit sätt belyser fattigas konsumtionsvillkor. Viss hjälp kan vi få av brittisk forskning, denna tycks dock vara fokuserad på mer avgränsade konsumtionsområden som till exempel finansiella tjänster. De amerikanska förhållandena är i viss mån annorlunda, men inte så annorlunda att de inte kan bidra med väsentlig kunskap i relation till denna avhandling.

Den andra punkten jag vill peka på gäller vetenskapliga perspektiv. I den inledande delen av detta kapitel belyses föreställningarna av de fattigas konsumtionsbeteende ur ett mer sociologiskt perspektiv. Problemen beskrivs ur ett bredare samhällsperspektiv där konsumtionen utgör *en* del av människors liv. Vidare ställs konsumtionen i relation till andra sociala sammanhang och utvecklingstrender. När det gäller den andra delen som innehåller mer faktiska beskrivningar av konsumtionsvillkor saknas detta samhällsperspektiv. Forskningen är mer ekonomisk till sin karaktär och fokuserar beslutsfattande, planering och budgetering. Detta innebär att vi inte får möjlighet att förstå hur dessa villkor samspelar med andra aspekter av människors liv eller av samhället. Detta speglar förmodligen ganska väl de problem som konsumtionsforskningen ställs inför. Olika vetenskapliga discipliner fokuserar olika aspekter och använder olika teoretiska verktyg. Vad som skulle kunna berika kunskapsbilden vore om båda, och flera andra perspektiv, kunde mötas. Detta skulle möjliggöra en förståelse för såväl faktiska konsumtionsvillkor som vad dessa kan tänkas ha för inne-

Nödvändighetens pris

börd i ett bredare samhällsperspektiv. Det teoretiska perspektiv jag ändå menar att de amerikanska mer ekonomiskt inriktade forskarna erbjuder är en relationell förståelse där problemen undersöks i relationen mellan hushåll och varu- och tjänstemarknaden. De pekar på omständigheter som tydliggörs när marknadslogik möter ekonomisk knapphet utan att förlägga orsakerna till problemen enbart bland hushållen eller bland representanter för varu- och tjänstemarknaden.

Den tredje punkten rör problemen med att forskningen i allt för liten utsträckning belyser barnfamiljers situation, dock med undantag för Middleton et al. (1994). Man undersöker inte i någon större utsträckning det specifika med att vara en barnfamilj, vad gäller allt från försörjning och konsumtionsmönster till de mer svårfångade aspekterna kring barn som speciellt utsatta och vuxnas försök att hantera detta. De fattiga studeras i egenskap av hushåll som faller under olika typer av fattigdomsdefinitioner. Hushållen kan möjligen kategoriseras som arbetande, invandrade, färgade etc., men om hushållen innehåller barn eller inte och vad detta kan få för betydelse berörs endast i bisatser eller som en punkt bland andra. Detta är anmärkningsvärt då barn har visat sig vara en viktig faktor när det gäller de kategorier som definieras som riskgrupper avseende fattigdom: ensamstående föräldrar och invandrarfamiljer med förhållandevis många barn. I detta kapitel kan naturligtvis förklaringarna delvis ligga i att det har rört sig om ett historiskt perspektiv och att de empiriska undersökningarna gjorts ett antal decennier tillbaka. Vi vet att barns situation först på senare tid, åtminstone vad gäller fattigdoms- och välfärdsforskning, blivit aktualiserat som ett betydelsefullt forskningsområde. Emellertid fokuserar inte heller den mer aktuella forskningen som jag funnit på barnfamiljer på något uttalat sätt.

Den sista delen av detta avsnitt ägnar jag åt att diskutera några infallsvinklar som belysts i detta kapitel, nämligen moral, rationalitet och medelklassperspektiv. Anledningen till detta är att jag betraktar dessa aspekter som väsentliga för den fortsatta framställningen.

I kapitlet har begreppet moral nämnts vid ett flertal tillfällen. Konsumtion uppfattas som moralisk i den meningen att det handlar om att hushålla med resurser, att vara sparsam och inte slösa. "Onödig" och "lyxig" konsumtion kan verka omoralisk om hushållet inte har resurser att i första hand betala för det som anses nödvändigt. Än värre uppfattas det om den "onödiga" konsumtionen sker med hjälp av krediter. Detta slår naturligtvis hårdast mot hushåll med en ansträngd ekonomi. Men alla har

Konsumtion och knapphet

vi våra föreställningar kring vad och hur vi själva och andra bör konsumera. Det finns ett fenomen som benämns *mental budgeting* eller *mental accounts*. Det handlar om en form av självdisciplinering när det gäller konsumtion (se t.ex. Heath & Soll 1996, Karlsson 1998). Vissa individer har någon form av imaginära ”kuvert” vilka representerar olika former av konsumtion som till exempel boende, livsmedel, kläder, nöjen, kapitalvaror och resor. Detta låter ganska naturligt men det intressanta inträffar när till exempel nöjeskuvertet är tomt men det finns pengar kvar i livsmedelskuvertet. Detta kan innebära svåra samvetskval om några vänner föreslår ett restaurangbesök. Det finns i och för sig pengar men de finns i fel kuvert. Det handlar nu om att övertyga sig själv om att restaurangbesök inte nödvändigtvis behöver kategoriseras som nöje utan faktiskt även kan kategoriseras som livsmedel. Hur besvärligt människor detta är för människor beror naturligtvis på bakgrund, uppväxt och värderingar. Det behöver dock inte ha speciellt mycket med ekonomiska resurser att göra, även individer med en god inkomst kan lida samvetskval om pengar flyttas från fritidskuvertet till klädkuvertet någon månad. Poängen med detta resonemang är att visa hur starka föreställningar vi bär på avseende hushållande och konsumtion.

Att vara förälder innebär också det ett moraliskt ”minfält” såväl vad gäller egna som andras föreställningar. Vad är en god förälder i allmänhet, och när det gäller konsumtion i synnerhet? När ska man köpa och när ska man säga nej, vilka varor är lämpliga och vad vill man förmedla till sina barn när det gäller konsumtion? Följaktligen har föräldrar med knapp ekonomi åtminstone två moralgrammatiker att följa: den som handlar om att vara en rationell konsument och hushålla med pengarna samt den som handlar om att vara en god förälder och se till sitt eller sina barns behov.

Även begreppet rationalitet är ett begrepp som kan anses centralt. Om rationalitet avseende konsumtion är problematisk när det gäller förståelsen av olika beteenden så tycks det i alla fall finnas fog för att tala om föreställningen om rationell konsumtion. Olika myndigheter och experter har sedan ganska lång tid framfört åsikter om hur man bör konsumera. En grupp som oftast har haft problem att följa dessa rekommendationer är hushåll med en knapp ekonomi. Andreassen (1975) menar att detta kan bero på att föreställningar om rationell konsumtion i grunden bygger på ett medelklassideal, där inkomsten är rimligt hög men framför allt stabil. Vidare verkar det som om varu- och tjänstemarknaden är mer anpassad till denna inkomstgrupp varför det uppstår rationella processer mellan dessa

Nödvändighetens pris

enheter: medelklassen gynnas av marknadens sätt att fungera och vice versa. För låginkomsttagarna blir det mer problematiskt, de har inte de resurser som krävs för att tillgodogöra sig den möjlighet till "rationalitet" som marknaden erbjuder. De verksamheter som ska hantera de problem som uppstår i mötet mellan hushåll och marknad tar möjligen också denna medelklass och marknadsrationalitet för given varför de hushåll som av olika anledningar faller utanför ramen uppfattas som irrationella.

I kapitlet talas det om de fattigas bristande rationalitet som en förklaring till deras fördyrande konsumtion. Ett annat synsätt är att de faktiskt agerar rationellt om hänsyn tas till de omständigheter som råder. Jag kommer längre fram i denna avhandling att diskutera rationalitet i förhållande till konsumtion men vill ändå i detta sammanhang problematisera begreppet. Frågan är om begreppet är användbart. Ska det vara användbart krävs det någon form av konsensus med avseende på vad som ska uppnås, vad som är målet med konsumtionen. Som nämnts tidigare går det att se olika drivkrafter bakom konsumtion. Beroende på preferenser, sammanhang och ekonomiska möjligheter borde det råda en förhållandevis stor variation när det gäller vad olika individer uppfattar som rationellt.

5. Ett nordiskt perspektiv

I detta kapitel är syftet att vända blicken mot en nordisk kontext. De amerikanska och brittiska forskningsrönen kan erbjuda bakgrundskunskap avseende olika typer av mekanismer som påverkar konsumtionen för hushåll med knapp ekonomi. Men det är inte tillräckligt. Vi vet att de nordiska samhällena skiljer sig från amerikanska och brittiska förhållanden i flera avseenden. Det finns därför anledning att ställa frågor kring konsumtionsvillkor för hushåll med knapp ekonomi utifrån nordiska förhållanden. På vilket sätt har relationen mellan knapphet och konsumtion undersökts? Finns det några specifika drag avseende konsumtionsarenan i förhållande till den nordiska välfärdsmodellen? På vilka sätt påverkar relationen mellan marknad och stat konsumtionsvillkoren för hushållen? Vilka omständigheter skapar varu- och tjänstemarknaden i Norden i förhållande till hushåll med knapp ekonomi? Vad innebär de välfärdsstatliga arrangemangen i Norden för barnfamiljers konsumtionsvillkor?

I kapitel 4 presenterades amerikansk och brittisk forskning om konsumtionsmöjligheter för hushåll med knapp ekonomi. Denna typ av forskning har inte någon direkt motsvarighet i Norden. I nordisk forskning länkas knapp ekonomi till konsumtion utifrån andra utgångspunkter och andra perspektiv. En betydelsefull skillnad är just statens roll. Vidare är det viktigt att framhålla skillnader mellan de olika samhällena utifrån de sämst ställda situation. Eftersom jag använder amerikansk och brittisk forskning i förhållandevis stor utsträckning har jag valt att tala om låginkomstgrupperna i Norden i termer av knapp ekonomi. Fattigdomsbegreppet används i och för sig i nordisk forskning men dess innebörd skiljer sig då avsevärt från den typ av fattigdom vi finner i USA och Storbritannien. De inkomstskillnader som arbetsmarknaden skapar reduceras i Norden i en betydligt högre utsträckning av välfärdsstatliga interventioner än i USA och Storbritannien (Gustafsson et al. 2003). När det gäller barn i ekonomiskt utsatta familjer är skillnaderna stora vad gäller tillgång till områden som omsorg, service, sjukvård och utbildning. Barnfattigdomen är (i jämförelse med Sverige) utbredd i Storbritannien (se t.ex. Bradbury et al. 2000, Gustafsson et al. 2003). När det gäller service har emellertid den brittiska välfärden ett finmaskigare nät än man har i USA. Tillgång till sjukvård och utbildning är i Storbritannien till stora delar en offentlig

uppgift. I USA sker emellertid även utbildning och sjukvård på en marknadsarena. Dock finns även i USA ett offentligt ansvarstagande vad gäller till exempel utbildning och sjukvård för barn i fattiga hushåll, men dessa är oftast av lägre kvalitet vilket innebär sämre förutsättningar och ökad risk för utslagning och utanförskap redan i tidiga år (se t.ex. Pierson 2001).

I detta kapitel diskuterar jag inledningsvis möjliga orsaker till skillnaderna avseende forskningsansatserna mellan framför allt USA och Norden. Därefter redogör jag för det nordiska forskningsläget. Den avslutande delen av kapitlet består av en diskussion där jag problematiserar befintlig nordisk forskning i förhållande till mina egna forskningsfrågor. Jag vill också betona att texten handlar om Norden i allmänhet och Sverige i synnerhet.

Skillnader mellan nordisk och amerikansk forskning

Eftersom det förra kapitlet till stora delar uppehöll sig vid amerikanska förhållanden finns det anledning att fundera över varför forskning om konsumtion och knapphet är så svagt utvecklad i Norden. Vilka huvudsakliga skillnader finner vi vid en jämförelse av nordisk forskning om fattigdom och konsumtion och dess amerikanska motsvarighet? Såväl det amerikanska som de nordiska samhällena kan kategoriseras som konsumtionssamhällen. En alltmer multinationell marknadsföring som på olika sätt glider ihop med det globala mediala utbudet innebär att de nordiska och amerikanska marknaderna för varor och tjänster tenderar att likna varandra alltmer. Medan den amerikanska forskningen sedan lång tid intresserat sig för fattiga gruppers konsumtionsvillkor har detta intresse varit blygsamt ur ett nordiskt perspektiv. Det finns ingen enkel förklaring till hur detta kan komma sig, men ett rimligt sätt att börja diskutera skillnaderna är att föra ett resonemang kring välfärdens organisering och vetenskapens undersökning av denna.

Inom Norden har ansvaret för välfärden i huvudsak varit ett offentligt ansvarstagande. Ett centralt inslag i detta ansvar har varit transfereringar av ekonomisk karaktär i ett utjämnande syfte. Detta har också tilldragit sig ett stort intresse för forskningen, som bland annat har fokuserat på hur olika offentliga system "lyckats" förbättra inkomstsituationen för olika resurssvaga grupper. Intresset har riktats mot förändring och fördelning av

Ett nordiskt perspektiv

inkomster, och man har studerat relationen mellan stat/kommun och den enskilde eller hushållet. Den amerikanska organiseringen av välfärd ser annorlunda ut, de offentliga lösningarna spelar en mindre roll och är ofta riktade till de mest utsatta (se t.ex. Esping-Anderson 1990, Pierson 2001). De privata eller frivilliga insatserna har en mer betydelsefull roll vilket innebär att forskningen på ett annat sätt intresserat sig för hushållens, även de mer resurssvaga, relation till den ”fria” marknaden. Det är i detta sammanhang som konsumtionsdimensionen blir intressant. Även resurssvaga grupper förstås som aktörer på varu- och tjänstemarknaden. Det är inte enbart som mottagare av offentliga lösningar dessa grupper studeras, utan forskningen intresserar sig även för dessa gruppers villkor och position som konsumenter på olika marknadsarenor. Inom nordisk forskning tenderar man att tona ner intresset för resurssvaga gruppers relation till olika marknadsarenor och i stället fokusera relationen till offentliga lösningar. För att dra resonemanget till sin spets tycks man utgå från att resurssvaga hushållsgrupper inte har någon avvikande relation till varu- och tjänstemarknaden. Relationen anses inte vara speciellt problematisk eller annorlunda än den som andra inkomstgrupper har, när inkomsterna omfördelats är konsumtionsvillkoren ungefär desamma för alla.

Ett utforskat fält

Trots att intresset hittills, ur ett nordiskt perspektiv, varit svalt när det gäller forskning om konsumtion i relation till knapphet har det under de senaste åren ändå funnits tecken på ett tilltagande vetenskapligt intresse. I Välfärdskommitténs arbete med att utvärdera hur välfärden i Sverige påverkades av 1990-talets samhällsekonomiska nedgång ingick ett uppdrag att även studera konsumtionsdimensionen för hushåll med knapp ekonomi (SOU 2001:57). Vidare finansierar Nordiska Ministerrådet, inom ramen för sitt välfärdsprogram, ett projekt om konsumtion och ekonomisk utsatthet.²⁵ Möjligen kan dessa ansatser tolkas som att konsumtionsdimensionen getts en ökad betydelse för den nordiska forskningen om välfärdsfrågor. Visserligen förekommer välfärdsforskning som lyfter fram konsumtion, till exempel Halleröd et al. (1993) och Bihagen (2000). Denna forskning fokuserar i huvudsak på vad hushållen har råd att köpa och vad

25 Detta projekt som löper mellan 2002 och 2005 har jag själv förmånen att få arbeta i.

Nödvändighetens pris

olika inkomstgrupper konsumerar. Marknadsvillkoren för hushåll med knapp ekonomi diskuteras inte i någon större utsträckning.

Stora delar av nedanstående beskrivning av nordisk forskning om konsumtion och knapphet bygger på en kunskapsöversikt som jag genomförde 1999/2000 inom ramen för avhandlingsarbetet (Hjort 2000). Metoden för denna kunskapsöversikt gick grovt ut på traditionella litteratursökningar i databaser. Vidare sökte jag igenom de nordiska universitetens och högskolornas webbplatser utifrån relevanta fakulteter och institutioner. Det tredje steget var att söka material hos statliga verk, myndigheter och intresseorganisationer. Översikten fokuserade på litteratur från 1980 och framåt²⁶.

När konsumtion och ekonomisk knapphet utgör fokus för forskning är det två vetenskapliga fält som ska mötas och förstås i förhållande till varandra: forskning om fattigdom och forskning om konsumtion. Inom Norden finns en relativt väl utvecklad forskningstradition som koncentrerar sig på fattigdomens utbredning, orsaker och avtryck i människors vardag. När det gäller konsumtions- och konsumentforskning är denna besvärligare att få grepp om. Ofta bedrivs konsumtionsrelaterad forskning utifrån tvärvetenskapliga utgångspunkter och inom flera olika discipliner, vilket bl.a. innebär att resultaten är svåra att hitta då etiketteringen ser olika ut inom olika discipliner (jfr SOU 2000:29)²⁷.

Den forskning jag fann hade, som tidigare nämnts, inte som syfte att närmare undersöka konsumtionsvillkor för hushåll med knapp ekonomi. Vi får ingen inblick i hur olika typer av exkluderande eller försvårande mekanismer kan yttra sig eller hur hushållen förhåller sig till dessa. Forskningen berör dock såväl knapphet som konsumtion fast ur andra perspektiv. Nedan följer en redogörelse för och diskussion av de olika infallsvinklar som den nordiska forskningen intresserat sig för.

Under fem teman presenterar jag olika perspektiv som anlagts avseende forskning om ekonomiskt utsatta hushåll relaterat till konsumtion. Dessa teman är inte enkelt avgränsbara utan häftar på olika sätt i varandra. Deras huvudfokus skiljer sig emellertid åt. De två första är mer inriktade mot samhällsinterventioner och de tre senare utgår från ett hushållsperspektiv.

26 För en mer utförlig metodbeskrivning, se Hjort (2000).

27 Ett försök att samla de utspridda resurser som ändå finns gällande konsumtionsforskning är bildandet av konsumentforskningsnätverket FIK ur vilket även centrat CFK bildats, se www.cfk.gu.se.

Schablonvarukorg och hushållsbudget

Ett första tema handlar om hur konsumentpolitik i form av framtagandet av standardbudgetar och standardvarukorgar förhåller sig nivåmässigt till olika typer av offentliga välfärdslösningar. Syftet är bland annat att försöka skapa en norm för vad som ska karakteriseras som nödvändig konsumtion, vad ett hushåll behöver. Här ingår produktionen av statistik i syfte att följa prisutvecklingen, bl.a. i syfte att möjliggöra prisjämförelser och ge kunskaper om hur prisutvecklingen ser ut inom olika områden. Utifrån denna statistik konstrueras schablonvarukorgar och genomsnittliga hushållsbudgetar för olika hushållstyper. Dessa schablonkonstruktioner har betydelse när det gäller fastställande av existensminimum, förbehållsbelopp, socialbidragsnorm etc. Det handlar om att försöka hitta en nivå för vad som ska räknas som skäligt i konsumtionshänseende. Schablonberäkningarna ska vidare vara en hjälp inom ekonomisk rådgivning.

Hur förhåller sig då dessa standardbudgetar till de belopp som hushåll med knapp ekonomi har att röra sig med? I några av budgetpresentationerna framgår det att hushållet inte får ha en allt för knapp ekonomi. Aatola och Viinsaalo (1995a) konstaterar att kostnaderna i jämförelse med en standardbudget för en barnfamilj låg över socialbidragsnivån i Finland. I en jämförelse med andra nordiska länder framkom det att det fanns skillnader när det gäller vad som karakteriseras som rimlig konsumtion. Den svenska utformningen låg ungefär på samma nivå som i Finland. Norge hade en något högre nivå avseende vad som ingick i rimlig konsumtion och Danmark var det land som hade den minst detaljreglerade standardbudgeten vilken gav utrymme åt en förhållandevis stor variation av konsumtion. I en annan rapport (Aatola & Viinsaalo 1995b) diskuterar författarna bakgrunden för definitioner av rimlig konsumtion utifrån sociala normer, rekommendationer och åsikter hos såväl experter som allmänhet. För att kunna mäta rimlig konsumtion används metoder från fattigdomsforskningen. Vidare beskrivs användningen av konceptet rimlig konsumtion i länderna Norge, Sverige, Danmark och Storbritannien. Författarna pekar på de problem som sammanhänger med användningen av standardbudgetar i förhållande till bidrag. Det handlar bland annat om att beloppen är så låga att det är svårt att förändra konsumtionsmönstret. Eftersom bidragstiden är tänkt att vara under kortare perioder finns inget utrymme för någon hushållsekonomisk planering eller ekonomiskt fördelaktig kon-

Nödvändighetens pris

sumtion. Vidare menar författarna att det ekonomiska stödet skulle kunna kompletteras med kunskaper och information.

Inom ramen för detta tema vill jag peka på de förhållanden och problem som uppstår när välfärdslösningar ska knytas till hushållens konsumtion. Denna konsumtion sker på en varu- och tjänstemarknad som inte tar hänsyn till varken låginkomsttagares inkomstnivåer eller utformningen av olika typer av inkomstförstärkningar. Dessa inkomstförstärkningar spelar en betydelsefull roll när det gäller att öka hushållens köpkraft och att minska inkomstskillnaderna mellan olika grupper (se t.ex. Gustafsson et al. 2003). Emellertid konstrueras varukorgar och det som kallas nödvändig konsumtion utifrån målsättningen att ett hushåll ska kunna konsumera det allra nödvändigaste. Frågan är hur flexibla dessa konstruktioner är i förhållande till den process som ständigt pågår när det gäller vilka varor som kan karakteriseras som nödvändiga och vilka varor som det förväntas att man ska ha för att inte avvika (jfr Dellgran & Karlsson 2001).

Skuldproblematik

Ett andra tema som berör konsumtion och ekonomisk knapphet belyser skuldproblematik samt de verksamheter som hanterar skuldsanering och budgetrådgivning. Nordisk forskning om skuldsanering och ekonomisk rådgivning uppehåller sig huvudsakligen på tre nivåer. För det första handlar det om en mer övergripande juridisk och ekonomisk nivå där implementeringsproblematik, kostnader, tolkningar och utfall av skuldsaneringslagen studeras (se t.ex. Aatola 1992, 1996). För det andra studeras de verksamheter som utgör aktörer när det gäller skuldsanering: socialtjänst, domstol och kronofogdemyndigheten.²⁸ Denna forskning är inriktad på procedurfrågor, organisatoriska frågor samt uppföljningar och utvärderingar. För det tredje studeras skuldsanering på hushållsnivå. Vilka som erbjuds skuldsanering, hur det är att leva på existensminimum, och huruvida är skuldsanering är till någon hjälp är några exempel på frågor som ställs.

När det gäller orsakerna till att hushåll hamnar i ”skuldfällan” ser förklaringarna olika ut. Skiljelinjen går, grovt sett, mellan att förstå orsakerna

28 Se t.ex. Poppe (1995). Poppe bedriver vid SIFO forskning om skuldsanering och ekonomisk rådgivning. Andra exempel på forskning vid SIFO inom detta område är Warstad (1994, 1995), Tufte (1992, 1993). Även vid forskningscentrat NCRC i Finland bedrivs forskning kring skuldsanering.

som individuellt respektive strukturellt betingade. Vidare handlar det om vilka grupper som får skuldproblem. Dellgran (2000) menar att ett alltför individualistiskt perspektiv där socioekonomiska och strukturella faktorer tonas ned förlorar fördelningspolitiska dimensioner. Att konsumera genom krediter innebär att man in-tecknar framtida inkomster varför denna typ av konsumtion till viss del kan karakteriseras som "riskkonsumtion", åtminstone vad gäller grupper med knapp ekonomi och med en förhållandevis svag etablering på arbetsmarknaden (Dellgran & Karlsson 2001).

Forskning som fokuserar på skuldsanering överlappar till viss del forskning om hushållsekonomisk rådgivning eller budgetrådgivning. Resultat visar att hushållen är nöjda med avtalet, d.v.s. att de blir av med skulderna, men att de fortfarande har problem med att få ekonomin att gå ihop (Klingander 1995). I en senare studie visar Klingander (1998) att hälften av hushållen i ett ingångsläge hade för låga inkomster för att klara så kallade skäliga utgifter. För huvuddelen av dessa hushåll förändrades inte detta förhållande under rådgivningen:

Detta har rådgivarna ingen möjlighet att påverka. Vad man kunnat göra är att hjälpa hushållen att överklaga beslut om bidragsnivåer. För de flesta är det emellertid en fråga om för låg disponibel inkomst som omöjliggör för hushållen att klara av sin ekonomiska situation. För hushåll med sämst försörjningssituation hjälper inte ekonomisk rådgivning. (ibid s. 48)

Det förekommer kritik, bland annat från socialarbetare, som innebär att hushållsekonomisk rådgivning skulle vara behäftad med moraliska ställningstaganden och kunna uppfattas som förmynderi samt kontroll av fattiga och svaga grupper – att lära den fattige att vara fattig (Dellgran 2000). Löfgren (1996) menar att denna moraliska dimension inte är något nytt fenomen, den häktar i en annan "klassisk" diskussion som handlar om vad den fattige bör kunna unna sig respektive avstå ifrån.

I den amerikanska och brittiska forskningen har vi sett betydelsen av de svårigheter som krediter och skuldsättning innebär för hushåll med en låg och osäker inkomst. Orsakerna till skuldsättning var flera, det kunde handla om att klara de nödvändiga utgifterna eller att hushållet konsumerade varor som så att säga ingick i standardpaketet – det som alla andra hade. Skuldsättning innebär en risk i så måtto att man in-tecknar en framtida förmodligen låg men också osäker inkomst. Marginalerna är redan små och skulle situationen ytterligare förvärras genom inkomstminskning-

Nödvändighetens pris

ar eller utgiftshöjningar (till exempel hyreshöjning) finns risken att hushållet inte kan betala varken amortering eller ränta. Som forskningen ovan visar finns dessa fenomen även i Norden.

Konsumtion som välfärdsindikator

Under ett tredje tema diskuteras konsumtionsaspekter ur ett mer övergripande välfärdsperspektiv. Intresset riktas inte mot samhällsrelaterade interventioner utan snarare mot att försöka förstå människors levnadsförhållande med fokus på ekonomiskt utsatta grupper. Här finner vi studier om olika gruppers konsumtionsmönster i förhållande till samhällsekonomiska svängningar (se t.ex. Wilska 1995). Vidare ställs frågor om vad genomsnittlig konsumtionen är, vad människor spenderar sina pengar på och var nivån för basal eller nödvändig konsumtion ligger. Kosunen (1999) visar att socialbidraget täcker den nödvändiga konsumtionen (boende, mat, kläder, sjukvård) hos samtliga hushållstyper. Vidare visar hans studie att de socialbidragsberoende hushållen spenderade, relativt sett, mindre pengar på nödvändig konsumtion än grupper med högre inkomster då socialbidraget även skulle täcka annan konsumtion. Kosunen menar att man kan ifrågasätta om det som räknas som nödvändig konsumtion i förhållande till socialbidraget är relevant. Kanske behöver innehållet i begreppet nödvändig konsumtion breddas och nyanseras.

Stjernø (1985) försöker ge en mer flerdimensionell bild av fattigdomen på såväl mikro- som makronivå. Han problematiserar hushållsekonomi (konsten att hålla en hushållsbudget) i så måtto att han pekar på de strukturella problemen som hushåll med knapp ekonomi möter, t.ex. omgivningens fördomar och risken att få betala mer och få mindre. Emellertid fördjupa inte resonemangen kring konsumtionsvillkor.

När det gäller att förstå de inbördes relationerna mellan välfärd, fattigdom och konsumtion hjälper oss Halleröd (1993, 1995, 1998) genom att använda konceptet *konsensuell fattigdom* som utgångspunkt för statistiska studier. Konsensuell fattigdom är en fattigdomsdefinition som utgår från vad ett representativt urval av befolkningen anser vara nödvändigheter i form av varor, tjänster och aktiviteter. Därefter ställs frågor om vilka av varorna och tjänsterna som konsumeras och huruvida ett nekande svar beror på brist på pengar eller utgör ett val. Metoden har fördelen att den mäter fattigdom i relation till vad som anses rimligt av befolkningen i allmänhet. Hans resultat visar bl.a. att konsumtionsdimensionen spelar en

betydelsefull roll i förhållande till hur fattigdom definieras. Att enbart utgå från inkomst som mått innebär att flera dimensioner av vad det kan innebära att leva under ekonomisk knapphet går förlorade, däribland konsumtion. Kunskaper från denna typ av undersökningar ger oss en god bild av hur inkomstskillnader påverkar konsumtionsmöjligheter för olika grupper. Däremot får vi inte veta något om kvaliteten på de varor eller tjänster som konsumeras eller under vilka villkor konsumtionen sker. När det gäller till exempel frågan om huruvida hushållet kan köpa presenter till familj och nära vänner vid högtidsdagar så hamnar två hushåll, där det ena har möjlighet att köpa en ny cykel till sin son och det andra en målarbok, i samma svarskategori.

Forskningen under detta tema är exempel på hur välfärdsvetenskap försökt närma sig konsumtion som en dimension av ekonomisk utsatthet. Såväl Kosunen som Halleröd för resonemang kring nödvändig konsumtion – vad är rimligt att ett fattigt hushåll bör kunna konsumera i ett visst samhälle (vid en given tidpunkt)? Å ena sidan kan man ta sin utgångspunkt i socialbidragets konstruktion och funktion och å andra sidan kan allmänhetens uppfattning om vad som är nödvändig konsumtion utgöra måttstocken. Ett problem med denna typ av forskning är att den enbart fångar de kvantitativa aspekterna av konsumtion. Vi får reda på vilka varor och tjänster som bör ingå i kategorin nödvändig konsumtion, däremot ges ingen information om den variation som förekommer när det gäller till exempel kläder, hemelektronik eller fritidsaktiviteter. Vidare belyser man inte i någon högre grad det faktum att hushåll befinner sig i ekonomisk knapphet under olika långa perioder. Vad kan nödvändig konsumtion innebära för ett hushåll som befinner sig under fattigdomsstrecket under ett halvår i förhållande till ett som befinner sig i denna position under tio år? Ett tredje problem är att barnfamiljers specifika konsumtionsbehov inte diskuteras. Naturligtvis utökas socialbidraget ju större ett hushåll är, men i övrigt saknas överväganden kring vad konceptet nödvändig konsumtion kan tänkas innebära för barn och deras föräldrar.

Hushållsekonomiska balansproblem

I ett fjärde tema kopplas konsumtion och ekonomisk knapphet till varandra genom resonemang med fokus på hushållsekonomiska balansproblem. Perspektivet är mer mikroorienterat och undersökningsobjektet är hur hushåll med knapp ekonomi gör för att få inkomster och utgifter att gå

Nödvändighetens pris

ihop. Här vill jag återigen lyfta fram Brusdals (1988a, 1988b) undersökningar om hushållens hantering av knappa ekonomiska förhållanden (Desa studier diskuterades även i kapitel 2). Brusdal diskuterar formell (försäkringar, sparade medel, bankkontakter) respektive informell beredskap (nätverk som bildas av släkt, vänner, grannar etc.) i förhållande till inkomstminskningar. Studien visar att hushållen huvudsakligen, så långt det var möjligt, föredrog att använda sig av den formella beredskapen. Vidare beskriver Brusdal fyra olika typer av strategier som hushållen använde vid hushållsekonomiska problem. Hon konstaterar att val av strategi är beroende av hur stabil hushållets ekonomi är. Den första strategin innebar inkomstförstärkningar i form av lån, gåvor, höjd arbetsinkomst eller vidareutbildning. Den andra handlade om att minska utgifterna genom att leva mer sparsamt och göra upp en budget. Författaren påpekar dock att det för hushållen med lägst inkomster ofta är svårt att göra ytterligare neddragningar i konsumtionen.

Den tredje huvudstrategin låg delvis nära den andra i så måtto att den innebar försök att minska utgifterna. Den innehöll en rad olika varianter som hade det gemensamt att de utgick från det informella hjälpsystemet. Exempel på utgiftsminskningar var att varor och tjänster införskaffas till en rimligare kostnad, eller om möjligt gratis. Andra alternativ utgjordes av hjälp med pengar och saker från familj, släkt och vänner eller hjälp med hushållsarbete och barnpassning för att frigöra tid för extraarbete i syfte att öka inkomsten. Den fjärde strategin var att söka socialbidrag.

Under detta tema fokuseras ett av de mest betydelsefulla problemen gällande konsumtion för hushåll med knapp ekonomi: avsaknaden av en ekonomisk buffert och begränsade förutsättningar att hantera inkomstminskningar, utgiftsökningar och oförutsedda utgifter. Låg inkomst och avsaknad av buffert skapar en situation med en låg grad av flexibilitet när det gäller konsumtion, framför allt för hushåll med barn. Möjligheterna att öka inkomsterna handlar till stora delar om ett välvilligt inställt nätverk. Detsamma tycks gälla för strategin att sänka utgifterna. Familj, släkt och vänner verkar vara mer betydelsefulla än de möjligheter som offentliga och marknadsrelaterade lösningar har att erbjuda. En knapp ekonomi tycks kantas av problem som obetalda och för sent betalda räkningar, att pengarna tar slut och att man ställs inför konsumtion som inte kan vänta. Framförhållningen är kort och utan ett nätverk som kan ställa upp skulle situationen förmodligen försvåras avsevärt.

Intrafamiljär resursfördelning

Det femte temat som förhåller sig till ekonomisk knapphet och konsumtion fokuserar på vad som händer inom hushållet när det gäller hur resurserna fördelas. Vid studier av ekonomisk utsatthet är det vanligt att hushållet utgör undersökningsobjektet. Detta har emellertid visat sig vara problematiskt, det är inte givet att olika medlemmar i ett hushåll har samma uppfattning om resursfördelningen. Att hushållet utgjort undersökningsobjektet grundar sig enligt Nyman (1996) huvudsakligen på två antaganden. Det första antagandet är att resursfördelningen inom hushållet är jämnt fördelad samt att levnadsstandarden och konsumtionen fördelas lika över hushållets medlemmar. Detta skulle innebära att fattigdom och deprivation enbart kan upplevas av personer tillhörande fattiga hushåll. Det andra antagandet grundar sig på föreställningen att hushållet agerar på samma sätt som en individ; forskningen har inte beaktat möjligheterna till konflikter och intressemotsättningar inom hushållet. Nyman pekar i sin studie på hur konsumtionstänkandet kan skilja sig åt mellan kvinnor och män inom hushållet. Även om skillnaderna inte är påtagliga är det viktigt att forskningen i fortsättningen beaktar de skillnader som trots allt förekommer. Vidare har Bonke (1997) genom en intervjuundersökning kunnat identifiera fyra intrafamiljära fördelningsmodeller. 1) Den ensidiga fördelningsmodellen där kvinnan har allt ansvar för hushållsekonomin, mannen ger kvinnan större delen av sin lön och behåller endast en liten del för personliga utgifter. 2) Den andra fördelningsmodellen utgörs av att mannen ger kvinnan ett fast belopp varje månad till inköp av dagligvaror, medan resten av inkomsten stannar i detta så kallade *husholdningspengesystem* där mannen ansvarar för betalning av varor och tjänster. 3) Den gemensamma fördelningsmodellen, vilken innebär att samtliga inkomster läggs i en pott som båda har tillgång till även om de kan vara ansvariga för olika hushållsutgifter. 4) Den individuella fördelningsmodellen där varje var part behåller och förvaltar sin egen inkomst. Ingen av parterna har således tillgång till hela hushållets inkomst. I de hushåll som ingår i Bonkes studie har i princip samtliga arbete, även om kvinnan arbetar deltid i några fall. Det är följaktligen inte tal om någon uttalad ekonomisk utsatthet, även om frågor ställs kring strategier vid avsaknad av pengar.

Inom ramen för detta tema ingår även resonemang med inriktning mot barnens betydelse och inflytande när det gäller familjeekonomi och kon-

Nödvändighetens pris

sumtion. Ekström (1995) visar att barns påverkansmöjligheter ökar i takt med att föräldrarnas socioekonomiska förhållanden förbättras. Författaren har dock inget specifikt fokus på hushåll med knapp ekonomi. Näsman och von Gerber (1996, 1999, 2001, Näsman 2001) har studerat barns tankar om pengar och visar bland annat att barn har en medvetenhet om hushållets ekonomiska situation samt att de på olika sätt försöker ta aktiv del när det gäller att förbättra en problematisk situation. Forskning som specifikt lyfter fram barnens situation i hushåll med knapp ekonomi är en förhållandevis sen företeelse inom nordisk forskning (se t.ex. Salonen 2002, Gustafsson et al. 2003, Azhar Hussein 2003). Om frågeställningen ringas in ytterligare kring konsumtionsdimensionen är kunskaperna ännu mer begränsade. Hitintills har nordisk forskning kring barn och ekonomisk knapphet intresserat sig för inkomster och inte för utgifter eller konsumtion.

När det gäller fördelningen inom hushållet är detta, som forskningen ovan visar, inte enbart en fråga om hur resurserna fördelas. Det handlar även om aspekter som förhandling om vad som ska köpas och vad som ska respektive inte ska prioriteras. I detta sammanhang är det intressant att ställa frågor om barns och ungdomars krav och förväntningar avseende hushållets konsumtion. Hur hanterar såväl barn som vuxna förväntningarna från kamrater, skola, dagis, marknadsföring och medier? Inom ramen för detta avhandlingsprojekt har jag i viss mån kunnat studera dessa processer. Emellertid har projektet ett vidare fokus, och skulle jag fördjupa mig i dessa processer skulle det krävas det andra undersökningsmetoder där individerna utgjorde undersökningsobjekt istället för hushållet.

Kunskapsluckor

Den nordiska kunskap som finns belyser ekonomisk knapphet i relation till konsumtion ur flera olika perspektiv. Som jag nämnt tidigare behandlas andra aspekter än ”rena” konsumtionsvillkor. Forskning om skuldsättning och skuldsanering pekar på de kostnader och risker som hushåll utsätter sig för genom att så att säga inteckna framtida inkomst, vilken kan vara högst osäker. Orsakerna till skuldproblematik sägs till viss del vara just låga och osäkra inkomster. Mot bakgrund av detta kan man konstatera att hushåll med knapp ekonomi i Sverige står inför samma typ av villkor som amerikanska hushåll med knapp ekonomi. För att försöka följa med i

det som kan karakteriseras som allmänna konsumtionstrender tvingas hushåll med knapp ekonomi använda andra tillvägagångssätt eftersom de saknar till exempel buffert eller fast anställning. Detta kan medföra ökade kostnader och ekonomiska risker. En annan aspekt som belyser konsumtionsvillkor är de beräkningar som kategoriserar konsumtion i nödvändig och icke-nödvändig konsumtion. Det finns i detta sammanhang tendenser till att hushåll med knapp ekonomi prioriterar ner nödvändig konsumtion för att kunna finansiera den "icke-nödvändiga" (jfr Kosunen 1999). Även detta, menar jag, vittnar om en strävan mot att försöka konsumera enligt någon form av allmän norm. Detta är exempel på fenomen som framskymtar men som sällan blir explicita. Forskarna håller sig så att säga till "sitt" perspektiv vilket ofta handlar om *en* av relationerna mellan stat, marknad och familj alternativt relationerna inom en av dessa arenor. Jag kommer att utveckla detta resonemang i slutet av kapitlet.

Även synen på fattigdom skiljer sig åt mellan den nordiska och den amerikanska forskningen. Jag syftar här på skillnader mellan en relativ respektive absolut förståelse, vilket är något som har betydelse för diskussionen kring konsumtion (jfr t.ex. Halleröd 1991). En absolut tolkning av fattigdom fokuserar i högre grad på nödvändig konsumtion eller vad som behövs för att klara livets nödtröft. Relationen till den övriga befolkningen problematiseras inte i samma utsträckning. En relativ tolkning ägnar större intresse åt de fattigare gruppernas situation i relation till den övriga befolkningen. I denna tolkning ligger också ett större intresse för icke-nödvändig konsumtion och de fattiga gruppernas möjlighet att följa förändringar av det som uppfattas som standardpaketet eller "det som alla andra har". Följaktligen går det att tala om, grovt uttryckt, olika fokus på konsumtionsvillkor. Enligt en absolut utgångspunkt undersöks hur villkoren ser ut för konsumtion av nödvändigheter i fråga om till exempel livsmedel, kläder och boende. Frågor ställs kring tillgänglighet, pris och kreditmöjligheter när det gäller hushållens möjligheter att konsumera dessa nödvändigheter. Utifrån ett relativt perspektiv intresserar man sig snarare för hushållens villkor och möjligheter att följa eller närma sig andra inkomstgruppernas konsumtion och ett konsumtionsmönster som handlar mer om att inte vara annorlunda. Till detta kommer frågor om alternativkostnader, till exempel i vilken utsträckning hushåll med knapp ekonomi prioriterar ner nödvändig konsumtion till förmån för icke-nödvändig. Emellertid är det ibland svårt att göra en uppdelning mellan nordisk och amerikansk forskning när det gäller förståelsen av fattigdom och konsumtion.

Nödvändighetens pris

Det är till exempel intressant att notera att den nordiska konsumtionsforskningen visar ett större intresse för en absolut förståelse vad gäller konsumtion än för den relativa tolkningen av fattigdom.

Den nordiska forskningen om relationen mellan knapphet och konsumtion pekar som sagt på andra frågor än just specifika konsumtionsvillkor. I min tidigare redogörelse kommenterade jag kort de enskilda temana. Men jag vill även göra en något mer fördjupad analys av den nordiska forskningen utifrån frågor som exempelvis: Vilka perspektiv lyfts fram och vilka saknas eller tonas ned? På vilka sätt lyfts välfärdsstaten in i resonemangen? Vilka teoretiska angreppssätt tydliggörs? Jag presenterar nedan denna diskussion utifrån fyra huvuddrag:

Ett första huvuddrag är att en stor del av forskningen utgår från makronivån och kvantitativa data. Norden, och kanske framför allt Sverige, är nästintill världsledande när det gäller statistisk information om befolkningen. Detta är en stor tillgång för forskningen och genererar kunskaper om förändringar vad gäller bl.a. levnadsförhållanden och inkomstskillnader i befolkningen. Utifrån denna statistik, kombinerad med prisindexförändringar inom olika områden, konstrueras genomsnittshushåll, standardbudgetar etc. En konsekvens av detta är att just genomsnittet får utgöra måttstock, vilket leder till att generella förändringar bland befolkningen fokuseras istället för specifika grupperingar. I de fall där kategoriseringsförsök ändå görs kvarstår problematiken – genomsnittet i en specifik grupp blir styrande. Ett annat problem med detta perspektiv är att hushållet i konsumtionshänseende betraktas som nyttomaximerande. Här ges inte utrymme för avvikelser, alternativa strategier eller rationaliteter. Konsumtionsmönster och dess villkor är inget statiskt utan något som bör studeras ur ett dynamiskt perspektiv. Vidare riskerar perspektiven att bli för snäva när inkomster och priser får utgöra de enda intressanta variablerna. Det kanske mest problematiska med denna kvantitativa makronivå är att enbart genomsnittet synliggörs, vi får inte veta något om avvikelser eller spridning. Vi får inte heller veta något om vad som döljer sig bakom siffrorna, hur villkoren eller omständigheterna ser ut eller upplevs av de hushåll som ska studeras. Detta behöver inte nödvändigtvis innebära någon kritik mot makroinriktad och kvantitativ forskning i sig, utan snarare mot att den har fått ett allt för stort utrymme på bekostnad av mer mikroinriktad, kvalitativ forskning.

Det andra huvuddraget handlar om att den forskning jag funnit till stora delar begränsar sig till empiriska data. Försöken att teoretiskt förklara

olika fenomen eller problem är förhållandevis lättträknade. De möjligheter som finns att låta teoribildningar från såväl fattigdoms- och välfärdsforskningen som konsumtionssociologin befrukta varandra utnyttjas inte. Inom välfärdsforskningen finns användbara analytiska begrepp som till exempel marginalisering, social exklusion och integration vilka kan fördjupa förståelsen av villkoren för ekonomiskt utsatta konsumentgrupper. Från konsumtionssociologin kan resonemang om konsumtionens symboliska betydelse, konsumtionsmönster och konsumtionsbeteende föra in fler dimensioner i forskningen om ekonomiskt utsatta hushåll. Det finns givetvis fler och alternativa teoretiska "äktenskap" som skulle kunna generera ny kunskap på detta område. Konsumtionsforskning har som sitt signum haft att den bedrivs mångvetenskapligt, att forskare från olika discipliner samarbetar. Detta har emellertid inte alltid inneburit att forskningen fått nya och annorlunda teoretiska infallsvinklar, åtminstone inte när sökarljuset riktats mot hushåll med knapp ekonomi.

Jag nämnde tidigare att forskningen till stor del bestod av kvantitativ och makroinriktad forskning. Detta innebär dock inte att hushållsbaserad forskning saknas. Inom områden som t.ex. skuldsanering och budgetrådgivning, hushållsekonomisk balans och intrafamiljär distribution förekommer det forskning som utgår från hushållet. Ett problem i sammanhanget är emellertid att denna forskning på olika sätt avskärmar hushållet från dess omgivning, vilket utgör det tredje huvuddraget. De problem som förekommer har sina orsaker i hushållet, och de ska lösas inom hushållet. Flera forskare (t.ex. Klingander 1998, Löfgren 1996, Dellgran 2000, Brusdal 1988a, 1988b) menar att såväl orsaker till som lösningar på hushållens konsumtionsproblem även bör sökas i strukturella förhållanden utanför hushållet. Således skulle den hushållsbaserade forskningen vinna i nyansrikedom och förklaringsvärde om den i högre grad undersökte hushållens relationer till omgivningen på olika nivåer. Hur ser de lokala konsumtionsvillkoren ut vad gäller varu- och tjänstemarknaden? Hur ser arbets- och bostadsmarknaden ut? På vilka sätt påverkar olika välfärdsoperatörer situationen på lokal nivå? Samma frågor kan, i modifierad form, ställas avseende övriga nivåer, såväl regional som nationell. När det gäller ekonomiskt utsatta hushåll kan det till exempel vara av värde att få kunskap om deras konsumtionsvillkor och inte enbart om deras ekonomiska manöverutrymme. Finns det faktorer som fördyrar, försvårar, utestänger och hindrar dessa hushåll från att konsumera "rationellt"? Går det att tala om fattigdomsförstärkande processer? Detta har vi idag endast begränsade

Nödvändighetens pris

kunskaper om, men i de undersökningar som hittills gjorts har det visat sig att det finns fog för dessa frågor.

Det fjärde huvuddraget handlar om att stora delar av forskningen om ekonomiskt utsatta hushåll i princip enbart diskuterar hushållen i förhållande till olika offentliga välfärdslösningar. Det dominerande perspektivet är ofta hushållens inkomst och hur denna förändras i relation till förändringar inom transfereringssystemen och de behovsprövade bidragen. När det gäller skuldsanering och ekonomisk rådgivning står dessa verksamheter ofta i fokus för forskningsintresset. Hushållen studeras i syfte att undersöka huruvida den ekonomiska rådgivningen haft någon effekt och i så fall vilken. Att hushållen är aktörer på den privata tjänste- och varumarknaden är en dimension som inte får speciellt mycket utrymme. Inom senare fattigdoms- eller välfärdsforskning har man alltmer börjat betona ett dynamiskt perspektiv där bidragshushåll ses som rörliga aktörer vilka rör sig mellan olika försörjningsalternativ (Salonen 1993, Walker 1998). Detta synsätt har hitintills inte använts i någon högre utsträckning avseende den forskning som rör svaga konsumentgrupper. På vilka sätt agerar dessa grupper i förhållande till varu- och tjänstemarknaden? Vidare har forskningen med inriktning mot ekonomiskt utsatta hushålls konsumtionsvillkor inte i någon större utsträckning försökt belysa de strukturer och mekanismer som påverkar och styr varu- och tjänstemarknaden. Hur agerar olika aktörer på marknaden, till exempel företag, i förhållande till ekonomiskt utsatta grupper, går det att skönja några mönster eller strategier för dessa aktörers förhållningsätt? Hur kan man till exempel förstå företags konsumentperspektiv utifrån arrangemang som bygger på uthyrning (hyr-köp) och olika former av avbetalnings- och kreditalternativ?

Konsumtionsforskning med sociologiska eller kulturteoretiska utgångspunkter har i sin tur inte intresserat sig speciellt mycket för ekonomiskt utsatta hushåll. Finansiering eller problem med finansiering av konsumtion har inte lyfts fram utan andra perspektiv har varit i fokus, som till exempel ungdomars konsumtionsvanor (trender) eller konsumtion av kultur (jfr Löfgren 1996) och förståelse av konsumtion som fenomen. Följaktligen har intresset riktats mot andra grupper än de med knapp ekonomi. Visserligen har man diskuterat på vilket sätt olika faktorer som till exempel utbildning, civilstånd, yrke och ålder styr och påverkar konsumtionen, men specifika faktorer som fokuserar ekonomisk och/eller social utsatthet används inte i någon större utsträckning. Ett sätt att förstå de olika sfärer som tillsammans skapar förutsättningar för hushållen är att

Ett nordiskt perspektiv

använda modellen stat, marknad och familj (hushåll). Utifrån en sådan indelning kan man konstatera att fattigdoms- och välfärdsforskningen i huvudsak intresserat sig för relationen mellan hushåll och stat. Konsumtionssociologin studerar i sin tur relationen mellan hushåll (eller grupper av hushåll) och marknad, där den finansiella eller hushållsekonomiska dimensionen i stort sett lämnas därhän. Forskningsansatser som i en större utsträckning försöker laborera med alla tre sfärerna har en större möjlighet att belysa de konsumtionsvillkor hushållen har att förhålla sig till. Om denna forskning även förhåller sig till såväl själva konsumtionen som de ekonomiska förutsättningarna för konsumtion, skulle detta kunna ge nya kunskaper om hushållen som aktörer i relation till såväl marknad som stat.

Avslutningsvis vill jag peka på betydelsen av att fokusera på relationerna mellan arenorna stat, marknad och familj när det gäller att förstå konsumtionsvillkor och konsumtionsmönster för hushåll med knapp ekonomi. Inkomstdimensionen är beroende av såväl arbetsmarknaden och de offentliga trygghetssystemen som de transfereringar som sker inom arenan familj. Följaktligen är de förändringar som sker såväl inom och mellan dessa arenor av betydelse när det gäller hushållens försörjningsmöjligheter. Om detta resonemang är välbekant inom välfärdsforskningen är utgifts- eller konsumtionsdimensionen desto mindre uppmärksammas. Om de offentliga trygghetssystemen (framför allt socialbidraget) är betydelsefulla för hushåll med knapp ekonomi – på vilket sätt interagerar dessa system i så fall med varu- och tjänstemarknadens villkor? Vilka överväganden ligger till grund för konstruktionen av schablonvarukorgar, socialbidragsnorm, existensminimum, förbehållsbelopp etc.? Om dessa konstruktioner enbart fokuserar på nödvändig konsumtion, hur förhåller de sig då till den sociala emulationen (att vara som andra)? Kosunen (1999) visar ju bland annat att hushåll som får socialbidrag minskar det som kan kategoriseras som nödvändig konsumtion till förmån för annan konsumtion. Avslutningsvis vill jag också lyfta fram betydelsen av att studera olika typer av hushåll (till exempel barnfamiljer och pensionärshushåll) med knapp ekonomi utifrån dessas specifika villkor och förutsättningar när det gäller konsumtion, d.v.s. att sätta sökarljuset inte enbart på hur olika grupper, hushåll och individer väljer att konsumera utan även på betydelsen av att förstå kontexten.

Diskussion

Den nordiska forskningen berör fältet konsumtion och knapphet utifrån olika perspektiv, dock utan att specifikt koncentrera sig på villkor och handlingsmönster. Några karakteristika är det kvantitativa angreppssättet, förståelsen av hushållet som en förhållandevis isolerad ö, nedtonade teoretiska resonemang till förmån för mer empiriska dito samt förståelsen av hushåll med knapp ekonomi som i första hand mottagare av välfärdstjänster. Det sista förhållandet är intressant då det fokuserar relationen mellan hushållet och staten. Ett vanligt sätt att förstå försörjningsrelaterade frågor är att studera relationen mellan stat, marknad och familj. En brist i den nordiska forskningen är, menar jag, att konsumtionsdimensionen enbart förhåller sig till en relation i taget. Antingen undersöks relationen mellan stat och familj eller också studeras relationen mellan marknad och familj. Därmed går vi miste om kunskaper avseende hur till exempel förändringar i relationen mellan stat och marknad påverkar familjen. Hur förändras relationen mellan familj och stat när staten genomför avregleringar i förhållande till marknaden eller när marknaden på eget initiativ genomför förändringar som rör segmentering, prisdifferentiering eller krediterbudanden mellan olika grupper? Staten med sina regelverk och interventioner har traditionellt utgjort ett betydande forskningsobjekt när det gäller analysen av förändringar på arbetsmarknaden. Någon motsvarighet har än så länge inte varit aktuell för varu- och tjänstemarknaden.

Forskning med ambitionen att studera samspelet mellan olika samhällssfärer kräver naturligtvis delvis en annan typ av undersökningar än de som genomförts inom ramen för detta avhandlingsarbete. Jag avser då till exempel studier som innefattar förändringar på makronivå, till exempel i relationen mellan stat och varu- och tjänstemarknaden. I denna avhandling ligger tonvikten på relationen mellan hushåll och varu- och tjänstemarknaden, men det är ändå min ambition att försöka vidga perspektivet något och föra en diskussion som även inbegriper välfärds(staten) som en betydelsefull sfär för hushållens konsumtionsvillkor.

I denna avhandling är det specifikt barnfamiljer som undersöks. Jag utgår från att de krav och föreställningar som finns angående konsumtion framträder särskilt tydligt i hushåll med barn (jfr Ekström 1995, Middleton et al. 1994). Hushåll med barn har en annorlunda försörjningsbörda och delvis ett annat inkomstmönster. Vidare spelar barnen en betydelsefull

Ett nordiskt perspektiv

roll avseende hushållens beslut och prioriteringar när det gäller konsumtion. Som tidigare nämnts synliggörs inte barnen i den nordiska forskningen om konsumtion och knapphet. I brittisk forskning (Middleton et al. 1994) finns vissa kunskaper om de specifika förutsättningar som barnfamiljer med en knapp ekonomi har att förhålla sig till. I den empiriska delen kommer några av dessa specifika förutsättningar att belysas även om mitt huvudsyfte är att försöka förstå och analysera de grundläggande mekanismerna i relationen mellan konsumtion och knapphet.

Nödvändighetens pris

6. Mot en teoretisk referensram

Jag har pekat på brister när det gäller den teoretiska förståelsen av det problemkomplex som denna avhandling behandlar. Stora delar av den forskning jag har berört lyfter fram empiriska resultat utan att i nämnvärd utsträckning försöka tolka dem ur ett teoretiskt perspektiv. När det gäller forskning som vetter åt sociologi, antropologi och kulturteori är problematiken, förenklat uttryckt, den motsatta. Teorierna, framför allt de postmoderna, förhåller sig till empiri på ett sätt som kan göra det svårt för läsaren att ”se” empirin (se t.ex. Alvesson 2003b). Det hade naturligtvis underlättat om min uppgift enbart hade bestått i att enbart koppla ihop dessa båda delar: en till vissa delar teoribefriad empiri med förhållandevis empiribefriade teorier. Naturligtvis är det inte så enkelt, i de olika forskningsansatserna ställs olika typer av frågor, perspektiven varierar, samma begrepp ges olika betydelse etc. Med andra ord kan de inte på ett enkelt sätt ställas bredvid varandra – de är inkommensurabla.²⁹

Min uppgift är följaktligen inte att lägga ett pussel, bitarna passar inte ihop. Vad jag kan försöka göra är att använda olika teoretiska förståelser och så långt det går respektera de olika perspektiv och utgångspunkter som används. Jag är intresserad av att försöka förstå hur konsumtionsvillkoren hänger ihop med de handlingsmönster som hushållen använder sig av, om de nu hänger ihop. För att förstå detta menar jag att jag behöver teoretiska verktyg från såväl välfärdsforskning som mer konsumtionssociologiskt inriktad forskning. Vissa av de teoretiska perspektiv jag avser att använda utgår inte alls från konsumtion, detta gäller till exempel Luhmann (1995).

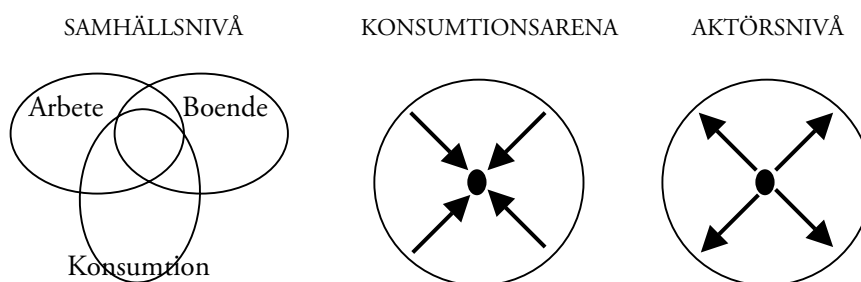
29 Kuhn (1997) menar att olika vetenskapliga paradigmer är inkommensurabla. Med det avser han att de olika uppsättningar av begrepp och föreställningar som paradigmen har är så olikartade att de blir omöjliga att jämföra. Han anför bland annat följande fyra skäl: 1) Man har olika definitioner av vetenskap och vetenskaplig metod. 2) Man har olika kriterier för och åsikt om relevanta problem. 3) Man använder ofta samma begrepp men definierar dem olika, ofta implicit. 4) Man har olika världsbilder och olika uppfattningar om världens grundläggande byggstenar och deras inbördes samband med våra sinnesintryck. Brante (1997) beskriver i *Sociologiskt lexikon* inkommensurabilitet med följande ord: ”Samtidigt är paradigmen inkommensurabla, vilket innebär att det inte finns något utanförstående, neutralt kriterium med vilket man kan avgöra vilket paradigm som är det bästa i bemärkelsen sannaste, mest rationella eller dylikt.” (ibid s. 234)

Nödvändighetens pris

Inledningsvis beskrivs kortfattat en teoretisk referensram som jag avser att använda för att förstå de forskningsfrågor jag arbetar med. I denna inledande beskrivning anger jag inte teoretikerna med namn och referenser, snarare är det en redogörelse för hur jag tänker mig att en teoretisk ansats kan se ut. En mer fördjupad beskrivning av teorierna följer efter denna inledning. Det teoretiska rastret är indelat i steg och jag laborerar med olika analysnivåer. Den tankestruktur jag presenterar ska ses som ett försök att länka samman mina huvudfrågor, nämligen de som handlar om villkor och strategier (handlingsmönster) knutna till konsumtion med fokus på hushåll med knapp ekonomi. Jag har även en förhoppning om att resonemanget ska väcka tankar och nya frågor om hur vi mer generellt kan förstå konsumtionens betydelse.

Jag använder tre analysraster. Den första rör konsumtion ur ett bredare samhällsperspektiv, en samhällsnivå, närmare bestämt konsumtionens betydelse i förhållande till andra områden såsom boende, arbete och försörjning. Det andra analysrastret avser konsumtion som ett specifikt område, en arena. I detta raster ställs frågor kring hur marknaden konstruerar konsumtionsmöjligheter för hushållen. Vidare föreställer jag mig att rastret innehåller dominerande föreställningar kring hur och vad som bör konsumeras. Det första och andra analysrastret kan följaktligen karaktäriseras som strukturella vilka anger ramarna för hushållens konsumtion. Det är dock väsentligt att påpeka att dessa två analysraster förutom att påverka konsumtionsmöjligheterna för hushållen också påverkas av desamma. Det tredje rastret, vilken präglas av ett handlings- och aktörsperspektiv, befinner sig alltså i en ömsesidig relation med de båda övriga. Där står hushållens sätt att förhålla sig till konsumtion och deras agerande som konsumenter i fokus.

Figur 3: Analysraster för förståelsen av konsumtion ur ett struktur- och aktörsperspektiv

Mot en teoretisk referensram

Jag menar att dessa tre analysraster tillsammans skapar en teoretisk ram som möjliggör en förståelse av såväl hushållens konsumtion som av de omständigheter som styr konsumtionsmöjligheterna. Åtminstone erbjuder det teoretiska rastret möjligheter att göra tolkningar av hur handlingar och överväganden som är knutna till konsumtion kan relateras till mer övergripande strukturella mekanismer. Då denna avhandling inte är inriktad mot en psykologisk förståelse av knapphetens konsumtionsmöjligheter anser jag att alla tre behövs för en djupare förståelse av avhandlingens forskningsfrågor.

Denna avhandling har som ambition att belysa en del av människors välfärd. Jag menar att välfärd innehåller flera olika aspekter såsom möjligheter till en god hälsa, utbildning, boende, arbete och försörjning. En av dessa aspekter är konsumtion. Jag betraktar därför konsumtion som ett av flera områden där människors välfärd avgörs. Jag har två sätt att förhålla mig till den arena där varor och tjänster konsumeras. Dels handlar det om att se den som en arena bland flera, som en del av samhället (samhällsnivå). Detta perspektiv är betydelsefullt eftersom konsumtion inte kan förstås som en isolerad företeelse utan sammanhänger med andra samhällsarenor som arbetsmarknad, bostadsmarknad, utbildning, offentliga välfärdstjänster etc. Ett perspektiv som ser konsumtion som en arena bland andra kräver en tolkning där relationerna mellan stat, marknad och familj inbegrips. Dels avser jag att lyfta ut konsumtionsarenan för att försöka tolka de specifika regler, normer och mekanismer som skapas på denna arena (konsumtionsarena).

Vad gäller konsumtionsarenan är det viktigt att förstå vilka normer och mekanismer som styr. Vilka differentieringsmönster skapas och utifrån vilka normer? Vad finns det för faktiska och upplevda förhållanden som påverkar hushållens val och prioriteringar? Vad innebär etablering respektive marginalisering på konsumtionsarenan och hur ser dessa processer ut? Om dessa aspekter, faktiska och upplevda konsumtionsvillkor, är av en mer övergripande karaktär bli det i denna avhandling naturligt att närmare granska och analysera de förutsättningar som skapas för grupper med små ekonomiska resurser. Dessa mer specifika villkor kan förstås som konsekvenser av hur varu- och tjänstemarknaden generellt sett strukturerar sina verksamheter.

Hushållens aktionsradie begränsas naturligtvis till viss del av de mekanismer som skapas och vidmakthålles på konsumtionsarenan. Har man mindre resurser än andra blir detta förmodligen än mer påtagligt. Emel-

Nödvändighetens pris

lertid ska de inte förstås som passiva konsumenter utan som aktörer med möjligheter att välja olika alternativ. Valet mellan dessa alternativ kan på ett sätt ses som ett försök att upprätthålla en balans i hushållsekonomin men också som ett sätt att försöka nå en mer etablerad position på konsumtionsarenan (aktörsnivå). Det är i detta sammanhang som handlingsdimensionen eller aktörsperspektivet blir intressant. Hur förhåller sig hushållen till en paradoxal situation där de samtidigt förväntas bromsa (med tanke på de knappa ekonomiska resurserna) och gasa (utifrån de konsumtionsförväntningar som finns)? Hur ska dessa strategier eller handlingsmönster tolkas? Konsumtionsarenans normer och regler innehåller även föreställningar kring rationalitet och ideala förhållningssätt. Det är rimligt att anta att dessa normer och regler, såväl vad gäller strategier som villkor, inte uppstår bland dem som har utsatta eller marginella positioner utan bland dem som befinner sig i en etablerad position. Etablerade förhållningssätt har en tendens att institutionaliseras och med tiden förvandlas till sanningar. Jag menar att detta är ett rimligt sätt att förklara föreställningen om rationalitet avseende konsumtion.

Avslutningsvis blir jag svaret skyldig, hur hänger dessa raster ihop och vad förklarar de? Efter att (summariskt) ha redogjort för ett möjligt sätt att förstå konsumtion och knapphet krävs ytterligare en genomgång. Vid en andra bearbetning diskuteras inte de olika nivåerna eller stegen ett efter ett utan jag fokuserar snarare relationen mellan dem. Villkor och strategier behöver således tolkas utifrån såväl de förutsättningar som skapas på konsumtionsarenan som de som skapas på andra betydelsefulla arenor. Det är i detta sammanhang som det blir nödvändigt att analysera relationerna mellan stat, marknad och familj ur ett konsumtions- (och försörjnings) perspektiv.

Fortsättningen av detta kapitel innebär en fördjupning av det skissartade teoretiska raster jag redovisat. Detta kan tyckas vara ett hopplock från diverse tanketraditioner, detta behöver dock inte enbart vara ett problem utan även en möjlighet att söka sig fram till nya perspektiv. Genom att länka olika teoretiska perspektiv till varandra försöker jag skapa en djupare förståelse av knapphet i dagens konsumtionssamhälle. Emellertid fokuserar delar av de teoretiska raster jag valt inte specifikt på utsatta grupper. De ska snarare förstås som olika sätt att belysa den spänning eller dynamik som konsumtion är en del av när det gäller relationen mellan olika sociala grupper, mellan etablerade och oetablerade. Detta innebär att jag egentligen lika väl skulle kunna använda min teoretiska arsenal i en tolkning av

de rikas villkor och strategier när det gäller konsumtion. Kanske är det just detta som är poängen, att visa på det janusansikte som framträder då villkor och strategier granskas. De förutsättningar som ges avseende konsumtion tycks spä på den ojämlikhet som redan finns, en redan utsatt ekonomisk situation riskerar att förvärras ytterligare genom de regler, krav och förväntningar som finns på konsumtionsarenan. Vidare framstår förhållningssätten avseende konsumtion som mer begripliga om de placeras i ett större samhälleligt sammanhang. Förhållningssätten bör förstås i ett relationellt perspektiv då konsumtion till stora delar inte sker bakom ridån utan inför publik där det sker jämförelser såväl mellan individer som mellan olika grupper.

I min genomgång av de olika analysrastren är åtskillnaden mellan dessa inte glasklar. Det beror dels på att de överlappar varandra och dels på att jag delvis fokuserar på relationen mellan dem. Med andra ord innehåller nedanstående text bl.a. resonemang om hur samhällsnivån, konsumtionsarenan och aktörsnivån påverkar varandra.

Konsumtion som ett system i samhället

När det gäller att kategorisera konsumtion som en av flera väsentliga samhällsarenor tar jag hjälp av Luhmanns (1995) differentieringsteori. Kortfattat utgår teorin om subsystem från att samhället är uppdelat och ständigt delas upp i olika subsystem som inbördes är förhållandevis oberoende av varandra, de har sin egen inre logik och kommunikation. Exempel på subsystem är det ekonomiska, juridiska, politiska och det som innefattar utbildning. Luhmann använder begreppet system/subsystem när han diskuterar differentieringsprocesser i samhället. Begreppet system för tankarna till förhållandevis slutna arrangemang, vilket också är en poäng i Luhmanns resonemang. Det kan dock vara problematiskt att i allt för stor utsträckning betrakta dessa system som från varandra isolerade öar, möjligen påverkar de varandra mer än vad Luhmann ger uttryck för. Jag föredrar därför att diskutera utifrån arenabegreppet, vilket är öppnare till sin karaktär och innebär möjligheter till ett visst "samspel" verksamheterna emellan. I diskussionen kring Luhmann använder jag dock begreppet system.

Om det ur subsystemen bildas nya subsystem, vilka nya subsystem kan tänkas emanera ur det ekonomiska? Kan konsumtion utgöra ett sådant

Nödvändighetens pris

system (se t.ex. Germani 1980)? Jag tänker mig att så är fallet. Men vad innehåller då detta subsystem? En avgränsning är att lyfta ut offentlig kollektiv konsumtion och begränsa subsystemets innehåll till individer, hushåll och gruppers konsumtion av varor och tjänster. Vidare skulle olika konsumtionsarenor kunna tänkas bilda nya subsystem, men jag väljer att i detta sammanhang betrakta konsumtion som ett sammanhållet subsystem.

Mortensen (2000) utvecklar Luhmanns resonemang genom att föra in fler dimensioner vad gäller positioner innanför och utanför ett system. Mortensen diskuterar Luhmanns teori i förhållande till individers olika positioner i eller utanför subsystemen. Detta innebär i sin tur att processer i olika riktningar inom ett system kan innebära såväl positionsförflyttningar mot en högre grad av inklusion som mot marginalisering eller exklusion. En position utanför ett system innebär exkludering, och en rörelse inifrån mot den yttre gränsen benämns marginalisering. Juul Kristensen (2000) skriver, inspirerad av Germani (1980), att marginalitet kan förstås som en ofrivillig process vilken hindrar en människa från att leva enligt förhärskande normativa förväntningar om deltagande. Vidare används begreppet livsområde för att beskriva de olika samhällsarenor där dessa normativa förväntningar råder. Detta resonemang torde gå att knyta till Luhmanns (1995) teori om system och subsystem med bl.a. begreppen subsystem, exklusion, inklusion och marginalisering som centrala analysredskap.

Ett konsumtionssystem skulle då kunna betraktas som ett system där högre grad av inklusion (dominerande normativa föreställningar och handlingar) innebär konsumtionsmönster som i hög grad är samstämmiga med idealen avseende hur och vad som bör konsumeras. Ju lägre samstämmighet med dessa krav, desto längre ut mot marginalen förflyttas en individ. Subsystemen utvecklar sina egna kommunikationssätt, regler, koder och normer vilket innebär att systemen så att säga själva styr olika processer eller positionsförflyttningar. De försvårande konsumtionsvillkor som uppstår fungerar som mekanismer vilka hindrar individer från att närma sig en mer etablerad position. Hushåll med knapp ekonomi skulle i detta sammanhang utgöra en grupp som befinner sig i en marginell position. Nya inslag i konsumtionssystemet såsom krav på medlemskap, hyrköpsalternativ, nya kreditmöjligheter och begränsad tillgång till finansiella tjänster försvårar för hushåll med knapp ekonomi och leder till en position med allt lägre grad av inklusion i konsumtionssystemet. Detta resonemang är inte helt enkelt då det förekommer processer i båda riktningarna. Kre-

Mot en teoretisk referensram

diter, hyrköpsarrangemang etc. innebär å ena sidan att hushåll med knapp ekonomi kan flytta sina positioner närmare en högre grad av inklusion då de till viss del kan konsumera på ett sätt som anses ”normalt”. De ges på detta vis möjlighet att konsumera t.ex. kapitalvaror. Å andra sidan medför dessa finansieringssätt fördyringar och bryter mot föreställningar om rationalitet då hushållen därmed försätter sig i en situation med till exempel dyra avbetalningar där de måste prioritera ner annat som ett ”normalt” hushåll bör kunna unna sig.

Spänningen mellan inklusion, marginalisering och exklusion är emellertid problematisk, framför allt om den appliceras på konsumtionsarenan. Möjligen är andra samhällsarenor som utbildning och arbete tydligare när det gäller vilka positioner som är eftersträvansvärda, statustyngda och eventuellt förknippade med makt. Konsumtionsarenan är mer fragmenterad och vad som är eftersträvansvärt och statustyngt varierar mellan olika grupper och sammanhang. Mertons (1957) referensgruppsteori utgör ett exempel på att olika grupper har olika referensramar och jämförelsepunkter. Översatt till konsumtion innebär Mertons resonemang att frågan om vad som uppfattas som idealt eller ”centrum” måste undersökas empiriskt i olika grupper. Detta innebär dock inte att det inte skulle finnas några dominerande normer och föreställningar kring konsumtion. Föreställningen om att konsumera rationellt, vara sparsam och återhållsam tycks fortfarande ha ett förhållandevis starkt fäste (jfr Aléx 2003). Vidare finns förväntningar om att ändå vara delaktig och aktiv i konsumtionssamhället och följa olika konsumtionstrender (jfr Gabriel & Lang 1995).

Att det förekommer föreställningar om vad ett hushåll i Sverige bör konsumera visar bland annat Halleröd (t.ex. Halleröd et al. 1993) i sina studier om konsensuell fattigdom. Möjligen kan man i detta sammanhang tänka sig två olikartade dimensioner vad gäller konsumtion. Den ena är i större utsträckning knuten till drömmar och önskemål. Oavsett ekonomiska möjligheter har vi alla föreställningar om vad vi skulle vilja konsumera och hur detta skulle förändra vår egen och andras syn på oss själva. Någon önskar en jordenruntresa, en annan en BMW av dyraste slag, en tredje ett hus på landet etc. Sett ur detta perspektiv är konsumtionsarenan fragmenterad, det finns inget centrum, vi förhåller oss till olika ideal och livsstilar. Den andra dimensionen är knuten till sådant som vi förväntas ha, oavsett våra preferenser. Att inte ha eller kunna göra sådant som av andra i samhället räknas som självklart eller normalt kan utifrån mitt teoretiska raster förstås som marginaliserande. Ur detta perspektiv är kon-

sumtionsarenan möjligen mindre fragmenterad. Eller annorlunda uttryckt: ett hushåll som inte har råd med fritidsaktiviteter, biobesök eller i någon mån moderiktiga kläder till barnen kan förmodligen uppleva sin situation som förhållandevis perifer eller marginell i jämförelse med hushåll som är mer etablerade på konsumtionsarenan. Vidare är det rimligt att tänka sig att hushåll med knappa resurser uppfattar sin situation som avvikande i förhållande till dominerande föreställningar kring konsumtion.

Konsumtion som samhällsnorm

När det gäller att förstå konsumtionens betydelse i förhållande till dem som befinner sig i en marginaliserad position på konsumtionsarenan erbjuder Baumans (1998, 2000) resonemang om konsumtionssamhällets utveckling och betydelse ett övergripande perspektiv. Bauman menar att konsumtionens betydelse förändrats under de senaste decennierna och idag kan betraktas som en mer avgörande social determinant än arbete: ”Den roll som arbetet en gång spelade för sammanlänkningen av individuella motiv, social integration och systemisk reproduktion har nu tilldelats konsumtionshandlingen.” (Bauman 1998 s. 44) Bauman diskuterar hur det han kallar konsumtionsetetiken har ersatt arbetsetiken. Förmögenhet och besparingar handlar inte längre om att vara duglig eller framgångsrik på arbetsmarknaden utan om att besitta medel för att kunna uppfylla de krav som ställs på att man ska efterleva en föränderlig konsumtionsetetik. Ett normalt liv karakteriseras av att kunna ta tillvara möjligheterna och välja mellan alternativen. De fattiga, som inte har möjlighet att utnyttja de rätta tillfällena lever ett, ur detta perspektiv, onormalt liv. De är misslyckade eller otillräckliga som konsumenter. I ett samhälle där ekonomisk tillväxt tillmäts en avgörande betydelse för utveckling och välfärd förstärks konsumtionsetetiken i och med att det är de framgångsrika som utgör måttstocken. Detta förklarar Bauman utifrån två argument. För det första innebär ökad tillväxt att en förhållandevis trygg arbetsmarknad ersätts med lösare och tillfälligare anställningsformer i syfte att skära ner antalet fast anställda. En konsekvens av detta, vilket är det andra argumentet, är att de rika blir rikare och de fattiga fattigare. Samtidigt är det de rika som definierar vilka ”konsumtionsdygdemönster” som gäller:

Ju fattigare de fattiga är, desto högre och nyckfullare sätts de livsmönster som ska dyrkas, eftertraktas och efterliknas. Och således för-

Mot en teoretisk referensram

värras den subjektiva känslan av otillräcklighet, med all den stigmatiseringens och förödmjukelsens plåga som åtföljer denna känsla, genom ett dubbelt tryck av sjunkande levnadsstandard och ökad relativ (komparativ) försakelse, som båda snarare förstärks än dämpas av den ekonomiska tillväxten i dess nuvarande, avreglerade laissez-faire-form. (ibid s. 65)

Bauman målar med breda penseldrag och det är lätt att förföras av hans sätt att skriva. Trots att jag alltså har en delvis kritisk utgångspunkt ser jag Baumans begrepp *konsumtionsetetik* som användbart i en övergripande analys kring vilka mål som skapas i dagens alltmer konsumtionsinriktade samhälle. Det har således, förenklat sett, skett en förskjutning från att man mätt framgång i livet i termer av inkomst eller förmögenhet till att man istället gör denna bedömning på grundval av vad människor gör med sina pengar – hur de konsumerar, eller mer specifikt: hur väl de lyckas leva upp till konsumtionsetetiken.

Även Baudrillard (1988) för resonemang kring konsumtionens förändrade innebörd. Istället för att tala om konsumtionsetetik använder han begreppet *fun morality*. I det nya konsumtionssamhället finns en inbyggd rädsla för att gå miste om någonting, en vara eller en upplevelse. Vidare är det inte det specifika i denna vara eller tjänst som egentligen fångar vårt intresse utan snarare en *generalized curiosity* som driver oss att ständigt fortsätta vår jakt.³⁰ Baudrillard menar vidare att masskonsumtionens tid är förbi och att vi idag allt större utsträckning konsumerar utifrån andra premisser. En vara är inte längre något som i första hand konsumeras för sin funktion. Det handlar snarare om varans symboliska värde. Vad gäller till exempel mat, kläder och kapitalvaror handlar det, enligt Baudrillard, mindre om dessa varors egentliga funktion. Viktigare är *vilka* kläder, kapitalvaror, livsmedel etc. vi väljer att konsumera. Genom våra val visar vi omgivningen vilka vi är, vilka sociala grupper vi tillhör och vilka vi tar avstånd ifrån. Även om den enskilde kan uppleva det som att konsumtionen är individuellt bestämd och att det är individuella preferenser som styr menar Baudrillard att konsumtion i grunden handlar om ett kollektivt

30 Jämför med hur Bauman (2002) liknar längtan efter och lusten till nya varor med Don Juans förhållande till kvinnor. Det var förförelsen och inte själva "fångsten" som var poängen. Bauman menar att vi idag har samma förhållande till konsumtion. Det är längtan och drömmarna inför ett köp som är den egentliga drivkraften. När varan väl är köpt börjar genast längtan efter nästa – "the chase is better than the catch" (jfr Campbell 1987, Belk et al. 2003).

Nödvändighetens pris

beteende. Inom olika sociala grupper och klasser utvecklas mönster och inte minst moraliska föreställningar kring hur individen bör förhålla sig när det gäller konsumtion (se även Lamont & Molnár 2001).

I detta sammanhang är det svårt att gå förbi Bourdieu (se t.ex. Bourdieu 1984). I hans analys av hur olika former av kapital avgör människors position i samhället ger han konsumtionen en central plats. Hur vi konsumerar visar i vilken utsträckning vi ackumulerat ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital. Vidare visar han på de spänningsförhållanden som råder mellan olika sociala grupper och hur detta avspeglas i konsumtionsmönster. Människor har en tendens att försöka konsumera på liknande sätt som de grupper som finns strax ovanför dem i den sociala hierarkin gör. Smak, stil och andra preferenser uttrycks i första hand som ett avståndstagande från de konsumtionsmönster som råder bland de grupperna som befinner sig lägre i den sociala hierarkin. Blir en viss vara som tidigare varit en statussymbol tillgänglig för de breda folklagren förlorar den sin status. Bourdieu visar också hur det inom till exempel arbetarklassen växer fram motkulturer mot det som uppfattas som ”fint” bland de högre samhällsskikten. Motkulturer existerar även bland andra etablerade grupper – de kan säga nej till vissa former av konsumtion då de redan befinner sig i en trygg position. Men i förhållande till de grupper som står utanför, som har bristfälliga resurser gällande såväl ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital (eller som inte har rätt ”valuta” på sitt kapital), menar jag att det kan vara svårt att bygga upp någon form av motkultur. I denna avhandling fokuserar jag på barnfamiljer med knapp ekonomi vilka möjligen upplever det ännu svårare att ställa sig utanför.

När det gäller den normativa dimensionen i den tilltagande konsumtionsestetiken menar jag att denna kan förstås på åtminstone två sätt. För det första finns det ett krav som är mer hedonistiskt präglat och som företrädesvis handlar om stil och smak. Idag formas och påverkas vi av en uppsjö av informationskanaler (framförallt tidningar och tv) när det gäller hur vi ska klä oss, inreda vårt hem, vilken mat vi ska äta, vart vi ska resa etc. Måhända är detta krav i första hand riktat till de grupper som har ekonomisk möjlighet att anamma dessa olika ”stilar”, men jag vill ändå påstå att kravet att vara medveten och ”veta vad som gäller” även ställs på dem som inte har ekonomisk möjlighet. Det andra kravet handlar om att vara en rationell konsument och är mer moraliskt till sin karaktär (se t.ex. Löfgren 1996, Aléx 2001). Det innehåller aspekter som medvetenhet om pris och kvalitet, att inte betala mer för en vara genom avbetalning, kredit

Mot en teoretisk referensram

eller hyrköp, samt att inte falla offer för förförisk reklam. Miller (1998) använder begreppet *thrift* när han diskuterar motiv och drivkrafter bakom konsumtion. Han menar att thrift eller sparsamhet spelar en central roll, kanske än större roll än själva tillfredsställelsen över den vara vi konsumerat. Låt oss säga att ett hushåll är i behov av eller önskar sig ett antal varor. När de väl ska köpa dessa varor, och till viss del när de har köpt varorna, är det inte varorna i sig som ger den största tillfredsställelsen utan den eventuella ekonomiska vinning man tycker sig ha gjort genom att handla på rea, göra fynd etc. Det finns egentligen ingen större medvetenhet om vad de pengar man "sparat" ska användas till, utan thrift blir i sig själv en drivkraft. Som exempel kan nämnas olika typer av realisationer där människor köper stora kvantiteter. Även om de gör av med mer pengar än vad de annars skulle ha gjort på en specifik varukategori tycker de sig ha fyndat och sparat. Möjligen kan thrift förstås som ett sätt att hantera den hedonism som kan upplevas moraliskt besvärande. Detta rationalistiska krav kanske är mer riktat till hushållsgrupper med mindre ekonomiska resurser men saknar inte betydelse för hushåll med högre inkomster. De båda kraven är delvis motstridiga – vi ska å ena sidan ständigt vara anpassliga när det gäller val av kläder, heminredning, hemelektronik etc. Konsumtions-tempot ska vara högt och det gäller att inte hamna efter. Å andra sidan sammanfaller dessa krav när det gäller att utnyttja de rätta tillfällena och de goda kontakterna, att handla varor av god kvalitet samt att hålla sig informerad om var och hur det går att konsumera fördelaktigt.

Sammanfattningsvis kan vi utifrån bland annat Baumans och Baudrillard's resonemang skönja ett samhälle där konsumtion och konsumtionsmönster tillmäts en allt större betydelse när det gäller hur vi uppfattas av vår omgivning och vilken social status vi anses ha. Vidare befinner vi oss i ett samhälle där sätten att konsumera, precis som utbudet och finansieringsmöjligheterna, blir allt fler och mer svåröverskådliga. Sett i detta sammanhang skulle man kunna säga att konsumtionsarenan har fått en ökad betydelse på bekostnad av andra arenor, till exempel utbildning och arbete. I förhållande till den arena som inrymmer arbete är denna jämförelse emellertid problematisk i den meningen att arbete måste separeras från försörjning. Pengar till konsumtion är något som är hårt knutet till konsumtionsmöjligheter.

Struktur vs aktör

Dessa teoretiska bidrag belyser konsumtionssamhället (mer eller mindre explicit) ur olika perspektiv. Den gemensamma nämnaren utgörs av att de på olika sätt beskriver de spänningsförhållanden som konsumtion kan vara ett uttryck för. Bauman förhåller sig till de rika och fattiga, Bourdieu till olika klasser, Baudrillard till kampen om varors symboliska värde och Luhmann till olika systems interna inkluderings- respektive exkluderingsprocesser. Vidare är teorierna användbara för att beskriva konsumtionssamhället ur ett strukturperspektiv, jag menar att de tillsammans erbjuder ett tolkningsraster som gör villkor och förutsättningar för olika sociala grupper mer begripligt.

Men det saknas ändå ett mer aktörsbetonat perspektiv. Om tolkningsmodellerna ovan representerar strukturella mekanismer behövs även en möjlighet till förståelse eller tolkning av handlingsmönster, varför aktörerna gör som de gör. En risk med strukturförklarande teorier är att de tenderar att tona ned handlingsutrymmet för olika aktörer. Människors handlingar kan i värsta fall tolkas som mer eller mindre predestinerade eller förprogrammerade. För att nyansera en alltför strukturbunden förståelse krävs, menar jag, en koppling mellan handling och struktur. En alltför långt gången strukturbunden tolkning förklarar lika lite om varför människor gör som de gör som en kontextoberoende "rational choice" tolkning, där alla handlingar förklaras utifrån vinstmaximering och rationellt kalkylerande (jfr Slater & Tonkiss 2001, Pennartz & Niehoff 1999).

Elm Larsen (2000) gör ett försök att relatera struktur till aktör i en diskussion om jämförelsen av ett differentierat samhälle och ett klassamhälle. Han laborerar med begreppen arbetarklass och underklass i förhållande till inklusion, exklusion, marginalisering och integration. Han använder företrädesvis Luhmanns och Bourdieus resonemang. En av poängerna med Elm Larsens diskussion är just hur han kopplar ihop ett ur ett post- eller senmodernt perspektiv "gammaldags" klassbegrepp med begrepp som inklusion och exklusion. Han förklarar detta med att Luhmanns strukturella systemresonemang utgör ramen och att Bourdieus kapitalbegrepp kan ses som redskap eller resurser för individerna i strävanden efter positionsförflyttningar i enlighet med Luhmanns system. Systemens interna koder, normer och regeluppsättningar innebär att olika typer av kapital är mer eller mindre avsättningsbara. Med andra ord tillför Elm Larsen något av

Mot en teoretisk referensram

ett aktörs- eller handlungsteoretiskt perspektiv i Luhmanns förhållandevis strukturförklarande samhällssyn.

För att förstå på vilka sätt konsumtion kan vara betydelsefull som differentieringsmekanism, tillsammans med inkomst, kön, hälsa, utbildning etc., menar jag att vi behöver använda både ett struktur- och aktörsperspektiv. Ett strukturperspektiv kan berätta något om de förutsättningar och villkor som hushållen har att förhålla sig till. Emellertid menar jag att berättelsen om hur konsumtion och knapphet kan tänkas vara relaterade till varandra blir haltande om vi inte också riktar sökarljuset mot hushållens förhållningssätt till villkor och förutsättningar. Den andra delen av presentationen av tänkbara teoretiska förklaringsmodeller handlar följaktligen om aktörerna, i detta sammanhang hushållen, och deras handlingsmönster. Varför agerar de som de gör, hur går det att förstå de val och prioriteringar som hushållen gör avseende konsumtion? En mer generell förståelse av olika bevekelsegrunder för konsumtion kan kanske vara en hjälp att mer specifikt förstå de vägval som hushåll med knapp ekonomi gör.

Drivkrafter och förhållningssätt

Jag beskrev tidigare (kapitel 3) fyra olika drivkrafter för konsumtion: nödvändig konsumtion, social emulation, social distinktion samt konsumtionens betydelse för det personliga identitetsskapandet (Dellgran & Karlsson 2001). En utgångspunkt skulle kunna vara att för barnfamiljer med knapp ekonomi är de två första drivkrafterna de mest betydelsefulla. Konsumtion av livsmedel, kläder och bostad utgör betydelsefulla inslag i det som så att säga krävs för att klara livets nödtröskel. Vidare innebär den sociala emulationen ett strävande mot ett konsumtionsmönster som uppfattas som normalt eller som delas av de flesta. Jag vill här understryka att det jag syftar på är föreställningar om det normala konsumtionsmönstret, det man uppfattar som att det ingår i "standardpaketet". Även denna drivkraft ser jag som betydelsefull för barnfamiljer med knapp ekonomi. De två andra drivkrafterna kan i och för sig vara aktuella, men medveten om att jag generaliserar föreställer jag mig att dessa har en mer påtaglig betydelse för de grupper som vill positionera sig mot det som uppfattas som normalt eller det som alla köper. Med undantag för vissa specifika ungdomsgrupper menar jag att dessa båda senare drivkrafter är mindre påtagliga för

Nödvändighetens pris

barnfamiljer med knapp ekonomi. Denna förståelse riskerar emellertid att fastna i en alltför ytlig och naiv syn på människors föreställningar om och avsikter med konsumtion. Varför skulle inte även medlemmar i barnfamiljer med en knapp ekonomi vilja distansera sig från det som uppfattas som allmänt eller med hjälp av konsumtion laborera med den egna identiteten? Även om min utgångspunkt i tolkningarna av de intervjuer jag genomfört är att hushållen strävar mot att inte avvika och att försöka leva upp till dominerande föreställningar om konsumtion, måste jag samtidigt vara öppen för att så inte alltid behöver vara fallet.

Hushållen har att förhålla sig till såväl specifika och konkreta konsumtionsvillkor som mer svårfångade förväntningar och krav. Går det att identifiera några handlingsmönster eller strategier, och hur förhåller sig hushållen till frågor som gäller överväganden och prioriteringar i samband med konsumtion?

Jag är medveten om att jag glider mellan begrepp som handlingsmönster och strategier. Detta har sin grund i att begreppen är problematiska. För det första krävs en avgränsning i förhållande till försörjning vilket inbegriper såväl inkomst- som utgiftsdimensionen. Försörjning kan i detta sammanhang jämföras med att försöka uppnå hushållsekonomisk balans, "making ends meet". Ett angreppssätt i förhållande till försörjning är att ge begreppet strategier ett brett innehåll som förklarar hushållets övergripande handlingsmönster i strävandena mot hushållsekonomisk balans. I dessa mer överordnade strategier ingår såväl resursförstärkningar (framför allt inkomstförstärkningar) som mer direkta konsumtionsstrategier knutna till utgiftsdimensionen. Ett annat angreppssätt är att dela upp inkomst- och utgiftsstrategier. I detta sammanhang kommer jag att beröra strategier utifrån inkomstdimensionen men i huvudsak uppehålla mig vid de strategier som kan knytas till konsumtion. Inkomst- och utgiftssidan kan vara svåra att hålla isär, detta är en av anledningarna till att jag ser det som betydelsefullt att diskutera konsumtion utifrån modellen stat, familj och marknad. Inkomstförhållandena är väsentliga för konsumtion. Där emot fokuserar jag inte på hushållens strategier för att förändra eller behålla sina inkomster (se även kapitel 1).

Emellertid finns det ytterligare problem med begreppet strategi. En strategi kan förstås som en tydlig plan, väl övervägd, långsiktig och med klara intentioner. Men en strategi kan också vara något som formas efter hand och snarare bildar ett handlingsmönster (Karlsson 1991). Dessa tolkningar ger dock en bild av strategi som något offensivt, något som

Mot en teoretisk referensram

innebär påverkan och att ta kommando över en situation eller ett förhållande. För hushåll med knapp ekonomi kan handlingar och beslut kanske ibland mer uppfattas som ett defensivare förhållningssätt. Ekström et al. (2003c) problematiserar, i en artikel om ryska hushåll, strategibegreppet utifrån dess framåtriktade innebörd och föreslår ”coping” som ett alternativt begrepp (jfr Anderson et al. 1994, Pennartz & Niehof 1999). Följaktligen innehåller handlingarna mer av anpassning än av påverkan. Dock menar författarna att även ”coping”, precis som strategi, kräver ett kreativt förhållningssätt. Även andra författare (t.ex. Anderson et al. 1994, Pennartz & Niehof 1999) problematiserar begreppet strategi i förhållande till hushålls agerande. De Certeau (1988) ställer begreppet mot taktik. Han menar att det för dem som befinner sig i underordnade positioner snarare handlar om att ta chansen att påverka eller förändra en situation till sin egen fördel. Han liknar dessa taktiker vid ”an art of the weak” och visar att de sker på andras villkor:

The space of tactic is the space of the other. Thus it must play on and with a terrain imposed on it and organized by the law of a foreign power. It does not have the means to keep to itself, at a distance, in a position of withdrawal, foresight, and self-collection: it is a maneuver “within the enemy’s field of vision”, as von Bülow put it, and within enemy territory. It does not, therefore, have the options of planning general strategy and viewing the adversary as a whole within a district, visible, and objectifiable space. It operates in isolated actions, blow by blow. It takes advantage of “opportunities” and depends on them, being without any base where it could stockpile its winnings, build up its own position, and plan raids. What it wins it cannot keep. This nowhere gives a tactic mobility, to be sure, but a mobility that must accept the chance offerings at the moment, and seize on the wing the possibilities that offer themselves at any given moment. It must vigilantly make use of the cracks that particular conjunctions open in the surveillance of the proprietary powers. It poaches in them. It creates surprises in them. It can be where it is at least expected. It is a guileful ruse. (ibid s. 37)

De Certeaus uppfattning av taktik innehåller moment av listighet, slughet och påpasslighet. Man befinner sig på någon annans revir och dessutom i en underordnad position. Detta sätt att förstå taktik tillför ytterligare en dimension till andra begrepp som strategi, ”coping” eller anpassning. I

Nödvändighetens pris

denna avhandling anser jag det problematiskt att använda begreppet strategi då det för tankarna till något planerat, kontrollerat och till en något-sånär förutsägbar situation. Likaså är begrepp som "coping" eller anpassning besvärliga då de antyder en alltför defensiv hållning. Taktik erbjuder ett spännande och utmanande sätt att tolka handlingsmönster på. Dock är det alltför snävt och förmodligen enbart applicerbart på en del av de olika handlingsmönstren. I avhandlingens empiriska material framstår hushållens agerande som komplext och innehåller handlingar (och icke-handlingar), överväganden och val som inte kan kategoriseras med hjälp av endast ett begrepp. Jag har valt att använda begreppet förhållningssätt som ett slags paraplybegrepp vilket kan innehålla de fyra handlingsmönster jag diskuterat. Förhållningssätt är ett neutralt begrepp som inte implicerar något om graden av aktivitet, rationalitet, planerande, långsiktighet eller dess motsatser. Jag använder alltså förhållningssätt som ett mer generellt begrepp avseende hushållens sätt att hantera konsumtion. Däremot använder jag de mer specifika handlingsbegreppen i tolkningen av de genomförda undersökningarna.

En eller flera rationaliteter?

Ett annat begrepp som är betydelsefullt såväl när det gäller handlingsmönster i allmänhet som konsumtion i synnerhet är rationalitet. En av förklaringarna kring fattigas problem i samband med konsumtion är bristande rationalitet (se t.ex. Aléx 2001). En annan förklaring utgår från konsumtionsvillkoren och innebär att grupper med begränsade resurser tvingas till prioriteringar som är främmande för andra inkomstgrupper (t.ex. Andreassen 1975). Rationalitet kan emellertid även förstås som ett handlingsmönster skapat utifrån de förutsättningar som gäller. Thompson, Ellis och Wildavsky (1990) urskiljer i analytisk mening fyra distinkta sätt för hushållen att förhålla sig till sina behov och resurser. Det handlar om hur formbar den socioekonomiska situationen är. Hur stora är möjligheterna att påverka och kontrollera resurser respektive behov, inkomster respektive utgifter? Som jag tolkar Thompson et al. (ibid) ökar formbarheten och flexibiliteten ju större resurserna är. En av poängerna i författarnas resonemang är att de rationaliteter som till exempel ett hushåll utvecklar måste förstås utifrån möjligheterna att så att säga spela med resurser och behov. De fyra möjligheter som idealtypiskt utkristalliseras är:

Mot en teoretisk referensram

1. *Du kan varken hantera dina behov eller dina resurser.* Det beteende som bäst svarar mot denna situation är att hoppas på turen. Ett förhållningssätt som kan utvecklas ur denna situation är fatalism, det finns många möjligheter men det krävs en stor portion tur om hushållet ska kunna ta del av dessa möjligheter.
2. *Du kan hantera dina behov men inte dina resurser.* Utifrån denna möjlighet handlar det om att försöka minska sina behov ifall resurserna skulle minska.
3. *Du kan hantera dina resurser men inte dina behov.* Författarna menar att den mest rimliga strategin här är att öka sina resurser vilket naturligtvis förutsätter att denna möjlighet föreligger.
4. *Du kan hantera såväl dina behov som dina resurser.* Denna situation är den som är lättast att hantera, det går att justera såväl resurser som behov neråt eller uppåt.

Thompson och hans medförfattare menar att dessa fyra olika möjligheter är kopplade till olika rationaliteter. Rationaliteten i ett handlande måste således bedömas utifrån vilken möjlighet en människa har när det gäller att hantera resurser och behov. De nämner till exempel att för någon som vill minska sina behov för att de bättre ska överensstämma med resurserna kan det te sig fullständigt irrationellt för dem som strävar efter att öka sina resurser i syfte att matcha behoven:

The clue lies in the internal dynamics of the viable ways of life that leads its adherents to a need-and resource-managing strategy that will support the kind of life they wish to lead. Our theory, therefore, is not a rejection of rational choice; rather we contend that rational choice explanations are deficient unless they are united with ways of life. Achieving that union is one of the objectives of our theory of sociocultural viability. (ibid s. 42)

Man kan diskutera hur dessa strategier fungerar vad gäller frivilligheten eller valmöjligheterna i förhållande till inom vilket av de fyra alternativen ett hushåll "hamnar i". Utifrån citatet ovan kan det se ut som om placering bland de fyra alternativen vore mer eller mindre självvalt. Det verkar,

Nödvändighetens pris

för mig, snarare vara rimligt att utgå från att det fjärde alternativet, att kunna hantera såväl resurser som behov, kan ses som det ideala och önskvärda tillståndet. Poängen i författarnas resonemang ligger, som sagt, i deras förståelse av begreppet rationalitet, att ett agerande eller beteende måste tolkas utifrån vissa givna förutsättningar i varje enskild strategi. Jag menar därför att deras modell kan vara ett användbart tolkningsredskap när det gäller förståelsen av ekonomiskt utsatta hushålls konsumtionsmönster. Att konsumera under knappa förhållanden handlar till stora delar om en ständig kamp för att få ekonomin att gå ihop eller att upprätthålla balansen mellan behov och resurser. Vidare menar Thompson et al. att behov och resurser ska förstås som sociala konstruktioner vilka kan relateras till begreppet relativ fattigdom. Relativ fattigdom handlar inte om avsaknad av eller om allvarlig brist på livets yttersta materiella nödtröft utan om avsaknad av resurser och möjligheter att leva ett liv som man själv och ens omgivning anser vara någorlunda normalt.

I en delstudie (delstudie A i denna avhandling) som jag tidigare genomfört, tillsammans med Tapio Salonen, om barnfamiljer med knapp ekonomi med utgångspunkt i boende och ekonomi (Hjort & Salonen 2000) framkom en genomgående problematik som kan sammanfattas med begreppen *beroende* och *osäkerhet*. Många föräldrar gav uttryck för att de inte kunde förutse och planera sin vardagsekonomi och att de led av att vara beroende av andra för att få sin ekonomi att, åtminstone hjälpligt, gå runt. Ett beroende föreligger både i förhållande till de offentliga hjälpsystem som står till buds för dessa barnfamiljer, i synnerhet bostads- och socialbidraget, och till det informella sociala nätverket, släkt och närmsta vänner. Utifrån den strategimodell som Thompson et al. beskriver skulle många av dessa barnfamiljer närmast hamna i den första kategorin, att varken kunna hantera behov eller resurser. Istället för att "hoppas på tur", som Thompson et al. lite oprecist uttrycker det, angav dessa familjer att hoppet istället står till offentliga stödsystem, släkt och vänner. Denna beroendeställning upplever de flesta intervjuade hushåll som problematisk, i synnerhet som de samhälleliga trygghetssystemen varit stadda i ständig förändring samt utsatts för neddragningar och regelskärpningar under senare år (Hjort & Salonen 2000 s. 85). Att inte själv kunna planera och förutse hur hushållets resurser kommer att se ut den närmaste framtiden kan skapa frustration, osäkerhet och alienation.

Modellens relevans i sammanhang som rör konsumtion under knappa förhållanden ligger, som jag ser det, i dess förståelse av olika rationaliteter.

Mot en teoretisk referensram

Det verkar finnas någon form av implicit föreställning hos såväl allmänhet som verksamheter som budget- och konsumentrådgivare, socialtjänst etc., att det finns *ett* sätt att konsumera rationellt (Aléx 2001). Denna föreställning är av normativ karaktär och kan förstås utifrån de dominerande normer jag tidigare berört. Med detta synsätt uppfattas de konsumtionsbeteenden som hushåll med knapp ekonomi till viss del uppvisar som irrationella, oöverlagda, kortsiktiga, slösaktiga och ibland rent av som dumma. För att nyansera och komma bakom denna typ av föreställningar kan den tankefigur som Thompson et al. presenterar vara användbar. Olika konsumtionsbeteenden och konsumtionsrationaliteter måste tolkas mot bakgrund av sina specifika förutsättningar.

Resurser

Den tolkning av rationalitet som Thompson et al. (1990) företräder bygger således på två utgångspunkter: resurser och behov. Ur ett välfärdspektiv kan resurser innebära en rad olika aspekter. Att enbart fokusera på inkomst ger ingen rättvisande bild av hur en människas välfärd gestaltar sig. Sen (1992) argumenterar för att jämlikhet måste tolkas i ljuset av en människas hela livssituation där aspekter som hälsa, utbildning och möjligheter att påverka sin situation bör vägas in. I förhållande till konsumtionsmöjligheter har jag valt att diskutera fyra resursfaktorer: pengar, kunskap, kontakter och tid. I den forskning jag redovisat hittills anser jag att pengar, kunskap och kontakter är de aspekter som i huvudsak lyfts fram. Tid är en aspekt som inte diskuterats i någon större utsträckning i denna forskning. Däremot är tid en betydelsefull aspekt i annan forskning om hushålls organisering av vardagen (Anderson et al. 1994, Pennartz & Niehof 1999, Ellegård 2001, 2003). Det finns emellertid andra faktorer som kan vara betydelsefulla. Jag syftar då främst på till exempel hälsa och om man bor i glesbygd eller i tätort. Hälsa är en resursfaktor som påverkar konsumtionsmöjligheter av såväl praktiska som kostnadsmässiga skäl och kan innebära fördyringar, till exempel allergier som kräver läkarbesök, medicinering och specialkost. I mina undersökningar, som presenteras i kapitel 8 och 9, förekommer det i några fall exempel på hälsoproblem, men jag har valt att inte fördjupa denna aspekt. Däremot finns det anledning att framöver studera villkor för hushåll med knapp ekonomi i deras roll som konsumenter av hälso- och sjukvård samt hur deras ekonomi påverkas av extra kostnader för till exempel specialkost. När det gäller

Nödvändighetens pris

villkor för dem som bor i tätort respektive glesbygd så har samtliga intervjuer i denna avhandlings empiri genomförts med hushåll som bor i tätorter varför tillgång till varor och tjänster ur ett perspektiv som rör tätort/glesbygd inte diskuteras.

När det gäller *pengar* är detta ett vedertaget mått på en människas möjligheter till konsumtion. Vid konsumtion av kapitalvaror är kreditköp en strategi som många använder om kontant betalning inte är möjlig. Vid såväl banklån som andra kreditlösningar är inkomstens storlek och varaktighet en uppgift som kreditgivare fäster stor vikt vid. Men med pengar avser jag även andra aspekter av finansiella tillgångar. Det kan handla om till exempel besparingar, aktier eller fastigheter. Pengar innebär således både någonting som kontinuerligt ”flyter in” i form av lön, bidrag eller olika former av avkastning och någonting som ”finns” i form av till exempel aktieportfölj eller en fastighet. Pengar spelar en central roll när det gäller att vara en smart konsument. Med en god kontantmarginal kan inköp ske när varor och tjänster av olika anledningar kan köpas fördelaktigt, t.ex. till ett lägre pris eller i större kvantitet. I detta sammanhang är etableringsgrad på arbetsmarknaden centralt. Utifrån etableringsgrad skapas förutsättningar för såväl nivån på inkomsten som dess stabilitet över tid. Detta möjliggör respektive försvårar förutsättningarna att till exempel skapa en ekonomisk buffert, planera långsiktigt och få tillgång till olika typer av finansiella tjänster.

Den andra aspekten jag vill lyfta fram är *kunskap*. Kunskap avseende konsumtion är något mångfasetterat och kan innebära flera saker. Det kan handla om allt från utbildningsnivå till förmågan att få tillgång till och ta till sig den senaste informationen på börserna. Enkelt uttryckt skulle man kunna säga att det handlar om vad jag kan, hur jag kan få tillgång till ny information och på vilket sätt jag kan tillgodogöra mig eller dra nytta av denna information. God branschkunskap inom olika områden, möjlighet att kontinuerligt hålla sig uppdaterad avseende nyheter, förändringar och priser samt kunskap om lagstiftning och regelverk inom området konsumtion är alla exempel på kunskaper som kan vara gynnsamma för konsumenten. Bristande kunskaper på dessa områden innebär att man som konsument kan bli missgynnad och många gånger få betala ett högre pris för olika varor och tjänster. För hushåll med knapp ekonomi kan det handla om att inte ha tillgång till dagstidning eller Internet, att inte veta hur man häver ett köp eller reklamerar en vara eller tjänst. Vidare kan det för hushåll med utländsk bakgrund handla om språksvårigheter vilket på

Mot en teoretisk referensram

ett ofta avgörande sätt påverkar förmågan att ta till sig och använda information.

När det gäller *kontakter* vill jag framför allt lyfta fram två sätt att förstå kontakterns betydelse. Den ena är mer inriktad mot ett hushålls nätverk och dess omfattning och styrka. Finns det få eller flera personer man kan utbyta tjänster med, låna pengar av eller till exempel ärva kläder av? Är det lätt att få tillgång till bil och barnpassning? Detta är exempel på frågor som kan ställas när det gäller ett nätverks omfattning och styrka. Ett mer omfattande nätverk ger ett hushåll större möjligheter att på olika sätt konsumera fördelaktigt. I detta sammanhang går det alltså att tala om kontakter i mer kvantitativa termer. Den andra förståelsen är inriktad mot nyckelkontakter eller att känna "rätt" personer, t.ex. inom olika branscher. Att utnyttja dessa kontakter är förmodligen ett förhållandevis vanligt sätt att konsumera fördelaktigt. Att vara bekant med personer som arbetar med bankkändanden och försäkring, säljer och reparerar bilar, säljer och reparerar datorer eller som är fastighetsägare och mäklare är några exempel på sådana nyckelkontakter. Dessa kontakter kan vara betydelsefulla när det gäller såväl pris som väsentlig information. Nyckelkontakter är följaktligen en faktor av mer kvalitativ karaktär.

Tidsdimensionen är intressant i förhållande till konsumtion (se t.ex. Ellegård 2003). Planering, prisjämförelser och andra jämförelser mellan varor och tjänster är aktiviteter som tar tid i anspråk. Bland hushåll som står utanför arbetsmarknaden eller som delvis förvärvsarbetar är det tänkbart att det finns mer tid över till konsumtionsrelaterade aktiviteter än för barnfamiljer där föräldrarna/föräldern arbetar heltid. Emellertid riskerar ett sådant resonemang att bli förenklat då till exempel allt fler socialbidragstagare förväntas delta i olika typer av aktiviteter (Salonen & Ulmestig 2004, Hedblom 2004, Giertz 2004). Dock skulle tid ändå kunna ses som en resurs i detta sammanhang. Tid är även intressant ur två andra perspektiv. För det första har det i den forskning jag presenterat förts resonemang om föreställningar kring fattigare hushålls kortsiktiga agerande. Det finns följaktligen anledning att ställa frågor kring tidshorizonten avseende hushållens förhållningssätt till konsumtion. För det andra är tid intressant ur ett varaktighetsperspektiv. Jag syftar då på hur länge hushållet levtt under knappa förhållanden. Det är rimligt att tänka sig att knapphetens varaktighet har betydelse för hur framtiden kommer att gestalta sig avseende ekonomiska aspekter. Detta är förmodligen en viktig faktor när det gäller hushållens konsumtionsöverväganden. En annan aspekt av tid fokuserar på

Nödvändighetens pris

de processer som kan innebära en nedåtgående spiral och ett förstärkande av knappheten. Dess motsats är de uppåtgående spiraler som kan leda till en mer etablerad position (jfr Micheli 1996). I detta sammanhang torde frågor som hur konsumtionen påverkas i negativ respektive positiv mobilitet vara av intresse. I mina undersökningar har jag emellertid enbart träffat hushållen vid ett tillfälle vilket begränsar möjligheterna att närmare belysa frågor om ekonomisk mobilitet. Vid de tillfällen hushållen beskrivit en sådan process har jag försökt belysa detta. För framtida forskning vore detta emellertid en intressant infallsvinkel när det gäller hur konsumtion och ekonomiska möjligheter påverkar varandra.

Dessa fyra resursfaktorer spelar var för sig en betydelsefull roll, men det är framför allt när faktorerna samverkar som de får stor genomslagskraft. Även om de på ett sätt kan hållas åtskilda hakar de på andra sätt in i och förstärker varandra. En aspekt av detta är att de fyra faktorerna kan tänkas tendera att bilda positiva och negativa spiraler. En människa med en etablerad position på arbetsmarknaden och med en hög inkomst kanske har lättare att knyta till sig viktiga kontakter och skaffa sig betydelsefull kunskap. Detta resonemang är emellertid inte helt oproblematiskt. Det kan även vara så att goda kontakter kan kompensera för en knapp ekonomi, och goda kunskaper kan kompensera för bristande kontakter. Då detta inte är empiriskt belagt vågar jag inte dra några säkra slutsatser, men min föreställning är att den gamla Matteusprincipen (Matt 13:12) ”Ty den som har, han ska få, och det i överflöd, men den som inte har, från honom skall tas också det han har”, fortfarande är aktuell. Generellt sett ser det fördelningsmässigt alltså ut så att de som har gott om pengar också har tillgång till kontakter och kunskaper medan de som lever under knappa förhållanden tenderar att ha färre viktiga kontakter och sämre tillgång till information. Men jag vill återigen understryka att det finns gott om undantag och nyanser i denna beskrivning.

De fyra resursfaktorerna ligger naturligtvis delvis i linje med Bourdieus kapitalbegrepp. Jag vill emellertid avgränsa mig från hans mer symboliska dimension vad gäller olika typer av resurser. I detta sammanhang avser jag att använda resursbegreppet på ett mer konkret sätt.

Behov och konsumtion

Den andra utgångspunkten som Thompson et al. (1990) baserar sitt resonemang på representeras av behov. Detta begrepp är synnerligen besvärligt och omtvistat (jfr Aléx 2001). Inom olika vetenskapliga discipliner används begreppet på olika sätt (Allardt 1975, Ilmonen 1985, Slater 1997). Vidare menar jag att det vore att gå utanför denna avhandlings gränser att tala om behov. Jag väljer därför att använda begreppet konsumtion istället för behov. Det är konsumtion jag studerar och inte dess bakomliggande behov. I de undersökningar jag genomfört och i den forskning jag tagit del av är det själva konsumtionen och förhållningssätten till konsumtion som tilldrar sig intresse, inte behoven bakom konsumtionen. I min analys har jag lyssnat på, tolkat och analyserat hushållens berättelser om konsumtion. I denna avhandling nöjer jag mig med att använda de drivkrafter som Dellgran och Karlsson (2001) lyfter fram. Dessa ska förstås som mer generella eller som ett sociologiskt betraktelsesätt. Jag har inte haft för avsikt att försöka förstå varje enskilds individs psykologiska bevekelsegrunder när det gäller varför man resonerar som man gör. Följaktligen representerar konsumtion i detta sammanhang möjligheterna att påverka hushållets elasticitet vad gäller val, prioriteringar och försakelser i förhållande till konsumtion, inte till de bakomliggande behoven.

Relationen mellan konsumtion och resurser

Jag går nu vidare till att diskutera Thompson et als (1990) fyra idealtyper (s. 145) och börjar med drivkrafterna. När det gäller idealtyp fyra, *du kan hantera såväl dina behov som dina resurser*, tänker jag mig att drivkrafterna social distinktion och identitetsskapande är de mest framträdande. Det finns ingen större önskan att vara som alla andra, utan det handlar mer om att utmärka sig på olika sätt. Dess motsats finner vi i idealtyp ett, *du kan varken hantera dina behov eller dina resurser*, där drivkrafterna nödvändig konsumtion och social emulering är de mest framträdande. Fokus ligger på att försöka konsumera det som anses nödvändigt och att i så hög utsträckning som möjligt närma sig det som anses normalt och att inte avvika. Utifrån ett bourdieuskt perspektiv handlar det om två processer. För det första handlar det om att aspirera på att tillhöra de grupper som befinner sig i en socioekonomiskt bättre position. Den andra processen handlar om att se "bakåt", som en löpare på upploppet, för att undvika ett kon-

Nödvändighetens pris

sumtionsmönster som kan uppfattas som avvikande eller fattigdomspräglad. Idealtyperna två och tre tolkar jag i detta sammanhang som blandformer vilka antingen närmar sig idealtypen ett eller fyra.

I idealtyp fyra finner vi de mest fördelaktiga konsumtionsvillkoren. Detta innebär till exempel möjligheter att utnyttja mängdrabatter och tillfälliga erbjudanden. Det innebär också att man har en god ekonomisk buffert så att de flesta kapitalvaror kan betalas kontant samt en god tillgång till finansiella tjänster och kommunikationer. Vidare handlar det om att ha ett väl utbyggt nätverk och goda branschkontakter samt förhållandevis stora kunskaper om varu- och tjänstemarknaden. I idealtyp fyra finner vi motsatsen. Detta tillstånd karaktäriseras av avsaknad av ekonomisk buffert vilket innebär svårigheter att utnyttja mängderbjudanden, rabatterbjudanden och realisationer. Vidare är nätverket begränsat avseende betydelsefulla kontakter. Tillgången till finansiella tjänster och kommunikationer är begränsad. I princip alla kapitalvaror finansieras med hjälp av krediter. Idealtyperna två och tre är blandformer.

När det gäller förhållningssätt är min utgångspunkt delvis teoretisk och delvis empirisk. *Hedonism* (enkelt uttryckt konsumtion enbart för njutningens skull) finner jag inte i någon större utsträckning i mina undersökningar. Jag nämnde även "thrift" vilket jag funnit vissa spår av. Här handlar det nog snarare om frustrationen över att inte kunna använda denna strategi. Jag tänker mig att dessa båda strategier är de som är vanligast förekommande i idealtypen fyra. De förhållningssätt som karakteriserar idealtyp ett är bland annat fasadupprätthållande, kompensation och försakelse. *Fasadupprätthållande* innebär konsumtionsmönster som fokuserar den synliga konsumtionen på bekostnad av den mindre synliga i syfte att maskera knappheten. Kläder och hemelektronik till barnen prioriteras på bekostnad av till exempel tandläkarbesök och hemförsäkring. Detta förhållningssätt riktar sig huvudsakligen mot omgivningen. *Kompensation* är snarare en intern angelägenhet och riktas i mina undersökningar huvudsakligen mot barnen. Detta förhållningssätt innebär att konsumtion används som ett sätt att kompensera barn för en i övrigt knapp situation – "det är ju inte barnens fel att vi har det så här". Ett tredje förhållningssätt är *försakelse* – att avstå från konsumtion av vissa varor och tjänster. Försakelsens konst är något som barnen får lära sig och som tar sig olika uttrycksformer i mina undersökningar.

Ett annat, och mycket förenklat, sätt att förstå förhållningssätt avseende konsumtion är att kategorisera dem med hjälp av begreppen njuta,

tjäna, spara eller förlora. Att njuta innebär i konsumtionshänseende att lusten styr och de ekonomiska aspekterna är nedtonade. En annan typ av konsumtion som kanske bäst karakteriseras av thrift är den man tycker att man tjänar på – att göra verkliga fynd, köpa stora kvantiteter vid realisationer etc. Att spara handlar om försakelse men också om att köpa lågpris eller enstaka varor vid prisnedsättningar. Att förlora genom konsumtion innebär till exempel att köpa mindre förpackningar som är dyrare, att köpa varor och tjänster som man egentligen inte har råd med men som ses som ett ”måste” samt att vara hänvisad till de dyraste formerna av kredit, till exempel hyrköp.

Diskussion

Eftersom jag i denna avhandling utgår från villkor och förhållningssätt knutna till konsumtion krävs det ett teoretiskt angreppssätt som beaktar såväl ett struktur- som ett aktörsperspektiv. I en och samma situation möjliggörs tolkningar av båda perspektiven. Det är inte så enkelt som att marknaden skapar villkoren och hushållen står för handlingsmönstren. Snarare menar jag att förutsättningar eller villkor skapas av såväl olika aktörer på varu- och tjänstemarknaden som välfärdsoperatörer, medier och människors föreställningar om egen och andras konsumtion. Detsamma gäller handlingsmönster som möjliggörs, underlättas eller försvåras av dessa ovan nämnda aktörer. Struktur- respektive aktörsperspektivet ska följaktligen snarare förstås som analytiska verktyg än som ”faktiska” förhållanden.

Inledningsvis försöker jag placera in konsumtion i ett större sammanhang då den kan betraktas som en välfärdsvariabel bland andra. I detta syfte används Luhmanns (1995) differentieringsteori. I detta sammanhang är både det specifika konsumtionssystemet³¹ och dess relation till andra system intressant. Luhmann arbetar med en samhällsförståelse som bygger på att varje system representerar en gräns som definierar utanförskap respektive innanförskap. En rörelse mot denna gräns, inifrån räknat, innebär marginalisering. Om konsumtionsetetiken är normen och det ideala utgör detta kriterium för inklusion. Följaktligen sker en positionering i för-

31 Eftersom jag här sammanfattar Luhmanns forskning använder jag hans begrepp system. Som framgått tidigare har jag, när jag mer aktivt använder Luhmanns teori, valt att istället använda arenabegreppet.

Nödvändighetens pris

hållande till hur väl man lyckas leva upp till konsumtionsetetiken. I detta sammanhang är Bourdieu (1984) och hans syn på konsumtion som en social markör användbar. Baumans (1998) resonemang är intressant i förhållande till andra system. En alltmer marginaliserad position i andra betydelsefulla system (till exempel utbildning, arbetsmarknad, bostadsmarknad) ökar risken för marginalisering även i konsumtionssystemet. Emellertid, och här hänvisar jag i första hand till ett mer postmodernt tankemönster, karakteriseras konsumtionssystemet av större öppenhet och färre barriärer gällande positionsförflyttningar än till exempel arbetsmarknads- och bostadsmarknadssystemet. Även om resurserna är mindre kan ett hushåll som är marginaliserat inom andra system, åtminstone delvis, konsumera som om det vore etablerat i konsumtionssystemet.

Enligt Luhmann (1995) styrs varje system av dess egna interna regler, koder och logik vilket i sin tur påverkar positionsförflyttningar. I detta finns en paradox: konsumtionssystemets inre logik är å ena sidan öppenhet och tillgänglighet, men å andra sidan tvingas de med mindre resurser ständigt kämpa i motvind medan de som är etablerade snarare seglar i medvind.

När det gäller de strukturer som skapar villkor och förutsättningar tar jag min utgångspunkt i Baumans (1998) förståelse av konsumtionens ökade betydelse som meningsbärare i samhället. I detta sammanhang lyfter jag även fram Baudrillards (1988) och Bourdieus (1984) olikartade tolkningar av konsumtionens betydelse. Jag vill framför allt lyfta fram två aspekter. För det första kan Bourdieus klassförståelse kritiseras utifrån ett postmodernt perspektiv. Jag ansluter mig delvis till denna kritik men menar att till exempel *Distinction* måste sättas i ett sammanhang, den skrevs inte under 1990-talet. Empirin säger därför kanske inte så mycket om dagens samhälle. Däremot har hans teoretiska analys av konsumtion som social markör mycket att tillföra när det gäller dagens förhållanden. Ur detta perspektiv kan Bourdieu användas tillsammans med mer postmoderna tolkningar av konsumtionens symboliska och identitetsskapande sidor (jfr Baudrillard (2000)). Upptagenheten av varumärken, livsstilar, att vara ”rätt” och inte avvika struktureras också den i ett socialt sammanhang. Om Bourdieu (1984) använder sitt teoretiska raster i ett samhälle präglad av en ganska given hackordning från arbetarklass till överklass (där det även finns statuskillnader inom varje klass) utgår jag snarare från en samhällsförståelse som handlar om etablering, marginalisering och utanförskap. De två mest betydande sociala kategorierna i en analys av det

Mot en teoretisk referensram

svenska samhället torde vara arbetar- respektive medelklass. Med utgångspunkt i dessa klasser kan man diskutera huruvida vissa delar av arbetarklassen närmast sig medelklassen och andra delar av arbetarklassen haft en nedåtgående spiral i riktning mot det vi kan benämna som underklass. Vidare tillkommer de grupper av utrikes födda som anlänt till Sverige under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet. Även om de haft med sig en klass-tillhörighet från sitt eget land är det rimligt att tänka sig att denna försvagas i en annorlunda social situation, till exempel långvarig arbetslöshet eller socialbidragstagande. Även om klass med fördel kan användas i analyser av andra samhällsfrågor (jfr Ambjörnsson 2003) avser jag att i denna avhandling fokusera på andra förståelser och mönster när det gäller ojämlikhet i samhället. De mönster jag huvudsakligen avser är de som skapas genom människors olika etableringsgrad på arbetsmarknaden. Det är vidare min föreställning att graden av etablering på ett påtagligt sätt påverkar inkomstförhållandena. Positionen på arbetsmarknaden styr, tillsammans med inkomstförhållandena, människors möjligheter att påverka sina egna och sina barns framtida förhållanden vad gäller boende, utbildning, demokratisk delaktighet etc. Utifrån dessa mekanismer tänker jag mig olika former av inklusion-exklusion, innanförskap-utanförskap samt marginalisering-etablering.

För det andra menar jag att relationen mellan arbete och konsumtion är intressant när det gäller grupper som befinner sig i arbetsmarknadens marginal. Bauman övervärderar möjligen konsumtionens betydelse i förhållande till arbetet och den sociala status som arbetet för med sig. Kanske är de statustyngda yrkena/arbetena fortfarande mer betydelsefulla än konsumtion som socialt bedömningskriterium, men hur är det med de grupper vars arbete inte ger några statuspoäng utan består av tillfälliga och otrygga anställningar, eller de som står utanför arbetsmarknaden? Jag använder Baumans (1998) resonemang i så måtto att jag antar att "konsumtionsetetiken" utgör ett mer betydelsefullt mått när det handlar om grupper i en marginaliserad position, både när det gäller hur de betraktar sig själva och hur de blir betraktade av andra.

På denna konsumtionsarena, med sina olika koder, normer, föreställningar och regler, agerar konsumenter på olika sätt. Enligt ett etablerat synsätt agerar vissa rationellt och andra irrationellt. Inte sällan är det hushåll i de resurssvaga grupperna som bedöms som irrationella konsumenter. Denna föreställning utmanas emellertid av tolkningar som går ut på att förutsättningarna måste beaktas innan graden av rationalitet kan bedömas.

Nödvändighetens pris

Utifrån detta synsätt kan olika rationaliteter identifieras. Thompson et al. (1990) erbjuder en teoretisk modell som är användbar som förklaring till varför hushåll agerar olika som konsumenter. Idealtyperna att kunna hantera såväl resurser som konsumtion respektive motsatsen, att inte kunna hantera någotdera, utgör en grund i modellen. Om denna modell kompletteras med två av Dellgran och Karlssons (2001) drivkrafter, nödvändig konsumtion respektive konsumtion som kan ses som social emulation, framträder ett analysraster som möjligen kan vara användbart. Som jag nämnde i kapitel 3 använder jag begreppen materiellt nödvändig och socialt nödvändig konsumtion istället för Dellgran och Karlssons (2001) begrepp nödvändig konsumtion och social emulation. Olika förhållningssätt kan tolkas utifrån huruvida de kan knytas till materiellt nödvändig respektive socialt nödvändig konsumtion. Försöker hushållen prioritera den materiellt nödvändiga konsumtionen och därmed visa mindre intresse för den socialt nödvändiga? Eller gör de tvärtom? Kan vi identifiera blandformer där hushåll strävar efter ett konsumtionsmönster som anpassas till båda fälten? I detta sammanhang är det väsentligt att poängtera att gränserna för vad som är nödvändigt respektive socialt önskvärt eller förväntat inte är fixerade utan ständigt flyttas. Samtidigt som nya varor och tjänster "hamnar" inom fältet socialt nödvändigt förflyttas också varor och tjänster från detta fält till kategorin materiellt nödvändig konsumtion. Ur detta perspektiv kan det vara intressant att diskutera hur till exempel tv, video, hemdator, McDonaldsbesök och märkeskläder förflyttas mellan olika fält och hur dessa förflyttningar kan kopplas till olika förhållningssätt.

För att få en ökad förståelse för hushållens villkor och strategier är det vidare fruktbart att ställa detta konsumtionsinriktade teoriraster i relation till hur områdena stat, marknad och familj interagerar med varandra. En ökad flexibilitet eller otrygghet på arbetsmarknaden får effekter på hushållens möjligheter som konsumenter. Till detta ska knytas de offentliga stödsystemens konstruktion såväl vad gäller tillgänglighet som nivåer. Hur kan vi till exempel förstå socialbidragets konstruktion i förhållande till hushållens konsumtionsmöjligheter och de förhållningssätt som är kopplade till dessa? Statens avregleringar av olika marknader får också effekter för hushållen. Varu- och tjänstemarknadens segmentering av befolkningen kan resultera i olika villkor för olika grupper.

Den teoretiska referensram jag skisserat i detta kapitel ska förstås som ett försök att kombinera välfärdsforskningens fokus på strukturer som skapar ojämlikhet med teorier om konsumtionens komplexa och dynamis-

Mot en teoretisk referensram

ka dimensioner. Välfärdsforskningen har till stora delar sett konsumtion som något endimensionellt, ekonomiskt och nyttoinriktat. De förklaringar välfärdsforskningen har att erbjuda är följaktligen inte tillräckliga eftersom de inte lyckas fånga konsumtionens föränderliga och komplexa natur. Konsumtion bör förstås utifrån ett flertal relationer. Jag menar att tre relationer är väsentliga: a) hushållens relation till välfärdsstaten och arbetsmarknaden, b) till varu- och tjänstemarknaden och c) till det omgivande samhället. I alla dessa relationer skapas förutsättningar och normer för hushållens möjligheter att konsumera. För att förstå mer av relationen mellan konsumtion och knapphet krävs andra typer av teorier. Jag har funnit att teorier om konsumtion inom sociologi, antropologi och kulturteori kan vara användbara. Dessa perspektiv på konsumtionens innebörd och funktion kompletterar välfärdsforskningens teoretiska raster avseende försörjningsproblem, fattigdom och socialt utanförskap. Teorier om konsumtion ur ett sociologiskt, antropologiskt eller kulturteoretiskt perspektiv fångar flera väsentliga dimensioner av konsumtion men tonar ned betydelsen av ojämlikhet och ekonomisk utsatthet. Framför allt gäller detta de teorier som drar mot en postmodern förståelse av konsumtion. Enligt detta synsätt tycks ojämlikhet nästan elimineras av de möjligheter konsumtionsamhället har att erbjuda. Att spela med olika identiteter och livsstilar innebär att gamla strukturer och hierarkier löses upp och möjliggör på så sätt en befrielse från ett tidigare, ur ett konsumtionsperspektiv, predestinerat klassamhälle. Frågan är om denna tolkning av konsumtionsamhället håller och om den håller för alla grupper.

Den teoretiska referensramen erbjuder för det första möjligheter att se hur konsumtionsvillkor påverkas av hushållens grad av inkludering/marginalisering/exkludering på andra samhällsarenor. Detta beror på att konsumtionsarenans villkor, koder och normer delvis samspelar med andra samhällsarenor. För det andra möjliggörs en analys av hur konsumtionsarenans specifika mekanismer skapar olikartade villkor för olika hushåll. Vidare skapas på konsumtionsarenan föreställningar om vad som kan karaktäriseras som materiellt respektive socialt nödvändig konsumtion. För det tredje kan dessa två strukturella raster erbjuda möjligheter att förstå hushållens sätt att agera och förhålla sig till konsumtion. Deras olika förutsättningar vad gäller relationen till välfärdsstaten och arbetsmarknaden påverkar deras möjligheter som konsumenter. På konsumtionsarenan skapas mekanismer som får återverkan på hushållens möjligheter att konsumera. Jag uppfattar dessa mekanismer dels som mer handfasta och kon-

Nödvändighetens pris

kreta marknadsvillkor, dels mer upplevda mekanismer vilka skapar föreställningar om vad som är materiellt nödvändig respektive socialt nödvändig konsumtion. Utifrån dessa mekanismer måste hushållen hitta möjliga handlingsalternativ i syfte att öka graden av inklusion på konsumtionsarenan alternativt minska risken för marginalisering på densamma.

I kapitel 8 och 9 kommer denna teoretiska referensram att användas i förhållande till mitt empiriska material. I kapitel 8 fokuserar jag på de två första rastrerna: samhällsnivån och konsumtionsarenan. I kapitel 9 redogör jag för aktörsnivån.

7. Metod

En pragmatisk utgångspunkt

Under avhandlingsarbetet har jag ställts inför en rad överväganden vad gäller tillvägagångssätt och förståelse av de forskningsfrågor jag arbetat med. Dessa överväganden har inte minst varit knutna till vetenskapsteoretiska frågor kring ontologi och epistemologi. I avhandlingen använder jag såväl tidigare forskning som teorier inom bl.a. välfärdsforskning och konsumtionsforskning från discipliner som sociologi, antropologi och kulturteori. På ett plan bör överväganden göras om hur delar av välfärdsforskningens ganska empirinära utgångspunkter ska knytas till andra, mer postmoderna perspektiv. Att oreflekterat anamma dessa båda vetenskapsteoretiska förhållningssätt skulle inte bara vara naivt utan allvarligt försvåra möjligheter att på ett trovärdigt sätt säga något om de frågor jag undersöker. Grovt uttryckt kan man säga att det som den ena sidan uppfattar som etablerad kunskap om verkligheten tolkar den andra som ett tämligen oreflekterat sätt att ta socialt konstruerade föreställningar om samhället för givna. Med andra ord är det min föreställning att stora delar av välfärdsforskningen uppfattas och uppfattar sig själv som en spegel av verkligheten. Givetvis arbetar man med olika perspektiv och analytiska begrepp, men verkligheten uppfattas som möjlig att nå robusta kunskaper om. De postmoderna teorierna ser verkligheten som konstruerad och möjlig att tolka på olika sätt. Det finns inga möjligheter att nå någon enhetlig kunskap om sakernas tillstånd utan snarare fokuseras olika tolkningsalternativ i förhållande till en rad socialt konstruerade ”verkligheter”.

På ett annat plan krävs reflektion kring tillvägagångssätt avseende de empiriska undersökningarnas förhållande till de teoretiska tolkningsinstrumenten. Jag har varit intresserad av att ställa frågor som rör människors föreställningar om sin konsumtion ur ett vardagsperspektiv. Människors vardagsliv är emellertid svårt att komma åt. Att handla mat eller titta på tv kan innebära ett stort antal olika aktiviteter och överväganden, dessa kan dessutom vara synnerligen svåra att presentera i en intervju (jfr de Certeau 1984). Samtidigt är jag medveten om att intervjupersonernas svar

Nödvändighetens pris

redan från början är beroende av i vilken situation dessa svar presenteras och vad de väljer respektive inte väljer att berätta. Då jag redan inför de intervjuer jag genomfört haft en teoretisk förförståelse uppfattar jag vidare de intervjuades svar som teoriladdade och inte som några ”rena” beskrivningar av verkligheten.

I vilken mån är det möjligt att genom forskning säga något om verkligheten? Går det att konstruera undersökningar som ger svar som kan sägas representera verkligheten? Från en positivistisk utgångspunkt anses detta möjligt. Men i en avhandling som ställer frågor om människors upplevelser är verkligheten mer problematisk. Olika personer beskriver verkligheten på olika sätt och det är dessa skilda beskrivningar jag har att utgå ifrån. Emellertid intar jag inte en position som förnekar att det finns någon verklighet och att allt enbart skulle vara uppbyggt kring bilder, konstruktioner, tolkningar och föreställningar. Frågan är dock hur långt man kan nå avseende kunskap som representerar denna verklighet. I denna avhandling står sociala företeelser som knapphet och konsumtion i centrum. Att nå fram till kunskaper som avspeglar verkligheten vad gäller dessa fenomen tycks vara problematiskt. Forskning om fattigdom och fördelningsfrågor tycks ibland ställas inför problem av detta slag. Ett konstruerat fattigdomsmått framstår plötsligt som en beskrivning av hur människors vardagsliv ter sig. Abstrakta och analytiska begrepp uppfattas som förklaringar och tillrättalägganden av verkligheten istället för tolkningar av densamma. Föreställningar, vilka i och för sig kan vara positiva, bildar utgångspunkt för vad som är eller representerar verkligheten. När det gäller välfärdsforskning kan som exempel nämnas välfärdskommitténs arbete med att utvärdera den svenska välfärdsstaten under 1990-talet. I betänkande efter betänkande (t.ex. SOU 2001:54, SOU 2001:55, SOU 2001:79) beskrivs hur olika grupper påverkats av förändringar i den svenska välfärdsstaten. Kategorier och grupper (som t.ex. arbetslösa och ensamstående föräldrar) tas för givna, och de resultat som presenterats framställs i en förhållandevis entydig form. Det ges inget större utrymme för alternativa tolkningar. Den sociala ingenjörskonsten som till stora delar ligger till grund för välfärdsbygget ifrågasätts inte. Motorn kanske krånglar men grundkonstruktion och färdriktning diskuteras inte i någon större omfattning. Risken med dessa omfattande projekt som till stora delar bygger på förgivettaganden av de fenomen som undersöks är att de uppfattas som en spegel av verkligheten. I avhandlingen använder jag denna typ av forskning som ett stöd för att visa hur välfärden har förändrats. Jag menar inte att den skulle

Metod

vara felaktig eller skev. Snarare vill jag påpeka att jag ser, t.ex. välfärds-kommitténs betänkanden, som tolkningar eller forskningsresultat vilka bygger på undersökningar gjorda ur några specifika perspektiv.

När det gäller förståelse och tolkning av det empiriska materialet i denna avhandling menar jag att de erfarenheter, upplevelser och uppfattningar jag fått i de olika delstudierna tillsammans ger en nyanserad bild av hur verkligheten kan uppfattas. Genom att med hjälp av en teoretisk för-förståelse jämföra samt söka mönster och avvikelser i det empiriska materialet kan jag förhoppningsvis uttala mig om gemensamma drag och karakteristika i förhållande till mina forskningsfrågor.

Teorier och forskning med mer postmoderna förtecken intar ett annat förhållningssätt när det gäller förståelse av empiriska undersökningar. För att sätta sig in i teoretiska förståelser av konsumtionens betydelse i samhället är det svårt att bortse från postmoderna texter där konsumtion utgör en huvudingrediens (se t.ex. Featherstone 1991, Lash & Urry 1994, Baudrillard 1998). De ontologiska och epistemologiska antagandena ligger tämligen långt ifrån de som delar av välfärdsforskningen representerar. Utifrån ett postmodernt synsätt bygger "verkligheten" på bilder, föreställningar och konstruktioner. Exempel på detta kan vara begreppet *hyperverklighet* vilket enligt min förståelse innebär att "verkligheten" blir alltmer undanskymd genom att den utmanas av konkurrerande verkligheter. Detta betyder att "verkligheten" också uppfattas som en fiktion. Resonemangen kring hyperverklighet är inte helt enkla att följa men blir mer begripliga när exemplet kring medie- och informationsteknologin lyfts fram. Genom medier och informationsteknik skapas verkligheter som tenderar att bli mer verkliga för människor än den verklighet de till vardags upplever. Alvesson och Deetz (2000) menar att detta kan förstås som att medier snarare ersätter än representerar en yttre värld. Detta kan i sin tur leda till att olika mediala bilder istället övergår till att referera till varandra varför dessa system kan bli självrefererande. Ett annat exempel är hur postmodernister avvisar föreställningen om en sammanhållen personlig identitet. Istället talar man om splittrade och multipla identiteter vilket innebär att vi bär med oss en rad olika identiteter som utvecklas och förändras beroende på vilka situationer vi befinner oss i. Identiteten ses som socialt konstruerad. Denna identitetsuppfattning har en tudelad betydelse med avseende på frigörelse. Å ena sidan innebär den en frihet och en möjlighet för människor att laborera med sina identiteter, å andra sidan försvåras en mer organiserad eller enad front när det gäller förändring då

Nödvändighetens pris

detta tycks kräva någon form av essentialistisk samhörighet (ibid). Med andra ord är det ytan som i huvudsak kan studeras. Det som möjligen ligger bakom förnekas visserligen inte av postmodernister men anses vara svårt att undersöka. Att diskutera sociala fenomen i form av givna kategorier och grupper skulle för en postmodernist framstå som främmande. I förhållande till denna avhandling är ett postmodernt perspektiv problematiskt eftersom ambitionen är att dels förstå människors vardagsliv i förhållande till konsumtion, dels att diskutera möjliga bakomliggande mekanismer och dominerande normstrukturer. Trots detta ser jag möjligheter med att låna visst tankegods från denna tradition då den kan bidra med intressanta och relevanta perspektiv på och tolkningar av konsumtionens betydelse såväl för samhället i stort som för människors vardag.

I arbetet med denna avhandling har jag försökt arbeta pragmatiskt avseende olika vetenskapliga perspektiv och teoretiska referensramar. Olika författare (t.ex. Alvesson & Sköldbberg 1994, Burawoy 1998) framhåller möjligheterna med att inte låsa sig vid ett perspektiv. Snarare pekar de på framkomligheten i att låta olika teoretiska perspektiv befrukta eller utmana varandra. I avhandlingsarbetet har jag hämtat inspiration från kritisk teori. Alvesson och Sköldbberg (1994) lyfter fram kritisk teori som ett möjligt angreppssätt när det gäller forskning om sociala fenomen. Ett av huvuddragen i kritisk teori är att försöka blottlägga strukturer som rör dominans och förtryck. Dessa strukturer tenderar att vara osynliga eller åtminstone inte omedelbart empiriskt åtkomliga. För att nå kunskap om sådana strukturer krävs bl.a. att det som uppfattas som självklart eller givet görs främmande och att forskaren i så stor utsträckning som möjligt undviker att reproducera förhärskande föreställningar. I kritisk teori förkastas inte tankarna på att empiriska undersökningar kan säga något om den värld vi lever i avseende faktiska förhållanden, låt vara att dessa undersökningar ska ske utifrån ett ständigt samspel med olika teoretiska tolkningsperspektiv. Med faktiska förhållanden avses inte objektiva lagbundenheter utan snarare produkter av föreställningar, viljeinriktningar och processer som så att säga stelnat och framstår som objektiva fenomen. Ett annat huvuddrag är att den empiriska undersökningen tolkas i förhållande till övergripande dominansförhållanden. Min avsikt med de empiriska undersökningarna har inte varit att de ska stå för sig själva utan att de ska ses i ljuset av de normstrukturer, t.ex. vad och hur man bör konsumera, som finns kring konsumtion. När det gäller teorianvändning lånar jag tolkningsredskap

Metod

från teorier som å ena sidan kanske kan uppfattas som oförenliga men som å andra sidan förhoppningsvis kan ge nya tolkningsmöjligheter.

Tillvägagångssätt

Teoretisk förförståelse

Vetenskapliga metoder diskuteras vanligtvis utifrån huruvida de är *deduktiva* eller *induktiva* till sin karaktär. Enkelt uttryckt innebär induktiv metod att ett antal empiriska iakttagelser, vilka systematiseras och tolkas, används för att göra teoretiska utsagor om generella lagbundenheter och samband. Deduktiv metod tar däremot sin utgångspunkt i hypotetiska antaganden som senare testas empiriskt för verifiering alternativt falsifiering. I en initial fas funderade jag över empiriska fenomen som att det kan vara dyrt att leva med en knapp ekonomi och att en knapp ekonomi möjligen kräver specifika taktiker och överväganden i ett överflöds- eller konsumtionssamhälle. Samtidigt var dessa funderingar inte att betrakta som enbart empiriska. Mina frågeställningar kring dessa fenomen byggde på ett antal teoretiska antaganden om konsumtionssamhällets karaktär i fråga om dominerande och normerande strukturer samt om hur fattigdom eller social exkludering och marginalisering kan förklaras. Alvesson och Skoldberg (1994) använder begreppet *abduktion* vilket innebär att forskningsprocessen startar i iakttagelser av ett antal empiriska regelbundenheter. Dessa regelbundenheter befinner sig på en nivå som benämns ytstruktur, följaktligen en nivå där sociala företeelser är empiriskt iakttagbara. Dessa iakttagelser förs sedan ner till en teoretisk nivå benämnd djupstruktur. Djupstruktur representerar en teoretisk nivå som möjliggör förklaring eller tolkning av de empiriskt iakttagbara ytstrukturerna. Från denna nivå görs sedan empiriska undersökningar som tolkas utifrån ett teoretiskt förståelseraster. En av poängerna är alltså att de sociala fenomen som studeras redan är laddade med teori, de är inga "rena" iakttagelser eller otolkade fakta.

De empiriska undersökningar jag genomfört ska ses i ljuset av teoretiska antaganden som förstår konsumtionssamhället utifrån dess problematiska sidor. Jag föreställer mig att dominerande och normerande strukturer på olika sätt låser hushållen, vilket i sin tur innebär att de medvetet eller omedvetet agerar utifrån vissa konventioner. Vidare föreställer jag mig att

Nödvändighetens pris

hushåll som befinner sig i utsatta positioner vad gäller försörjning, etablering på arbetsmarknaden och påverkansmöjligheter avviker från dominerande föreställningar kring dessa aspekter. Avhandlingens fokus utgörs dock av relationen mellan hushåll med knapp ekonomi och de dominerande föreställningarna om konsumtion – hur och vad som bör konsumeras.

Avsikten med de empiriska undersökningarna är att använda dem som exempel och illustrationer till de teoretiska resonemangen. Intervjuundersökningarna kan sägas utgöra ett tolkningsmaterial för de teoretiska ansatserna. Ambitionen har inte varit att genomföra robusta empiriska studier i så måtto att de skulle kunna stå för sig själva eller att försöka slå fast hur hushållen faktiskt har det. Snarare ska avhandlingen uppfattas som ett försök att lyfta fram ojämlikhets- och dominansförhållanden samt visa hur dessa kommer till uttryck och upplevs ur ett konsumtionsperspektiv. Till detta ska knytas min ambition att i denna avhandling ge röst åt, lyssna på och försöka förstå grupper som annars inte ges något större utrymme i samhällsdebatten, åtminstone inte utifrån sina egna perspektiv.

Även om de empiriska undersökningarna i första hand ska förstås som illustrationer eller exempel i förhållande till teoretiska tolkningsansatser ser jag det som väsentligt att jag redogör för mitt tillvägagångssätt.

Fokus på intervjuer

En av förutsättningarna för studien var att kunskaperna om det jag ville undersöka var begränsade, åtminstone i en svensk kontext. Detta var ett av skälen till att jag valde att genomföra intervjuundersökningar. Avhandlingsarbetet ska i så måtto ses som explorativt till sin karaktär. Jag visste på förhand att jag skulle ställa frågor om konsumtion och föreställningar kring konsumtion. Jag hade en förförståelse som innehöll antaganden om normer kring konsumtion som befann sig på ett allmänt plan. Genom påverkan från vår omgivning, medier och olika experter växer föreställningar och normer fram om hur vi bör förhålla oss till konsumtion och hushållsekonomi. I förhållande till hushåll med låg och osäker inkomst föreställde jag mig att dessa i ännu högre utsträckning hade att förhålla sig till dessa normer i form av sparsamhetskrav utan att avvika alltför mycket i sitt konsumtionsmönster. Denna förförståelse har vuxit fram genom i första hand läsning av forskningslitteratur men även genom egna iakttagel-

Metod

ser i mitt tidigare arbete som socialarbetare. Hur hushållen själva tänkte eller förhöll sig till sin situation hade jag inför intervjuundersökningarna ytterst begränsade kunskaper om. Ett andra skäl till att genomföra intervjuer var att jag var intresserad av hushållens reflektioner, funderingar och agerande. Vidare ville jag ha möjlighet att ställa följdfrågor samt att redan under intervjun ha möjlighet att testa möjliga tolkningsalternativ. Om ett hushåll t.ex. har berättat att de köpt märkesskor till tonårssonen har mina följdfrågor inriktats mot de överväganden som kan tänkas ligga bakom detta beslut. För denna typ av frågeställningar lämpar sig intervjuundersökningar bättre än mer kvantitativa ansatser. En av delstudierna består i och för sig av enkäter där klienter till budgetrådgivare ombads ge exempel på försvårande konsumtionsvillkor. Syftet med denna delstudie var att komplettera det övriga empiriska materialet med ytterligare konkreta exempel på konsumtionsvillkor.

Barnfamiljer med knapp ekonomi

När det gäller hushållstyp har jag valt att studera barnfamiljer. Som framgår på andra ställen i avhandlingen gjorde jag detta val av olika skäl. Dessa skäl handlar dels om barnfamiljers specifika försörjningssituation, dels att de befinner sig i en specifik situation som konsumenter. Ytterligare ett skäl bygger antagandet att dominerande normer kring konsumtion tydliggörs i än högre grad när det gäller hushåll som innehåller barn och tonåringar. Jag har alltså inte haft för avsikt att undersöka barnfamiljer i sig, snarare har jag vänt mig till denna hushållstyp eftersom jag förväntat mig att den på ett förhållandevis tydligt sätt kunde ge uttryck för och illustrera de fenomen jag var intresserad av.

Ett annat övervägande jag ställdes inför var hur jag empiriskt skulle närma mig begreppet knapp ekonomi. Att jag använder begreppet knapphet har att göra med att jag inte vill binda mig vid några speciella fattigdomsdefinitioner. Att i vetenskapliga sammanhang använda begreppet fattig kräver ofta en noggrann precisering av begreppet, vidare finns risken att man förbiser vissa grupper då de olika fattigdomsdefinitionerna har en svag överlappning (Halleröd 2002). Mitt intresse låg inte i att studera just socialbidragstagare eller någon annan specifik grupp utan jag ville snarare försöka få en varierad bild av de hushåll som har en knapp situation. Vi vet att många av dem som finns på arbetsmarknaden eller i de generella trygghetssystemen lever under knappa förhållanden (SOU 2001:79). Med andra ord ville jag undersöka förhållanden hos såväl de som befinner strax

Nödvändighetens pris

under som strax över socialbidragsnormen. Av denna anledning har jag valt att göra undersökningar utifrån olika sammanhang (för mer detaljerad information se s. 174 ff.). Delstudie A är gjord med urval från bostadsbidragsregistret som grund i en mellanstor svensk stad. Delstudie B är genomförd på ett stadsmissionskontor i en större svensk stad. Delstudie C utgörs av en fokusgruppsintervju med några föräldrar som är medlemmar i föreningen "Makalösa föräldrar". Delstudie D är en enkätundersökning bland klienter till budgetrådgivare i ett svenskt län. Ur ett inkomstperspektiv har syftet med undersökningarna inte varit att säga något om hur en specifik grupp eller kategori förhåller sig till konsumtion. Jag vill snarare undersöka hur konsumtion och ekonomisk knapphet kan förstås och har då eftersträvat en större variation än vad jag nått om jag riktat mig mot en specifikt avgränsad grupp.

Accessproblem

Ett annat problem som har att göra med att undersöka ekonomisk knapphet är att det kan vara svårt att få människor att delta i undersökningar. Redan i en urvalsdragnings kategoriseras de hushåll som är tänkta att ingå i studien som ekonomiskt utsatta eller "fattiga". Det finns naturligtvis en risk att stigmatisering och utpekande sker i samband med förfrågan om en eventuell intervju. Att bli kategoriserad som ekonomiskt utsatt är inte samma sak som att bli kategoriserad som landsbygdsbo eller hundägare, det är en kategorisering som kan ge upphov till känslor av skam eller mindervärde. Många hushåll som har en knapp ekonomi värjer sig mot att bli kategoriserade i en sådan kategori. Detta kan vara en orsak till att avböja intervju. En annan orsak kan knytas till en ovilja att berätta om en besvärlig ekonomisk situation. Detta kan generellt uppfattas som besvärande men framför allt för dem som i samband med kontakt med myndigheter tvingats redogöra för såväl hushållsekonomiska som konsumtionsrelaterade omständigheter. Jag kan t.ex. nämna att jag i några fall fick förklara skillnaden mellan Socialhögskolan och socialförvaltningen. Att en av undersökningarna hade bostadsbidraget som urvalsgrund bidrog förmodligen till att flera hushåll inte ville bli intervjuade. Bostadsbidraget är känsligt så till vida att det finns en risk för återbetalning om de uppgivna inkomstuppgifterna inte stämmer. Ytterligare en orsak kan vara att det generellt kan uppfattas som besvärande att tala om konsumtion och ekonomi oavsett vilken samhällsposition man befinner sig i.

Metod

En konsekvens av denna problematik är att det kan vara svårt att åstadkomma en för syftet, optimal undersökningsdesign. Som i de flesta forskningsprojekt finns även i detta projekt aspekter som har att göra med finansiering och tid. Av denna anledning ska de delstudier som genomförts ses mot bakgrund av att olika lösningar använts för att få tillgång till intervjupersoner.

Att ställa frågor om konsumtion och ekonomi

En typ av problematik är knuten till de frågeställningar som ligger till grund för studien - hur skulle dessa transformeras till intervjufrågor? Att ställa frågor om människors vardag kan vara besvärligt då det för hushållen själva kan handla om självklarheter eller aspekter man inte reflekterat över. Ellegård (2001) skriver om svårigheterna och att det handlar om att "komma bakom det som artikuleras av dem vars vardagsliv står i fokus för våra studier. Det finns sådant som är så självklart för dem att de inte talar om det och som vi forskare inte förstår att fråga om." (ibid s. 15) Istället för att ha ett antal färdigformulerade frågor har jag i intervjuerna försökt föra ett samtal kring ett antal teman. Ju mer kunskap jag fick under projektets gång desto fler stickord och exempel kunde jag använda för att förklara för den intervjuade vad jag ville veta. Ett genomgående problem har varit att i intervjuerna behålla fokus på konsumtion. Intervjuerna har ofta glidit in på mer allmänna hushållsekonomiska frågor och inte sällan på intervjupersonernas besvärliga situation i stort. Det har varit svårt att klara balansgången mellan att vara en empatisk lyssnare och samtidigt försöka föra in samtalet på mer specifikt konsumtionsrelaterade frågor. Men i efterhand kan jag se att dessa problem i själva verket har varit en hjälp eftersom jag kunnat sätta konsumtionsaspekten i ett större sammanhang.

Att berätta om konsumtion och ekonomi

I arbetet med att tolka och analysera det empiriska materialet krävs vissa försiktighetsåtgärder. Bland dessa finns tolkningsproblem som har att göra med att berättelser som rör konsumtion och ekonomi tenderar att beskriva det egna agerandet som mer "rationellt" och kalkylerande än vad som kanske faktiskt varit fallet. Detta kan bl.a. knytas till att flera av hushållen är beroende av socialbidrag, vilket innebär att de med jämna mellanrum ska redogöra för sin ekonomi och sina ekonomiska förhållanden. Efter-

Nödvändighetens pris

hand konstrueras förmodligen ett mönster för hur dessa redogörelser presenteras (se Swärd 1999). Ett av syftena med denna konstruktion är att den ska passa myndighetens beslutsmallar. Exempel på detta skulle kunna vara att man i intervjun tonar ner eller helt utelämnar beskrivningar av stöd i nätverket, oredovisade inkomster eller viss konsumtion. Det kan ur intervjupersonens perspektiv förmodligen innebära en risk att gå utanför bilden av sig själv som "skötsam" vid en intervju. En annan orsak kan vara att personen helt enkelt inte reflekterat över att han presenterar en "friserad" berättelse, då detta kan vara något han har gjort under lång tid på socialkontoret.

Ytterligare en orsak har att göra med konsumtionens moraliska dimension. Konsumtionsmönster kan fungera som en vattenledare när det gäller att urskilja de "skötsamma fattiga" från de "icke skötsamma fattiga". I detta sammanhang spelar begreppet nödvändig konsumtion en central roll. Har den fattige konsumerat varor eller tjänster som ligger utanför ramarna för nödvändig konsumtion läggs en större del av skulden tills hans fattigdom på honom själv. Vad som kategoriseras som nödvändig konsumtion varierar:

Vad är lyxkonsumtion och nödvändig konsumtion? Gränserna mellan dessa kategorier har ständigt flyttats runt – de är kulturellt och socialt definierade. Mycket av det som för 1930-talets arbetarklass tedde sig som ouppnåeliga konsumtionsdrömmar hör idag till livets nödtorft. I den sociala nedrustningens 1990-tal möter vi en intensifierad debatt av definitionerna av rimlig levnadsnivå eller var fattigdomsstrecket ska dras. Vilken standard bör en flyktingfamilj, en förtidspensionär eller en arbetslös ha rätt att kräva? Ibland materialiseras dessa debatter i en symbolisk kamp över enskilda konsumtionsobjekt: bör man ha rätt till telefon, till färg-tv, semesterresa? (Löfgren 1996 s. 122)

Ur detta perspektiv ter sig som att nödvändig konsumtion som något förhandlingsbart, definitionen är inte given. För socialbidragstagaren gäller det därför att försöka lära sig vilken konsumtion som i myndighetens ögon anses vara rimlig. Även detta leder förmodligen till att redogörelser som rör konsumtion formas på speciella sätt för att passa in i myndigheternas beslutsmallar. Med andra ord kan de svar jag får vara påverkade av dessa anpassade berättelser.

Vidare finns det anledning att problematisera hushållens berättelser inte enbart utifrån att hushållen befinner sig i en försörjningsmässigt utsatt

Metod

position, utan även utifrån det faktum att det handlar om barnfamiljer. Ur detta perspektiv måste berättelserna granskas kritiskt i så måtto att de rimligtvis innehåller efterhandskonstruktioner, i efterhand presenterar de sitt agerande som om det vore planerat. Vidare rymmer berättelserna säkert inslag av "moral storytelling", det vill säga berättelserna anpassas efter de krav och förväntningar som finns avseende konsumtion i allmänhet och barnfamiljers konsumtion i synnerhet. Vidare ligger det naturligtvis i hushållens intresse att framstå i god dager (se t.ex. Alvesson 2003a). Men genom att lägga berättelserna bredvid varandra och förhålla mig till likheter, skillnader, mönster, tvetydigheter och avvikelser är det min förhoppning att det samlade materialet ger en mindre friserad och tillrättalagd bild än varje enskild intervju/fokusgrupp för sig.

Tolkning och analys

Jag har, som jag ovan nämnt, arbetat utifrån en abduktiv ansats. Detta innebär bl.a. att jag har närmat mig de empiriska undersökningarna med en teoretisk förförståelse. Jag har under de olika intervjuerna haft en central fråga med mig: vad kan det hushållen berättar vara ett uttryck för, vilka mekanismer och normstrukturer ligger bakom hushållens berättelser? Med andra ord har jag sökt efter djupstrukturen i de undersökningar jag genomfört. Analysarbetet har därför varit pågående under intervjuerna. Jag har försökt att delvis se bortom det elände som presenterats för mig. Trots detta ser jag det som betydelsefullt att jag i denna avhandling försöker ge röst åt de intervjuade. Även om mitt huvudsakliga intresse ligger bakom eller bortom de intervjuades konkreta berättelser vore det nonchalant, på gränsen till respektlöst, att inte även "vidarebefordra" delar av dessa berättelser.

Under analysarbetet har jag letat efter tecken och uttryck som pekar mot normer och dominerande föreställningar vilka hushållen har att förhålla sig till. Dessa föreställningar kan t.ex. ta sig uttryck i spänningsförhållande mellan det som hushållen upplever att de borde göra och det som de faktiskt gör. Ett sådant spänningsförhållande utgörs av normer om att följa det som uppfattas som allmänna konsumtionsmönster och samtidigt ha krav på sig att leva sparsamt (jfr Aléx 2003). Detta spänningsförhållande kan t.ex. ta sig uttryck i hur hushållen prioriterar. Konkreta exempel kan utgöras av underordning, olika taktiker för att hantera motstridiga normer (jfr de Certeau 1984) och motstånd. Även om jag naturligtvis själv

Nödvändighetens pris

är en bärare av rationalistiska uppfattningar kring konsumtion och hushållsekonomi (jag har ofta åsikter om hur andra väljer att spendera sina pengar) har jag försökt att med hjälp av olika teoretiska tolkningsmöjligheter förstå de intervjuade hushållens överväganden utifrån olika perspektiv. Gabriel och Lang (1995) beskriver problemen med en alltför ensidig teorianvändning med följande ord:

His (Campbell 1987, min anm.) account, however, serves as a warning of some of the absurdity that one ends up with, when seeing contemporary consumption through a single prism. It would be bizarre to envisage a single mother shopping for her weekly groceries as being lost in a reverie of pleasure. (ibid s. 109)

I analys- och tolkningsarbetet i denna avhandling har jag följaktligen försökt förstå och tolka hushållens berättelser med hjälp av olika perspektiv. Jag har strävat efter att vara öppen för olika tolkningsalternativ, och det är min förhoppning att jag genom de teoretiska redskap jag använder kommer längre än att enbart upprepa vad som sagts i tidigare forskning och i de empiriska studierna.

Validitet, reliabilitet och generaliserbarhet

Sammanfattningsvis ingår fyra olika delstudier i avhandlingens empiri. Det kan ses som problematiskt att undersökningarna är gjorda i olika sammanhang och på olika sätt. Intervjuer med enskilda, med två personer samtidigt eller en fokusgruppsintervju är av olika karaktär vilket kan innebära att de svar som ges av de olika intervjupersonerna inte är att betrakta som svar på exakt samma frågor. En del av det empiriska materialet är följaktligen svar på frågor från mig och en del består av material som bygger på samtal och diskussioner mellan flera personer. Med tanke på denna avhandlings syfte behöver detta nödvändigtvis inte medföra problem eftersom de olika delstudierna är inriktade på samma fokus. Vidare är delstudierna genomförda i olika kontexter vilket kan innebära att de svar eller berättelser som framkommit skiljer sig åt beroende på om intervjun t.ex. genomförts på ett stadsmissionskontor eller i intervjupersonens hem. Utifrån mina forskningsfrågor behöver detta nödvändigtvis inte utgöra något större problem. Jag har velat undersöka ett fenomen som är förhållandevis

Metod

outforskat och har därför strävat efter viss variation genom att ställa frågor i olika kontexter.

Den typ av intervjuer som ingår i empirin berör aspekter som kan uppfattas som känsliga och besvärande att prata om. I flera av intervjuerna har känslor av sorg, besvikelse och misslyckande ventilerats. Detta ställer specifika krav på mig som forskare vad gäller aspekter som hur frågorna ställs och hur jag förhåller mig till svaren. I flera intervjusituationer fanns explicita eller implicita förväntningar på att jag skulle förhålla mig till svaren. Då jag har tidigare erfarenheter som socialarbetare var jag medveten om risken att "falla in" i denna roll genom att trösta, uppmuntra eller komma med lösningar. Jag har i så stor utsträckning som möjligt försökt undvika detta. Samtidigt har det varit omöjligt att inte ge någon form av kommentarer då svar kunde sluta med uttryck som "eller hur" och "vad ska jag göra?". Ibland har jag haft känslan av att det har funnits en förväntan på mig att jag ska legitimera eller bekräfta de val och prioriteringar intervjupersonen berättat om. Det finns givetvis risk för en intervjuareffekt i detta sammanhang. Beroende på hur jag har svarat (nickning, hummande, "det förstår jag" eller något liknande) kan jag ha påverkat den intervjuade att svara på ett visst sätt eller lyfta fram vissa aspekter. Jag kan dock inte se vad jag skulle ha kunnat göra annorlunda. Studier av denna karaktär är i större eller mindre utsträckning behäftade med denna typ av problem.

Vidare pekar Alvesson (2003a) på de problem som kan kopplas till hur den intervjuade uppfattar sig själv respektive forskaren. I min undersökning kan t.ex. personerna på stadsmissionskontoret ha sett sig som intervjuade i egenskap av klienter, medan personerna som ingick i fokusgruppintervjun hos Makalösa föräldrar kan ha uppfattat sig som representanter för en intresseorganisation och sett intervjun som ett forum för att föra fram sina åsikter. Sett ur detta perspektiv ges också forskaren olika roller. Emellertid torde stora delar av forskning där undersökningarna är inriktade mot människor vara påverkade av denna problematik. Vi vet inte huruvida de som svarar på enkätfrågor ser sig som representanter för något eller vad de har för uppfattning om dem som står bakom enkätundersökningen.

En annan fråga är vad som ska tolkas som ren och obefläckad information och vad som ska tolkas som vinklat. De undersökningar jag genomfört är säkerligen vinklade på olika sätt, såväl genom de intervjuade (vad eller vem man vill representera) som genom mig själv via mitt sätt att ställa

Nödvändighetens pris

frågor och genom min förförståelse. Det vore naivt att påstå något annat. Reliabilitet i intervjuer och tolkning blir följaktligen något som till syvende och sist får bedömas i en diskussion om forskningsresultaten och huruvida dessa verkar trovärdiga och rimliga.

Delstudierna innehåller sammantaget 26 intervjuer (26 tillfällen med sammanlagt 31 personer) och 46 enkätsvar. Dessa är av skiftande karaktär och kvalitet. I vissa intervjuer har det funnits språkliga svårigheter. En annan aspekt av detta är att några av de utrikes födda intervjupersonerna befann sig i en situation som jag vill karakterisera som ett utanförskap i förhållande till det etablerade svenska samhället. Detta innebar svårigheter när det gällde att få svar på vissa av de frågor jag ställde kring konsumtion. Dessa intervjupersoner hade t.ex. uppburit socialbidrag under i princip hela sin tid i Sverige, stått utanför arbetsmarknaden och enbart umgåtts med andra i samma situation. De talade om att de ville in på arbetsmarknaden men hade inte speciellt mycket att säga om konsumtion specifikt. Dessa intervjuer har därför varit svåra att använda i avhandlingen och har därför i huvudsak fått utgöra ett bakgrundsmaterial.

Generaliserbarheten kan diskuteras. Kan jag verkligen säga något generellt om relationen mellan knapphet och konsumtion bland barnfamiljer? Såväl konsumtion som knapphet är komplexa och kontextberoende fenomen, de är beroende av vem man är, var och i vilket sammanhang man befinner sig i. Syftet har dock inte varit att visa på utbredningen eller omfattningen av ett fenomen. Snarare har min ambition varit att försöka förstå vad det kan innebära att leva under knapphet i ett överflödssamhälle. Det vore att göra våld på det empiriska materialet att påstå att det går att peka på några tydliga och entydiga faktorer. Emellertid anser jag att det empiriska materialet i ljuset av teoretiska tolkningar har en hel del att tillföra kunskapsbilden gällande konsumtion och knapphet. Det finns olika sätt att hantera begreppet generaliserbarhet (jfr Kvale 1997). Detta kan handla om alltifrån en positivistiskt inriktad förståelse kring aspekter som t.ex. representativitet till mer pragmatiska varianter där generaliserbarhet snarare är en fråga om kommunikation mellan forskare och läsare. Förutom de sedvanliga kraven på god forskning handlar diskussionen kring resultat om huruvida dessa verkar rimliga och applicerbara i ett större sammanhang. Denna avhandlings generaliserbarhet får i första hand bli en bedömning enligt den senare varianten, det vill säga rimlighetskriteriet.

Avslutningsvis innebär mitt tillvägagångssätt ett antal begränsningar varav jag i detta sammanhang diskuterar fyra. För det första har jag inte

Metod

jämfört undersökningshushållens berättelser med andra hushållstyper. Det innebär att jag bör vara försiktig i mina tolkningar av aspekter som skulle kunna vara specifika för just barnfamiljer. Jag kan luta mig mot undersökningshushållens egna reflektioner, teoribaserade tolkningar samt annan forskning. När det gäller denna begränsning är det min uppfattning att det förmodligen råder en viss överlappning mellan barnfamiljer och andra hushållstyper. Vissa erfarenheter och förhållningssätt är specifika för barnfamiljer och andra mer generella. Med mitt angreppssätt kan jag dock inte dra någon tydlig skiljelinje. Den andra begränsningen ligger i linje med den första. Då jag inte gjort någon jämförelse med hushåll ur andra inkomst kategorier kan jag inte heller här med säkerhet påstå att undersökningshushållens erfarenheter är unika för hushåll med knapp ekonomi. Min egen hållning till denna begränsning är densamma som för den första. En tredje begränsning är knuten till mitt urvalsförfarande. Då jag haft som ambition att få en viss bredd i undersökningarna finns det ingen klart avgränsad undersökningsgrupp. Den går inte att ringa in genom t.ex. arbetslöshet eller inkomst under en viss fattigdomsgräns. Detta innebär naturligtvis en begränsning för den som önskar kunskaper om en specifik grupp. Då avhandlingsarbetet snarare har haft ett explorativt anslag kan dessa önskemål inte uppfyllas i detta sammanhang. En fjärde begränsning utgörs av att undersökningarna har varit inriktade på en hushållsnivå. Jag har intervjuat personer som representanter för hushåll. Detta innebär att jag inte, förutom det som framkommer i intervjuerna, kan säga speciellt mycket om det interna spelet i hushållet kring konsumtion. Vidare innebär detta förfaringssätt att hushållens förhållningssätt representeras av en person som naturligtvis ger sin version. Jag ville anlägga ett hushållsperspektiv då jag i första hand var intresserad av barnfamiljer i sig, inte dess enskilda medlemmar. Detta hade krävt ett annat tillvägagångssätt och delvis andra teoretiska referensramar.

De fyra delstudierna

I detta avsnitt följer en mer detaljerad presentation av de fyra delstudier som bildar avhandlingens empiriska underlag.

Delstudie A³²

Under hösten 1999 blev vi kontaktade av Hyresgästernas riksförbund. De hade önskemål om en studie med fokus på hur situationen avseende ekonomi och boende förändrats under 1990-talet för dem som bodde i hyresrätter och hade en knapp ekonomi.

Studie A bygger på en kombination av intervjuer och en registerundersökning. Då jag i denna avhandling inte använder något material från registerundersökningen beskriver jag inte denna. Intervjuundersökningen är uppdelad i två delar. Den första delen innehåller standardiserade frågor från SCB:s löpande ULF³³-undersökningar. Denna del användes eftersom dessa frågor är utprovade utifrån vad som anses vara nödvändig konsumtion. Denna typ av frågor möjliggjorde fördjupningar när det gäller konsumtion och finansiering av varor och tjänster. Den andra delen innehåller olika teman som livsmedel, kläder och kapitalvaror. Intervjumaterialet innehåller olika aspekter av boende, hushållsekonomi och konsumtion. Att undersöka konsumtion var ett av delsyftena med denna studie, och jag har i denna avhandling valt att i huvudsak fokusera på sådant som berör konsumtion. De intervjuade blev informerade om att jag utöver frågor om boende och hushållsekonomi skulle ställa frågor kring konsumtion som skulle användas i mitt avhandlingsarbete.

Urvalet begränsades till att handla om barnfamiljer. Som undersökningsarena valde vi en mellanstor svensk kommun. Vi övervägde olika urvalsförfaranden. En möjlighet hade varit att utgå från socialbidragsregistret. Emellertid fann vi detta alternativ alltför begränsat då knapphet förekommer även hos hushåll som befinner sig ovanför socialbidragsnormen. Vi beslutade att istället utgå från bostadsbidraget. Kriterier för urvalet var att hushållet skulle ha uppburit bostadsbidrag kontinuerligt sedan

32 Delstudie A bygger på en undersökning som jag genomförde tillsammans med Tapio Salonen och som resulterade i rapporten *Knapphetens boningar* (2000). När det gäller denna delstudie använder jag "vi" eftersom beslut kring undersökningsdesign, urval etc. fattades gemensamt.

33 Undersökningar av levnadsförhållanden.

Metod

mitten av 1990-talet fram till våren 2000. 1994 valdes som ingångsår eftersom bostadsbidragsregistret detta år övergick från kommunerna till Försäkringskassan. Bostadsbidraget har under 1990-talet genomgått en rad förändringar vilket resulterat i att det koncentrerats till de allra mest behövande barnfamiljerna. 1996 och 1997 genomfördes förändringar som på olika sätt begränsade hushållskretsen i bostadsbidraget. I korthet innebar dessa förändringar att a) bostadsbidraget slopades helt för barnlösa över 28 år, b) förändrade gränser i lägsta och högsta bidragsberättigade hyresnivåer, c) begränsning av bidragsberättigad bostadsyta, d) striktare inkomstgränser, i synnerhet för samboende föräldrar samt e) nytt system för inkomstprövning.

Utifrån de ovan beskrivna kriterierna valde vi ut hushåll slumpmässigt efter registerledarens födelsedatum i Försäkringskassans aktregister. Sammanlagt valdes 10 ärenden per födelsedatum. Av dessa sammanlagt 310 hushåll visade det sig att 112 uppfyllde studiens urvalskriterier. Av dessa 112 hoppades vi att få möjlighet att intervjua 20-25 hushåll. Vi räknade med vissa svårigheter utifrån vad som ovan diskuterats avseende problem i förhållande till denna typ av undersökningar. Brev skickades ut till 109 av hushållen om förfrågan att delta i intervju (tre hushåll plockades bort då det i registret framgick att familjen mist ett barn under 90-talets senare del). Med breven följde en svarstalong där hushållen, om de önskade medverka i intervju, fick ange ett telefonnummer där vi kunde nå dem. På talongen fanns även möjlighet att önska tolk. Efter detta första utskick inkom 8 svar. Dessa hushåll kontaktades via telefon för bokning av intervju. Intervjupersonerna fick välja tid och plats. Ett nytt utskick gjordes till de övriga 101 hushållen. Denna gång utlovades två trisslotter som tack för medverkan i intervjun. Detta utskick resulterade i ytterligare 9 positiva svar. Sammantaget var det följaktligen 17 hushåll som tackat ja till medverkan. Då vi redan inledningsvis var medvetna om risken för att svarsfrekvensen skulle vara låg beslutade vi att använda "snöbollsmetoden" som reservplan. Snöbollsmetoden innebär att intervjuade hushåll tillfrågas om de i sin bekantskapskrets (släktingar, vänner, grannar, arbetskamrater etc.) vet någon som befinner sig i ungefär samma situation (barnfamilj med begränsad ekonomi, hyresrätt, bostadsbidrag) som den intervjuade och som eventuellt kan tänkas vilja medverka i en intervju. På detta sätt fick vi kontakt med ytterligare 3 hushåll och hade på så sätt nått vår nedre gräns för antalet intervjuhushåll. Dessa 3 hushåll stämde i stort sätt in på de kriterier som satts upp med ett undantag, ett hushåll bodde vid intervjun i

Nödvändighetens pris

bostadsrätt, men i övrigt uppfylldes de krav som rörde barn och bostadsbidrag. Sammanlagt genomfördes alltså 20 intervjuer. Den intervjuade gruppen bestod av 3 sammanboende svenska par, 9 ensamstående svenska mödrar, 7 sammanboende par som var utrikes födda samt en ensamstående och utrikes född kvinna. Samtliga av de utrikes födda kom till Sverige under slutet av 1980-talet eller i början av 1990-talet.

Utifrån de registerdata som fanns tillgängliga i bostadsregistret (inkomst, hyra, bostadsbidrag, boendekarriär samt information om nuvarande bostad) kunde vi konstatera att de 20 hushåll som intervjuades var representativa utifrån de 112 hushåll som ursprungligen valdes ut. Intervjuerna ägde rum under våren 2000 och genomfördes samtliga i de intervjuades hem. Under alla intervjuer utom två användes bandspelare. De övriga två fallen avböjde inspelning och istället dokumenterades intervjun med hjälp av anteckningar. Vid tre tillfällen användes tolk. I ett fall genomfördes intervjun trots vissa språksvårigheter då intervjupersonen avböjde tolkerbjudanden. Intervjuerna tog mellan 45 och 90 minuter att genomföra. Detta kan, bortsett från att vissa människor är mer pratglada eller har mer att berätta, bero på att introduktionen tog olika lång tid, vissa hushåll sade sig relativt snabbt ha förstått intervjuens syfte, var intervjuaren kom ifrån samt vilka sekretessregler som omgärdade undersökningen. I andra fall tog detta längre tid, intervjupersonen var osäker på vilken koppling undersökningen hade till försäkringskassa och socialtjänst och om dessa myndigheter kunde få reda på vad de har berättat. I övrigt kunde intervjuens längd även påverkas av att den blev avbruten av att barn, telefon eller dörrsignaler påkallat den intervjuades uppmärksamhet.

Intervjuerna i delstudie A har innehållsmässigt varit bredare till sin karaktär än de övriga delstudierna. I och med att denna delstudie ingick i en annan studie med ett bredare fokus har frågor kring konsumtion satts in i ett större sammanhang innehållande aspekter som försörjning och etablering på arbetsmarknaden. Jag kan egentligen inte se några större problem med att mitt forskningsfokus i denna undersökning placeras in i ett större sammanhang då detta har betydelse för förståelsen av hushållens förhållningssätt till konsumtion. Att intervjumaterialet i denna delstudie är mer mångfasetterat än i de övriga delstudierna torde snarare innebära att tolkningsmöjligheterna är fler.

Metod

Delstudie B

Delstudie B består av två intervjuomgångar varav den ena genomfördes under vintern 2000 och den andra under sommaren 2001. Intervjuerna är samtliga genomförda på ett stadsmissionskontor i en större svensk stad. Vid det första tillfället, vintern 2000, genomfördes fem intervjuer. Vid en av intervjuerna deltog två personer. Syftet med dessa intervjuer var att ett inledande test med avseende på om mina forskningsfrågor hade empirisk bäring. Anledningen till att jag valde detta stadsmissionskontor var att jag hade en personlig kontakt som arbetade där. När undersökningen förankrats hos ledningen fick handläggarna fråga sina "klienter" om de kunde tänka sig att medverka i en intervju. Då avhandlingsprojektet var i sin linda avgränsade jag inte urvalet till enbart barnfamiljer. Det mest centrala kriteriet var att hushållen skulle ha en knapp ekonomi. En stor del av klienterna på detta kontor vände sig dit just på grund av ekonomiska problem. I denna första intervjuomgång deltog tre ensamstående mödrar, två ensamstående kvinnor utan barn samt en pensionerad kvinna. Resultatet av dessa intervjuer ska i första hand ses som ett bakgrundsmaterial till det fortsatta avhandlingsprojektet. Det är enbart tre av dessa intervjuer som sedan använts i avhandlingsarbetet.

Nästa intervjuomgång genomfördes under sommaren 2001. Vid detta tillfälle hade jag önskemål om att få intervjua flera personer vid ett och samma tillfälle. Jag hade en tanke om att de olika intervjupersonerna skulle inspirera varandra och att det i samtalet dem emellan skulle komma fram information som inte skulle ha framkommit vid en "vanlig" intervju. Vid båda intervjutillfällena deltog två personer. Jag hade förhoppningar om att fler personer skulle delta men tanken på att det skulle uppstå ett samtal mellan intervjupersonerna fungerade ändå förhållandevis väl. Dessa fyra personer var samtliga ensamstående mödrar. Två hade utländskt ursprung och två var svenskar.

Till skillnad från delstudie A fanns det för delstudie B ingen möjlighet att ta del av något register med exakta uppgifter kring inkomst, bidragsuppbärande och boende. De intervjuade bestod av några som var sjukskrivna, några uppbar socialbidrag och någon arbetade. Gemensamt var att de hade låga inkomster, så låga att de vänt sig till Stadsmissionen för att få hjälp. Tre av de tio var utrikes födda och sju var svenskar.

Intervjuerna i delstudie B var, i förhållande till delstudie A, mer inriktade specifikt på konsumtion. Jag använde ett intervjuformulär som bestod av förhållandevis grova teman: boende, livsmedel, kläder, hemelektronik,

Nödvändighetens pris

kapitalvaror, kommunikationer, försäkringar, finansiella tjänster, telefoni och Internet, sjukvård och tandvård, nöjen och fritid. För varje tema frågades det efter konkreta tillvägagångssätt, aspekter som kunde knytas till en knapp ekonomi, barnens betydelse och nätverkets betydelse. Temana gled ihop då de intervjuade associerade ganska fritt mellan de olika temana. I några av intervjuerna gavs rika beskrivningar kring de planerade temana, i andra fick jag som intervjuare vara mer pådrivande. Vid introduktion av temana i dessa ”trögare” intervjuer använde jag exempel från föregående intervjuer. I delstudie B har samtliga intervjuer spelats in och skrivits ut i sin helhet.

Delstudie C

Delstudie C är en fokusgruppintervju genomförd med medlemmar i en intresseförening kallad Makalösa föräldrar. Föreningens syfte är att vara ett intresseorgan för ensamstående föräldrar. Vidare anordnas olika typer av aktiviteter som utflykter och läger. Denna organisation var intressant då jag i forskningsprojektet avsåg att intervjua personer som levde i situationer som kännetecknades av olika grad av knapphet. Jag var vid ett tidigare tillfälle inbjuden att berätta om min forskning. Vid detta tillfälle framkom att medlemmarna hade många erfarenheter som låg i linje med avhandlingsprojektets syfte, dessutom var de intresserade av att delge mig dessa erfarenheter. Fokusgruppsintervjun är genomförd i en mellanstor svensk kommun under våren 2001 i en lokal som föreningen lånade. Urvalet skedde genom att ordföranden i föreningen informerade och tillfrågade medlemmarna om medverkan i intervju. Vid intervjutillfället deltog fyra personer, tre kvinnor och en man. Vid intervjun fanns även en observatör med för att efter intervjun kunna delge mig reflektioner och kommentarer. Observatören var en universitetsanställd med erfarenhet av fokusgruppintervjuer. Intervjun varade ca 2,5 timmar. Den spelades in och skrevs ut i sin helhet.

Inte heller i delstudie C finns det några registerdata att tillgå. Emellertid gav de intervjuade en bild av en betydligt stabilare situation än vad som var fallet på Stadsmissionen. Alla arbetade och hade en god förmåga att föra resonemang och uttrycka sig kring de frågor som ventilerades. Försörjningssituationen karaktäriserades i första hand inte av låg inkomst utan av att de som ensamstående föräldrar hade en större försörjningsbörda. De kunde alla vittna om sina begränsade möjligheter i förhållande till andra som var sammanboende eller hade en högre inkomst. Hade de varit sam-

Metod

manboende hade deras inkomster förmodligen varit tillräckliga, men i intervjun framkom det att den ekonomiska situationen många gånger var problematisk. Samtliga hade svensk bakgrund.

Intervjun inleddes med en presentation av forskningsprojektet och att jag presenterade mig själv samt observatören. Därefter presenterade deltagarna sig. Som ett inledande tema ställde jag frågan "Om jag säger att det är dyrare att vara fattig eller ha begränsade ekonomiska resurser, vad är det första ni kommer att tänka på"? Därefter samtalade gruppen kring följande teman: boende, livsmedel, kapitalvaror, hemelektronik, fritid, kommunikationer, tjänster, nöjen, finansiella tjänster. Intervjun avslutades med att deltagarna ombads ta upp något som de menade inte hade blivit berört under intervjun.

Även om fokusgruppsintervjuer har sina fördelar finns det naturligtvis risker och problem med denna metod (jfr Wibeck 2000). En risk är att en eller ett par personer blir alltför dominerande, övriga deltagare tystnar eller instämmer i den dominerande personens uppfattningar. En annan risk i mitt tillvägagångssätt har att göra med att jag samlade personer ur en och samma intressegrupp vilket kan leda till att intervjun blir vriden åt ett speciellt håll. När det gäller det första problemet var det min uppfattning att personerna kände varandra förhållandevis väl och att de kände sig trygga med att berätta om ganska personliga problem. Detta är naturligtvis ett ytligt betraktande och hur relationerna egentligen uppfattas av intervjudeltagarna kan jag inte ha någon uppfattning om. Denna eventuella problematik torde dock finnas i alla gruppintervjuer, egentligen i alla intervjuer. Det finns inga garantier för att människor redogör för sina faktiska åsikter och upplevelser. Följaktligen måste allt intervjumaterial hanteras och tolkas med försiktighet (jfr Merton, Fiske & Kendall 1990, Alvesson & Sköldbberg 1994, Kvale 1997). När det gäller den andra risken kan denna naturligtvis finnas om intervjun har till syfte att fånga något slags representativitet, att människor med olika bakgrund och åsikter tillsammans ska diskutera ett ämne. Detta var dock inte syftet med denna fokusgruppsintervju. Snarare kan det uppfattas som en fördel att de drog åt samma håll; de fenomen jag ville ha belysta framstod genom denna metod förhållandevis tydligt.

Delstudie D

Delstudie D består av en enkätundersökning genomförd bland personer som besökt budgetrådgivare i ett svenskt län under hösten 2001. Den

Nödvändighetens pris

kommunala skuld- och budgetrådgivningen i Sverige har ingen självklar organisatorisk plats inom de kommunala organisationerna. Vilken prioritet verksamheten har och i vilket organisatoriskt sammanhang den befinner sig i varierar från kommun till kommun (se t.ex. Trygged 2003). Jag fick möjlighet att göra denna undersökning tack vare att jag haft kontakt med en person som befann sig på ett centralt kontor för de olika budgetrådgivarna runt om i länet. Tanken med enkätundersökningen var att samla in ytterligare exempel på problematiska konsumtionsvillkor för hushåll med knapp ekonomi. I varje enkät hade den besökande möjlighet att ge tre exempel utifrån frågorna "Vad var det som hände?", "När hände det?" och "Hur uppfattade du det som hände?" Med enkäten följde en kort introduktion. Avsikten var att budgetrådgivarna skulle dela ut enkäten och att klienten skulle fylla i den under besöket för att sedan i ett igenklästat kuvert återlämna den till budgetrådgivaren. Antalet inkomna svar var mycket få i relation till utlämnade enkäter. 31 handläggare fick 20 enkäter var och totalt antal återsända och ifyllda enkäter var 46. En förklaring till detta stora bortfall kan vara att enkäterna delades ut till klienterna utan några direkta krav på återlämning. Flera av dem som fick enkäter hade kanske inget intresse av att delta. I denna enkätundersökning frångick jag urvalsprincipen om att det enbart skulle handla om barnfamiljer eftersom jag i denna delstudie i första hand var intresserad av beskrivningar av försvårande konsumtionsvillkor på varu- och tjänstemarknaden. I avhandlingen används dock enbart citat från de enkäter där det framgår att det finns barn i hushållet (20 till antalet). Emellertid har jag använt övriga enkäter i analysen av olika konsumtionsvillkor då de ändå ligger inom ramen för mitt forskningsproblem. Enkätskörden gav inte direkt någon ny information utan kunde snarare ses som en ytterligare bekräftelse på sådant som framkommit vid de andra delstudierna.

Undersökningsfamiljernas förutsättningar

Även om avhandlingens huvudsakliga fokus är konsumtion och ekonomisk knapphet vill jag ge en översiktlig beskrivning av undersökningsfamiljernas situation avseende aspekter som inkomstförhållanden och etablering på arbetsmarknaden. De familjer som ingår i undersökningarna har olika förutsättningar när det gäller möjligheterna som konsument. De inbördes skillnaderna är av den karaktär att det vore felaktigt att tala om

Metod

en grupp. Några är förhållandevis väletablerade på arbetsmarknaden och i det svenska samhället medan andra lever i en vardag som till stora delar handlar om utanförskap, åtminstone i relation till det etablerade samhället. Urvalet har skett utifrån en idé om att försöka visa på spännvidden mellan olika familjer som ändå har det gemensamt att de på grund av sin ekonomiska situation står inför en rad problematiska konsumtionsvillkor. Dessa problem ska naturligtvis ställas i relation till andra hushållsgrupper. Om man utgår från vad bl.a. välfärdsbokslutet (SOU 2001:79) konstaterat har undersökningsfamiljerna sämre förutsättningar än barnfamiljer generellt³⁴. Men det finns hushåll som befinner sig i en ännu mer ansträngd situation. Emellertid är det min erfarenhet att dessa hushåll är svåra att nå i olika typer av studier. Vi vet ganska lite om de mest utsatta barnfamiljernas situation. Det är dock inte syftet med denna avhandling att försöka ge någon mer inträngande skildring av hushållens vardagsliv. Jag nöjer mig med att försöka belysa konsumtionsvillkor och förhållningssätt och menar då att det kan finnas en poäng med en viss spridning bland de hushåll jag undersökt.

I föregående kapitel skisserade jag en teoretisk ram som fokuserade på hushållens resurser i förhållande till deras möjlighet att konsumera. I Thompson et als (1996) modell innebar en av idealtyperna begränsade möjligheter att påverka ökning och minskningar i förhållande till resurser och konsumtion. De familjer jag intervjuat befinner sig huvudsakligen i denna position. Några har tendenser att närma sig positioner där deras möjligheter att påverka nivåerna avseende resurser och konsumtion ökar, men i stort handlar det om situationer där familjerna tycks ha svårigheter att i någon större utsträckning påverka dessa aspekter. Prioriteringarna är hårda och kan ibland uppfattas som mer eller mindre omöjliga att genomföra i praktiken. Det är tydligt att det handlar om att försöka uppnå en rimlig nivå när det gäller nödvändig konsumtion eller baskonsumtion. Att öka resurserna i form av inkomst är en strategi som övervägs och som det förs resonemang kring. Emellertid saknar en del av familjerna varje form av etablering på arbetsmarknaden. Detta gäller framför allt hushållen med utländsk bakgrund där de egna utsikterna att få en anställning är små. När det gäller de ensamstående mödrarna har de i regel en etablering, om

³⁴ En av välfärdsbokslutets slutsatser var att ensamstående föräldrar och invandrare som kommit till Sverige under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet är de grupper, förutom ungdomar, som påverkades mest i en negativ mening av 1990-talets samhälls-ekonomiska nedgång (SOU 2001:79).

Nödvändighetens pris

än svag, på arbetsmarknaden. De ser emellertid sina möjligheter till ökad inkomst som problematiska. För det första handlar det om att de har en svag förhandlingsposition på arbetsmarknaden. Med låg utbildning och som ensamstående förälder menar de flesta att man får vara nöjd med den anställning man erbjuds. Ofrivillig deltid, timanställningar, korttidsvikariat och projektanställningar är anställningsformer som dominerar. För det andra hänvisas till olika typer av problematiska effekter av en inkomstökning. Det kan t.ex. innebära problem i förhållande till bostadsbidraget, och att öka sin arbetstid till heltid innebär högre barnomsorgsavgifter samt mindre tid över för barnen, en avvägning mellan tid och pengar.

I mitt sätt att förstå resurser i förhållande till konsumtionsmöjligheter är pengar dock enbart en av fyra faktorer. Även om pengar är den mest betydelsefulla resursen blir förståelsen för snäv om inte även kontakter, kunskaper och tid inbegrips. När det gäller dessa tre övriga faktorer pekar mina undersökningar mot att de har en förhållandevis stor betydelse för hushållens situation som konsumenter. Finns exempelvis möjligheten att låna en bil eller pengar förbättras hushållets konsumtionsmöjligheter. Ett exempel ges av en familj som tidigare kunde låna bil men där denna möjlighet inte längre fanns:

Nej, det är det vi inte har, för min pappa har en ny bil och den får vi inte låna. Så att det är lite sorgligt. Så att det har vi inte. Och då blir det ju att man inte gör så mycket som vi gjorde innan när vi hade bilen. Likadant att åka Pågatåg, det kostar ju 140 kronor för oss att åka till Malmö, också 140 tillbaka. Det är ju liksom en hel veckas mat nästan, det går inte. (A1)³⁵

Har man egna kontakter eller känner någon med kontakter i bostadsbranschen kan detta vara avgörande för möjligheterna att byta bostad. Förändringar i familjernas nätverk, i positiv eller negativ riktning, illustrerar för-

35 Bokstaven och siffran efter citaten står för vilken av delstudierna (A, B, C eller D) citatet är hämtat från (se appendix). När det gäller Sonja och Daniel (kapitel 8) är beskrivningarna av den karaktär att jag p.g.a. risken för identifiering inte skriver vilken studie de är hämtade ifrån. I övrigt har jag använt citat för att de på ett talande och tydligt sätt uttrycker det som flera av familjerna ger uttryck för eller på annat sätt varit intressanta. Detta innebär att det inte finns citat från alla intervjuer och flera citat från några intervjuer. Att sträva efter att få med citat från samtliga intervjuer hade inneburit att jag sett på mitt material som delvis kvantitativt, ju fler intervjuer som citeras desto "sannare". När jag valt citat är det vad som sägs och hur det uttrycks som har varit vägledande, inte vem som säger det.

Metod

hållandevis tydligt på dess betydelse. När det gäller kunskaper är denna aspekt mer implicit, begränsningarna får så att säga läsas in i intervjuvarn. En intervjuperson kan av förklarliga skäl inte berätta om något denne inte känner till. I detta sammanhang handlar det bl.a. om information som inte når familjerna. Vidare kan det innebära en svagare förhandlingsposition i olika sammanhang, t.ex. gällande finansiella tjänster. Citatet nedan är ett svar på frågan om kontantmarginal – huruvida hushållet inom en vecka kan skaffa fram 14 000 kr för en oförutsedd utgift³⁶.

Det går inte. Genom att ta ett lån om vi får, men det värsta är att vi får ju inga lån. Vi har lån genom XXX-bank då, det är en sån liten, säkert med för hög ränta, men vad gör man. För Nordbanken och alla dom, jag är ju med i kommunal och de lånen ska alla få, jag har inte fått det. Så att det finns liksom ingen möjlighet, vi har ingen reserv alls. (A1)

I citatet kan vi dels utläsa den problematik hushåll med knapp ekonomi står inför, vad gäller problem i förhållande till finansiella tjänster. Men det jag framför allt vill peka på är kommentaren om lånet via fackföreningen. Med lägre kunskaper, och som en följd av detta möjligen ett sämre självförtroende, finns risken att man inte går vidare och undersöker hur det kan komma sig att man fått avslag på en låneansökan.

När det gäller konsumtionskostnader har familjerna svårigheter att justera dessa neråt. De anser att de redan har pressat kostnaderna så långt det är möjligt. Ändå är ett av de förhållningssätt jag längre fram i avhandlingen ska diskutera *försakelse*. I detta sammanhang förekommer det naturligtvis ganska stora skillnader mellan familjerna – de använder olika måttstockar. Flera av familjerna med utländsk bakgrund beskriver andra behov och kan vara förhållandevis tillfreds med konsumtion av basvaror som livsmedel och kläder. I detta sammanhang krävs någon form av avvägning mellan ”subjektiva” och ”objektiva” behov. När det gäller de mer ”objektiva” behoven är det uppenbart att flera av familjerna med utländsk bakgrund inte hade råd med flera av de varor, tjänster och aktiviteter som ingår i ULF-undersökningen³⁷. Jag vill då påpeka att den bild som framträder när ett representativt urval av befolkningen tillfrågas om vad de anser vara nödvändig konsumtion bör förstås som en till största delen

36 Frågan om 14 000 kr är från ULF-formuläret och är den fråga som brukar ställas om kontantmarginal (se vidare appendix).

37 I mina intervjuundersökningar har jag bl.a. använt mig av frågor från ULF-formuläret 1998 (se appendix).

Nödvändighetens pris

”svensk” konstruktion. I undersökningar av detta slag ges inte utrymme för avvikelser vad gäller den typ av specifika preferenser som t.ex. olika etnisk bakgrund kan innebära.

I de två följande kapitlen tolkas de genomförda undersökningarna utifrån det teoretiska raster jag presenterat. I det ena kapitlet fokuserar jag på de koder, regler och normer som hushållen upplever i förhållande till konsumtionsarenan. I detta sammanhang avser jag konkreta villkor som genom olika uttrycksformer möter konsumenter med knappa resurser. Vidare avser jag med villkor upplevelser som kan knytas till olika typer av krav och förväntningar som finns i ett samhälle präglad av konsumtion. I det andra kapitlet diskuterar jag förhållningssätt. Vad som diskuteras är med andra ord familjernas olika sätt att ur ett konsumtionsperspektiv hantera en ekonomiskt knapp situation. Min ambition är att försöka länka ett strukturperspektiv till ett aktörs- eller handlingsperspektiv.

De villkor och förhållningssätt jag identifierar och diskuterar ska naturligtvis inte förstås som heltäckande. Avsikten är snarare att peka på en samhällelig problematik som hittills inte givit upphov till något större vetenskapligt intresse. Bristen på tidigare kunskaper om konsumtionsdimensionen i förhållande till ekonomisk knapphet innebär också att forskningsuppgiften bör ses som en ansats till att förklara hur detta problemkomplex kan förstås. Vidare är konsumtion, precis som så många andra aspekter av samhället, föränderligt och mångfasetterat. Flera av de problem jag pekar på idag kan vara inaktuella i morgon. Emellertid är det min uppfattning att det förekommer underliggande och mer trögrörliga strukturer och mekanismer som ständigt gör sig påminda, om än i nya skepnader. Ett exempel på detta är föreställningarna om låginkomsttagarnas felaktiga konsumtionsbeteende. Att konsumtion är en mångfasetterad företeelse innebär att jag endast kan belysa mitt forskningsproblem ur några perspektiv, det finns naturligtvis fler.

8. Konsumtionsarenans villkor och normer

Familjerna som ingår i de undersökningar jag genomfört utgör ingen homogen grupp. Det som knyter familjerna samman är att det finns barn och att inkomsten är förhållandevis låg. Skillnaderna mellan familjerna är dock ganska stora. Avsikten med denna avhandling är emellertid inte att skildra de mest utsattas förhållande till konsumtion. Intentionen är snarare att belysa och tolka olika uttryckssätt i relationen mellan familjer med en knapp ekonomi och varu- och tjänstemarknaden. Poängen med att inte enbart utgå från de ekonomiskt mest utsatta är att istället kunna visa på variationer som framträder i familjernas möten med varu- och tjänstemarknaden. Det är inte enbart arbetslösa socialbidragstagare som upplever att de befinner sig i ett underläge eller en marginell position i förhållande till såväl andra hushållsgrupper som till varu- och tjänstemarknaden. Mitt huvudsakliga intresse är riktat mot knapphetens villkor i ett överflödssamhälle ur ett konsumtionsperspektiv. Knapphet kan även upplevas av ensamstående föräldrar med arbete, oberoende om de arbetar hel- eller deltid.

I presentationer av intervjuundersökningar tenderar bilden att bli fragmentarisk, läsaren får genom ett par citat se en liten del av den intervjuades situation. Så är även fallet i denna avhandling. Men för att något motverka detta ger jag nedan två familjer större utrymme. De är inte typiska för undersökningen eftersom någon sådan familj inte existerar, även om det är min avsikt att längre fram i avhandlingen identifiera och diskutera olika typer av mönster och likheter avseende förhållningssätt till konsumtion. Anledningen till att jag valt att presentera dessa familjer mer utförligt är att de på ett tydligt sätt talar om hur de upplever sin egen situation i förhållande till såväl varu- och tjänstemarknaden som till hushåll med andra ekonomiska möjligheter.

Sonja

Sonja är en ensamstående svensk kvinna med två döttrar, 16 och 20 år. Flickan som är 20 år har precis flyttat hemifrån. Sonja har tidigare varit

Nödvändighetens pris

anställd inom hotell- och restaurangbranschen, och var "lågavlönad då också". Hon är nu arbetslös och uppbär socialbidrag. När det gäller boendet så bodde hon tidigare med sina två döttrar i en trerumslägenhet, där antingen döttrarna delade sovrum eller sov modern i vardagsrummet.

Konsumtion av livsmedel sker för Sonjas del företrädesvis i en livsmedelsaffär som är knuten till Vivo. Den är "inte alltför dyr", men det är heller inte någon lågprisbutik. Eftersom Sonja varken har bil eller körkort har hon svårt att transportera sig till lågprisbutiker. Den affär hon oftast använder går hon till eftersom den ligger på gångavstånd. Vad gäller erbjudanden handlar det om en tidning med rabattkuponger, men hon använder sällan dessa. Hon berättar att när socialbidraget betalats ut är det under en vecka som hon "kan utnyttja något (erbjudanden) överhuvudtaget. Så kommer de nu, till exempel den här veckan så kan jag ändå inte utnyttja dem för jag har inga pengar förrän på fredag då."

Hon anser sig inte ha någon möjlighet att utnyttja mängdrabatter. Oftast köper hon de mindre förpackningarna eftersom pengarna måste räcka till flera olika sorters varor. Hon berättar att hon häromdagen skulle köpa bindor på apoteket. En stor förpackning kostade 88 kronor vilket hon inte hade råd med då hon endast hade 100 kronor kvar. Hon valde då att köpa två mindre förpackningar istället, vilket egentligen blev dyrare.

Hon köper i princip aldrig kläder. Det händer någon gång när hennes döttrar tvingar henne. Hon berättar att julrean borde vara ett bra tillfälle, men då har hon aldrig några pengar. "Då är det ju dunderrea. Och det känns lite tråkigt. Det är sällan jag kan köpa något på rea, överhuvudtaget." Det är döttrarna som i första hand prioriteras när det gäller kläder. Om hon någon gång handlar kläder till sig själv sker det på Hennes & Mauritz.

Kapitalvaror köper Sonja begagnat. Under den senaste tiden har hon köpt en stereo för 1500 kronor av en kompis som blev vräkt. Hon skulle inte köpa på avbetalning. Skulle TV:n gå sönder hade det varit "panik". Efter en stunds funderande säger Sonja att det nog fick bli en TV på annons för runt 1000 kronor. Men hon skulle få vänta ett par månader, kanske kunde hon få hjälp av socialen.

När det gäller kommunikationer åker Sonja kommunalt (spårvagn). Hon har köpt månadskort under de senaste tre månaderna. Hon menar att det blir för dyrt att betala enstaka resor. Om hon skulle åka utanför stan hade hon valt buss, tåg blir för dyrt. När det gäller hur hon skulle göra om hon verkligen skulle behöva en bil, till exempel för att köpa den där tv:n

på annons och denna fanns i andra änden av stan, svarar hon: "Nja, jag har en kompis som har bil, men hon är så fattig så hon har inga vinterdäck." (Intervjun är genomförd vintertid.) Sonja tror att på något sätt hade hon nog kunnat ordna den där tv:n ändå.

Sonja har inte tillgång till någon dagstidning. Annonser får hon tillgång till hos någon bekant eller möjligen genom Gula börsen. Hon har inte heller tillgång till Internet. Hon säger att hon kunde försöka på biblioteket. "Men där måste man väl ansöka om det och jag är ju inte så duktig på sånt där."

Hon tycker att val av telefonföretag är besvärligt, alla säger att de är billigast. Hon har inte brytt sig om detta förrän för någon vecka sedan då någon ringde och erbjöd en linjeväljare. Detta erbjudande tackade hon ja till, de garanterade att hon skulle tjäna 25 procent jämfört med tidigare. Hon har ännu inte fått någon räkning "så vi får väl se, det lät ju bra".

Sonja har inga försäkringar, inte heller någon hemförsäkring. Men än så länge har det inte hänt något. "Men det vet jag inte hur jag skulle göra. Jag tänker på det ibland. Tänk om jag skulle dö, de skulle få slänga mig på soptippen. Det finns ju ingen som kan betala det. Barnen hamnar ju i en svår situation där också."

Vad gäller bankkontakter har dessa kontakter utsträckt sig till att handla om vanligt konto. Något sparande har hon inte råd med. Hon försöker i och för sig spara 300 kronor i månaden, som banken ska dra från hennes konto. "Men det är ju bara ren tur om det råkar finnas 300 när de ska dra."

Sonja berättar att hon har gjort det lätt för sig genom att låta socialtjänsten betala hennes räkningar, hon lämnar in räkningarna på socialkontoret. Telefonräkningen betalar hon själv. De räkningar hon betalar själv betalar hon över disk på Posten, vilket innebär en extra avgift. Hon övertrasserade sitt postgirokonto för några år sedan varför denna tjänst drogs in.

Familjens medlemmar har hittills varit friska vilket innebär att man inte har haft några högre kostnader för sjukvård. Sonja menar att hon några gånger har fått avstå eller åtminstone vänta:

Det är ju inte för någon liten krämpa eller så, men ibland så har man ju tänkt att det skulle vara bra. Så det är ju framför allt såna där kvinno-sjukdomar, flytningar eller så och så tänker man att det går kanske över. Som nu skulle jag byta spiralen, det skulle jag ha gjort i december

Nödvändighetens pris

men det får jag vänta med. Ja, såna grejer. Tandläkaren däremot, det kan jag glömma, dom får ramla ut, det känns som det.

I en avslutande del av intervjun ombeds Sonja att fundera över situationer som hon eller någon i hennes bekantskapskrets upplevt som har med knapp ekonomi och konsumtion att göra. Hon berättar då om två upplevelser som har att göra med känslan av att ha en knapp ekonomi i mötet med två olika aktörer på varu- och tjänstemarknaden. Eftersom hon själv för samman de båda episoderna väljer jag att presentera dessa i sin helhet.

Nej, det är väl mycket som det vi talade om, man får liksom inget, man får ju inte ta på avbetalning, man får inte TV1000, man får inte ett skit liksom. Man känner sig väldigt, ja, man känner sig verkligen fattig. Och sen den här sociala oron, den psykiska biten som jag berättade om. Jag ska berätta, det var några år sedan och det var ganska nytt det här med TV1000. Ja, nytt och nytt, men i alla fall. De hade ett erbjudande om, det kostade 400 kronor eller någonting, jag kommer inte ihåg vad det var. Jättebra, tänkte jag, nu ska jag överraska barnen. Så jag gick ner till en affär och han skrev upp allting och sådär. Sen gick han in på kontoret och ringde för att kolla upp mig. Sen kom han ut och det var massor med folk i affären och så skriker han: "Du kan inte få någon TV1000 för du har betalningsanmärkningar." Nästan glatt, hur kan man vara så elak? Och det har hänt på banken också. Jag kommer från V-stad och så flyttade jag till G-stad. Då så det var X-banken där jag gick till. Och så skrek han över hela banken: "Du kan inte få något konto här för du har betalningsanmärkningar." Han skrek så alla hörde och såg att här står en fattig jävel, dessutom med betalningsanmärkningar då ja. Det är mycket såna bitar som känns jobbiga.

Vid ett senare tillfälle bad Sonja en släkting som var "äldre och respektabel" att hjälpa henne att ta kontakt med banken för att få hjälp med att göra upp en budget. Banktjänstemannen avvisade släktingen med motiveringen att detta inte var något banken brydde sig om. Sonja menar att banken inte anser att hon är intressant. Sedan denna gång har hon inte haft någon kontakt med någon bank. Även om Sonja inte själv har anlitat olika kreditföretag har hon vänner som gjort det och som säger att: "det är ju bara att ringa så får man pengarna". "Det är många som gör det när man hamnar i en ekonomisk knipa, det går så lätt att få 10 000. Så fixar man till några skulder och så ja, så försvinner de pengarna och så sitter man där efteråt och kan inte betala tillbaka." Sonja menar att just de erfa-

renheter hon själv beskrivit i mötet med banken kan vara en orsak till att folk väljer andra kreditföretag.

Sonja berättar att hon tycker att hon befinner sig i "social misär. Jag satt och funderade på det, jag har nog fan aldrig köpt ett par nya möbler, jag har aldrig haft råd att köpa nya möbler".

Daniel

Daniel lever tillsammans med sin fru och fem barn, tre flickor och två pojkar. Det äldsta barnet är tretton och det yngsta fem. Familjen kommer från före detta Jugoslavien. De kom till Sverige 1992 och till L-stad 1995. Under åtta år har Daniel kunnat försörja sig genom arbete i sex månader. Han har inte kvalificerat sig för A-kassa varför den huvudsakliga försörjningen har bestått av socialbidrag. Familjen bor i en lägenhet med fyra rum och kök. Föräldrarna sover i ett rum, två barn i ett och tre i ett annat. Daniel berättar att det är problematiskt när några barn vill leka och andra göra läxan. Han tycker att lägenheten egentligen är för stor, men rummen är för få. Familjen har dock svårt att hitta en annan bostad.

Daniel menar att det är svårt att få pengarna att räcka till. De har ingen att låna pengar av men när det gäller livsmedel får de kredit i en arabisk jourbutik. Han betalar när barnbidraget kommer och sen får det bli nya krediter. När det gäller livsmedel menar han att man kan köpa billigare margarin och köttfärs i Danmark, det är dock dyrt att åka dit. Tre gånger under åtta år har familjen utnyttjat denna möjlighet. Daniel berättar att han är nog med räkningar, han har aldrig fått någon påminnelse som gäller hyran, telefonen eller elen. Han har aldrig försökt ansöka om extra socialbidrag, han tror inte det är lönt. När det gäller att spara pengar säger han: "Kanske kan vi spara ett-, två- eller trehundra kronor en månad när det inte är någon telefon- eller elräkning. Men dom går åt nästa månad."

Mikrovågsugnen har familjen köpt på loppis för hundra kronor. Dammsugaren köpte de begagnad. Familjen har ingen dator men Daniel menar att det hade varit bra, framför allt för dottern som går i sjuan. Han har varit runt på firmor för att försöka få tag på en begagnad men utan resultat. Daniel läser tidningen på biblioteket, de har inte råd med en prenumeration. När det gäller kläder köper föräldrarna kläder på UFF, de har inte råd med nya. Daniel berättar att man brukar köpa barnkläder under nyår när priserna går ner. Istället för att köpa tjocka kläder på vintern så

Nödvändighetens pris

köper de sommarkläder då, det blir billigare. De köper kläderna till barnen på Kapp Ahl och Lindex. Varken vuxna eller barn har några finkläder för speciella tillfällen.

Modern klipper alla barnen, men Daniel går till frisör en gång om året. Han berättar att barnen gråter för de vill ha speciella frisyrier vilket inte modern klarar av, "hon kan inte klippa som en frisör." Vid födelsedagar köper föräldrarna presenter till barnen. Något för max 100 kronor. Man har inte råd till mer. Daniel pratar mycket om barnen, han är bekymrad för hur den knappa ekonomiska situationen ska påverka dem:

Jag känner mig förtryckt eftersom jag får socialbidrag, jag vill ha arbete och jobba och tjäna pengar. Jag vill inte bli förtryckt hela tiden, jag tänker på barnen, jag är 38 år, hälften av livet har gått. Jag har inte så mycket kvar men jag tänker på dom som är tretton eller fem år. Dom känner sig förtryckta nu, hur ska det bli för dom i framtiden.

Under helgerna går familjen ut på stan och köper det svenskarna kallar "lördagsgodis". Daniel brukar köpa godis för fem, sex ibland tio kronor. Barnen får två bitar var. De minsta barnen gråter men Daniel visar att fickan är tom. Han försöker förklara för dem att det kommer att bli bättre. Barnen brukar fråga varför inte Daniel jobbar när Helenas pappa och Linneas pappa jobbar. Han tycker det är svårt att hitta något bra svar som inte gör barnen oroliga.

Den äldsta flickan har varit med i en idrottsverksamhet (bollsport) men detta blev för dyrt. När det gäller kapitalvaror säger Daniel att han skulle försöka hitta en tv på loppis för 100 kronor om den tv de har skulle gå sönder. Han tycker det är svårt när barnen har varit hos kamrater som har dator- och tv-spel och sedan ber honom köpa. Han berättar att han har köpt ett Nintendo-spel på avbetalning i en leksaksaffär. Det var begagnat.

Barnen vill gärna gå till McDonalds. Då köper föräldrarna inga "meals" utan barnen får varsin hamburgare. Men barnen vill ha Happy Meal. Någon gång köper föräldrarna detta:

Vi köper Happy Meal någon gång. Men jag kan inte köpa som svenskarna eller andra föräldrar som har jobb. Eftersom jag får den allra minsta, alla de som får socialbidrag får den minsta möjliga standarden, tak över huvudet och mat på bordet.

Begränsade konsumtionsmöjligheter

I beskrivningarna av Sonja och Daniel framkommer bilden av en ur ett konsumtionsperspektiv problematisk situation. De beskriver hur de uppfattar familjens situation i förhållande till sina egna specifika förutsättningar som konsumenter. De beskriver också hur de på olika sätt försöker hantera denna situation. Sonja och Daniel tillhör de familjer i undersökningarna som har de lägsta inkomsterna. Där finns som ovan nämnts även familjer som är mer etablerade på arbetsmarknaden och därför har något högre inkomster. Samtliga familjer ger dock en bild av att de befinner sig i en knapp ekonomisk situation. Alla upplever att de på grund av en knapp ekonomi på olika sätt står utanför, att de inte förmår konsumera på ett sätt som de ser som normalt.

Berättelserna visar vidare att problem kring konsumtion kan ta sig uttryck som en dimension av knapphet. Om man utgår från de tre tidigare beskrivna teoretiska rasterna menar jag att berättelserna kan tolkas i förhållande till dessa. För det första har både Sonjas och Daniels konsumtionsproblem en påtaglig koppling till andra samhällsarenor, framför allt arbetsmarknaden. Arbetslöshet i kombination med socialbidrag utgör en problematisk kombination vad gäller såväl inkomst som möjligheter att få en entrébiljett till olika typer av konsumtion. När det gäller konsumtionsarenans interna regler, koder och normer går det att hitta såväl konkreta villkor vilka försvårar och fördyrar konsumtion. Vidare framstår dominerande normer och föreställningar kring konsumtion förhållandevis tydligt. Både Sonja och Daniel beskriver sin situation som avvikande och till viss del som stigmatiserande. Vid en yttlig betraktelse ter sig såväl Sonjas som Daniels förhållningssätt till konsumtion som uppgivet och präglad av försakelse. Även om försakelsen alltså i viss mån präglar vardagen framskymtar även andra sätt att förhålla sig till konsumtion. Sonja har till exempel valt en linjevaljare avseende telefoni, hon har köpt en stereo av en kompis som blev vräkt och hon har försökt skaffa sig ett TV1000-abonnemang. Daniel har köpt en mikrovågsugn på loppis, han försöker passa på att köpa kläder under realisationer, barnen får gå till McDonalds etc. Vidare finns i berättelserna en medvetenhet om hur man skulle kunna förhålla sig om inkomsten och resurserna i övrigt ökade.

Vad finns det då för mekanismer som gör konsumtionen mer problematisk för hushåll med en knapp ekonomi? Konsumtion har tidigare beskrivits som en arena där det finns större möjligheter för dem som befin-

Nödvändighetens pris

ner sig i en marginell situation att närma sig en mer etablerad sådan än på andra arenor. Jag syftar här på möjligheterna att t.ex. prioritera märkeskläder på bekostnad av annat eller köpa en dyrare tv på avbetalning. Kan man bara ordna fram pengarna eller hitta ett möjligt kreditarrangemang finns det inga hinder som har att göra med faktorer som bakgrund, utbildning, yrke, etnicitet eller hälsa. Sådana faktorer kan däremot utgöra avsevärda svårigheter på andra arenor som arbetsmarknad eller bostadsmarknad. Med hjälp av begreppen *push* och *pull* skulle man kanske kunna säga att arenorna för arbete och boende huvudsakligen kan upplevas som innehållande push-faktorer. De upplevs i högre grad som slutna och svåra att etablera sig på. Konsumtionsarenan innehåller i detta sammanhang fler pull-faktorer, dvs. det finns mekanismer som drar inåt, och denna arena kan därför upplevas som öppnare. Som en illustration kan nämnas den intensiva marknadsföring vi möter varje dag. Medan bostads- och arbetsmarknaden snarare karakteriseras av exklusion av vissa grupper är även resurssvaga grupper intressanta, åtminstone för vissa delar av varu- och tjänstemarkanden. Dessa integrerande krafter utgör också en paradox i den mening att de slår tillbaka genom att de verkar knapphetsförstärkande. Ett enkelt exempel: ett hushåll med knapp ekonomi kan till viss del följa olika konsumtionstrender genom att använda krediter. Emellertid urholkar dessa krediter med tiden hushållets knappa ekonomi ännu mer varför en förflyttning mot en mer marginell position kan förstärkas. Ambitionen med detta kapitel är att försöka belysa vad ekonomisk knapphet eller utsatthet kan innebära på konsumtionsarenan. De mekanismer som lyfts fram tolkas mot bakgrund av det som framkommit i undersökningarna. Vidare vill jag påpeka att det är hushållets upplevelser som tolkas, inte några faktiska eller objektiva förhållanden.

I en första del beskrivs och diskuteras de mer konkreta och handfasta konsumtionsvillkor som uppstår i mötet mellan hushåll med knapp ekonomi och varu- och tjänstemarknaden. I min redovisning lyfter jag fram tre olika mekanismer för de problem hushållen står inför: *utestängning*, *barriärer* och *fördyringar*. Dessa tre mekanismer bryts sedan ner och diskuteras mer detaljerat. Denna del avslutas med en analys av hur dessa uttrycksformer kan förstås. Den andra delen av kapitlet ägnas åt mer svår-fångade aspekter av olika förutsättningar för konsumtion. Avsikten är att försöka visa hur olika normer och förväntningar som kan sägas vara dominerande på konsumtionsarenan påverkar hushållets vardag.

Försvårande konsumtionsvillkor

När det gäller specifika konsumtionsvillkor kan man förstå dessa på olika sätt. Jag avser inte att koncentrera mig på olika varu- och tjänstekategorier utan försöker snarare identifiera ett antal olika uttrycksformer när det gäller dessa villkor. I de citat som används förekommer naturligtvis olika typer av varor och tjänster men dessa ska snarast ses som illustrationer till de mer grundläggande mekanismer på varu- och tjänstemarknaden som jag avser att belysa.

“The poor pay more”, konstaterade David Caplowitz redan 1963. Caplowitz visade att hushåll som bodde i fattiga områden ställdes inför en rad problematiska konsumtionsvillkor. I kapitel 4 redogjorde jag för forskning om försvårande konsumtionsvillkor. Följaktligen vet vi något om konsumtionsvillkor för hushåll med knapp ekonomi. Denna forskning är dock begränsad och handlar företrädesvis om USA och delvis om Storbritannien. Men hur ser det ut i Sverige? Någon forskning som belyser konsumtionsvillkor för hushåll med knapp ekonomi i en svensk kontext har jag inte funnit. Förekommer exkluderande mekanismer som försvarar konsumtionen för hushåll med låg och osäker inkomst och vilka uttryck tar sig dessa i så fall?

När det gäller identifieringen av villkor som på olika sätt gör konsumtionen problematisk för hushåll med knapp ekonomi har jag arbetat med tidigare forskning såväl som teoretiska begrepp och egna undersökningar. Till viss del har detta inneburit att jag försökt förstå något av den logik som råder på varu- och tjänstemarknaden. I denna logik finns vissa karakteristika såsom vinstmaximering, konkurrens och avsaknad av någon specifik hänsyn till ekonomiskt utsatta grupper. Denna logik skiljer sig ganska avsevärt från t.ex. den logik som styr välfärdsstatliga arrangemang. Även om välfärdsstatliga arrangemang konstrueras i syfte att utgöra en trygghet och för att inkludera olika grupper i samhället finns det anledning att föra ett problematiserande resonemang kring vissa aspekter. Till exempel kan åtskillnaden mellan generella och selektiva socialpolitiska insatser skapa tröskel- och marginaliseringseffekter. I den alltmer utbredda aktiveringspolitiken finns risk att det skapas ett A-lag och ett B-lag bland de arbetslösa (jfr Salonen & Ulmestig 2004). På samma sätt finns det anledning att fundera över varu- och tjänstemarknadens sätt att fungera i relation till olika grupper av konsumenter. Vid en första anblick kan denna marknad möjligen förstås som generell i så måtto att den inte har något explicit

Nödvändighetens pris

regelverk som utestänger eller kategoriserar konsumenter i A-lag eller B-lag. Men vid en närmare granskning tycks det emellertid pågå olika former av selektion eller implicit kategorisering när det gäller vilka som ges fördelaktiga respektive mindre fördelaktiga konsumtionsvillkor. Att många företag arbetar med kundsegmentering är t.ex. välkänt (jfr Lien 1997).

Vid genomgången av tidigare forskning och egna undersökningar har jag framför allt riktat in mig på de konsumtionsvillkor som kan förstås som försvårande. Den ursprungliga idén med en fri marknad var bl.a. att riva ner tidigare strukturer som skapade privilegier för några och utestängde andra (jfr Slater & Tonkiss 2001). Emellertid förekommer det fortfarande olika former av ojämlika villkor för olika grupper. I den tidigare forskning jag presenterat och i mina egna undersökningar finns en lång rad exempel på olika typer av omständigheter som försvårar för konsumenter med en knapp ekonomi. Jag menar att dessa exempel kan ses som vardagsföreteelser eller uttryck för strukturella och bakomliggande mekanismer. Jag föreställer mig att det på konsumtionsarenan finns mekanismer som skapar såväl inkluderande som exkluderande processer. I detta sammanhang fokuserar jag på de exkluderande processerna. Med exklusion avser jag mekanismer som på olika sätt försvårar eller utestänger hushåll med en knapp ekonomi. Identifieringen av exkluderande mekanismer kan alltså ses som ett sätt att undersöka vilka uttryck varu- och tjänstemarknadens logik tar sig i förhållande till grupper med en knapp ekonomi. Jag föreställer mig att det finns olika grader av försvåring i de konsumtionsvillkor hushållen möter. En mild variant kan vara att konsumtionen blir något dyrare än för hushåll i andra inkomstgrupper. En starkare variant är att en viss typ av konsumtion omöjliggörs för ett hushåll, att det helt enkelt inte ges tillträde.

Exkluderande mekanismer

Tre olika typer av försvårande konsumtionsvillkor framstod som förhållandevis tydliga. Den första kan knytas till *tillträde*, d.v.s. huruvida hushållet tillåts ta del av en viss typ av konsumtion eller finansiering av konsumtion eller inte. Ett exempel kan vara att krediter nekas den som saknar anställning. Den andra typen av konsumtionsvillkor styr *tillgänglighet* eller hur lätt eller svårt det är att ta del av viss konsumtion. Det förekommer inga reglerade hinder utan det är snarare en fråga om barriärer som ska passeras. I detta sammanhang kan avsaknad av bil för transport till lågpris-

butiker vara ett exempel. Den tredje typen är knuten till *pris* och innebär att konsumtion blir relativt sett dyrare för hushåll med knapp ekonomi. Detta kan exemplifieras genom svårigheterna att utnyttja olika typer av erbjudanden som t.ex. mängderbjudanden.

Under arbetet med att identifiera dessa typer har jag även försökt att analytiskt eller teoretiskt relatera dem till varandra. Med hjälp av exklusionsbegreppet ser jag de tre olika typerna som olika grader av exklusion. Tillträdesmekanismen är den som är mest påtaglig och som släpper in eller utestänger. *Utestängning* kan således innebära att ett hushåll nekas en viss typ av konsumtion, det släpps inte ens genom entrén. Tillgänglighetsmekanismen är inte lika påtaglig utan verkar snarare försvårande och kan sägas skapa olika typer av *barriärer* för hushåll med knapp ekonomi. Villkoren för konsumtion, framför allt ekonomiskt fördelaktig sådan, tycks konstrueras så att hushåll med knapp och osäker ekonomi tvingas till större ansträngning än andra. Den mildaste typen av exkluderande mekanismer, den som styr pris, sätter inte upp några egentliga hinder för konsumtion förutom att hushållen med knapp ekonomi enkelt uttryckt får betala mer än andra. Genom sitt sätt att verka kan prismekanismen innebära att en viss typ av konsumtion blir billigare för några grupper och *dyrare* för andra. Utifrån dessa tre mekanismer, utestängning, barriär och fördyring, avser jag nedan att diskutera en rad olika situationer som hushåll med knapp ekonomi ställs inför avseende konsumtion. Nedanstående figur är ett försök att på ett överskådligt och systematiserat sätt ge en bild av några de uttrycksformer de tre olika mekanismerna kan ha. Emellertid har olika hushåll olika förutsättningar. En knapp ekonomi kan innehålla olika faktorer som påverkar konsumtionsmöjligheterna. Utan att fördjupa mig i de specifika förutsättningarna för varje familj som ingår i mina undersökningar vill jag ändå kommentera de olikheter som i sin tur skapar olikartade möjligheter. Ett hushåll med enbart knapp ekonomi ställs inför en viss typ av villkor. Avsaknad av buffert tycks vara den grundförutsättning som gör konsumtionen dyr för hushåll med knapp ekonomi. Stora delar av de "vinster" som går att göra på varu- och tjänstemarknaden bygger på att det finns en buffert att ta av. Finns inte detta fördyras konsumtionen. Som exempel på detta kan nämnas storpack, utnyttjande av mellandagsrean och att betala kontant istället för att använda krediter. När det gäller avsaknad av anställning innebär detta ytterligare en belastning som försvårar konsumtionen. I de undersökningar jag genomfört handlar det huvudsakligen om att ingen i hushållet har någon anställning, i något enstaka fall kan det

Nödvändighetens pris

handla om att endast en av de försörjande medlemmarna i hushållet saknar anställning. Jag använder alltså anställning enbart som ett konsumtionsvillkor, med andra ord handlar det om att kunna uppvisa ett anställningsbevis eller uppge arbetsgivare, inte om anställning som inkomstbringande faktor. Är avsaknad av anställning det enda ”problem” ett hushåll har gäller andra villkor. Till exempel kan det finnas möjligheter till krediter trots att anställning saknas. Det finns dock skillnader mellan de som uppbär A-kassa och de som får socialbidrag. En annan situation utgörs av hushåll med enbart betalningsanmärkningar, för dessa gäller återigen speciella villkor. Med detta resonemang vill jag också visa vad en ansamling av problem innebär. Skulle ett hushåll till exempel leva under knappa omständigheter, sakna anställning, uppbära socialbidrag och dessutom ha betalningsanmärkningar ökar antalet problematiska konsumtionsvillkor avsevärt.

Figur 4: Exkluderande mekanismer och dess uttrycksformer för konsumtionsvillkor för ekonomiskt utsatta hushåll.

		Mekanism		
		Utestängning	Barriär	Fördyring
Uttrycksform	Krediter		Transport	Storpack
	Medlemskap		Information	Realisationer
	Hyresavtal/Kontrakt		Avreglering	Mängderbjudanden
			Finansiella tjänster	Lojalitet / medlemskap
			Kapitalvaror	
			Kvalitet	

Detta var en kortfattad inledning i syfte att visa hur jag ser på konsumtionsförsvårande mekanismer för ekonomiskt utsatta hushåll. Nedan följer en mer utförlig beskrivning av de tre mekanismerna. Därefter beskriver jag och diskuterar dessa närmare i förhållande till de undersökningar jag genomfört.

När det gäller *utestängning* avser jag de villkor som på olika sätt utestänger vissa grupper från en viss typ av konsumtion. Det handlar inte om försvårande omständigheter utan om regler som explicit diskvalificerar och sorterar in hushåll som behöriga respektive icke-behöriga. Det är inte förhandlingsbart, men möjligen har de som kontrollerar passagen en viss diskretionsmöjlighet. Ett exempel kan vara hyresvärden som på grundval av personliga kontakter upplåter en lägenhet till ett hushåll som saknar

anställning trots att detta strider mot det ”officiella” regelverket. Ett exempel på utestängning är att tidigare betalningsanmärkningar kan omöjliggöra viss typ av konsumtion, t.ex. förekommer det på bostadsmarknaden krav på fast anställning som i detta sammanhang kan uppfattas som utestängning. Vidare kan det handla om konsumtion som är knuten till medlemskap av olika slag. Medlemskapet är i sin tur villkorat med t.ex. fast anställning eller avsaknad av betalningsanmärkningar.

Barriärer har inte samma definitiva utestängningsmekanismer. Det kan snarare handla om vissa faktorer som skapar problem i samband med konsumtion eller tillgång till finansiella tjänster. Om utestängning kan karaktäriseras utifrån tillträde/icke tillträde handlar barriärer mer om tillgång/icke tillgång. Det finns möjligheter att passera barriärerna men det kräver i regel stöd i form av nätverk eller särskilda kunskaper. Med nätverk avser jag i detta sammanhang släkt, vänner, arbetskamrater, grannar etc. samt kontakter som till exempel bekantas bekanta vilka skulle kunna innebära möjligheter att ordna en lägenhet eller att köpa en vara till reducerat pris. Internettillgång är för många något som underlättar t.ex. bankkontakter. Att inte ha tillgång till Internet innebär inte att man utestängs, snarare utgör detta en barriär som försvårar exempelvis betalning av räkningar. Ett annat slags tillgänglighetsproblem rör möjligheterna att transportera sig till de platser där fördelaktig konsumtion kan ske. Barriärer kan med andra ord innebära villkor som för hushåll med knapp ekonomi på olika sätt kräver stöd av kontakter och kunskap. Vid olika typer av avregleringar, t.ex. när det gäller pensioner och telefoni, krävs kunskaper för att orientera sig fram till de mest fördelaktiga alternativen. För många innebär detta att man får söka information och hjälp utifrån. Det underlättar naturligtvis om denna ”kompetens” finns i nätverket.

Med *fördyringar* menar jag att en knapp ekonomi med avsaknad av kontantmarginal leder till att olika typer av erbjudanden inte kan utnyttjas. Realisation kan på ett sätt vara svårt att se som en fördyring, men eftersom en knapp ekonomi innebär att man inte har möjlighet att köpa några stora kvantiteter kan det ses som en fördyring i relation till andra hushåll. Ordstävet ”när det regnar manna från himlen har den fattige ingen sked” illustrerar på ett bra sätt vad jag avser med fördyring. Man är hänvisad till de mindre förpackningarna trots att dessa blir dyrare, man kan sällan göra större inbetalningar på årsbasis utan är hänvisad till månatliga sådana vilket ofta för med sig administrationsavgifter. Eftersom hushållen inte alltid får pengarna att räcka till alla räkningar blir påmin-

Nödvändighetens pris

nelseavgifter en del av vardagen. Detta är enbart några exempel på vad jag menar med fördyringar, det finns mängder. Mer övergripande menar jag med fördyringar att de inte utestänger eller försvårar utan marknaden är så att säga öppen för konsumtion. Det handlar istället om att spelreglerna på denna marknad är sådana att det krävs en viss inkomst eller kontantmarginal för att konsumera ”smart” och ekonomiskt fördelaktigt.

Utestängning

Utestängning är den första mekanismen bakom försvårande konsumtionsvillkor. I detta fall handlar det om en tydlig exkludering, att hushåll nekas åtkomst. Denna uttrycksform innehåller även implicita fördyringar. Flera av de villkor som längre fram kommer att beskrivas som barriärer uppträder också som utestängning. Detta kan delvis förklaras utifrån hushållens olika förutsättningar. Det som är en barriär för ett hushåll kan vara utestängning för ett annat. Faktorer som verkar vara betydelsefulla är etableringsgrad på arbetsmarknaden (anställningsform, varaktighet), eventuella betalningsanmärkningar, kontakter, inkomstnivå och eventuella språksvårigheter. När det gäller utestängning har jag funnit tre förhållanden som pekar mot exkludering.

Tillgång till krediter

När det gäller krediter visar mina undersökningar hur de hushåll som har betalningsanmärkningar eller på annat sätt handhas av Kronofogdens verksamhet har synnerligen små möjligheter att få tillgång till någon form av kredit:

Jag kan inte skaffa någon ny tv, jag får inte köpa något på avbetalning. Och någon ny tv kan man ju inte köpa. Jag är utan tv nu, jag har fått låna en. (B4)

Nej, man har inte en chans till nånting, det har man faktiskt inte. Har man kommit efter en gång så är man stoppad precis överallt. Det går inte. (B4)

Konsumtionsarenans villkor och normer

Vidare kan avsaknad av anställning eller tillfälliga anställningsförhållanden medföra avslag vid ansökan om krediter. Även för dem som uppstår socialbidrag kan det vara problematiskt att få tillgång till krediter:

Det är jobbigt, för på många affärer där man kan köpa på avbetalning så är den första frågan om man har fast jobb. Om man säger att man inte har jobb så säger de tyvärr, det går inte. Man blir tvungen att gå till t.ex. (hyr-köpsfirma), som gör det men med mycket räntor. Jag tror det är det största problemet för dem som har socialbidrag. I alla fall för mig är det ett stort problem. (B4)

Medlemskap

Allt fler butiker och affärskedjor använder sig idag av olika former av medlemskap. Kriterierna för vem som får tillgång till dessa medlemskap varierar från i princip inga krav alls till krav på fast anställning, inga betalningsanmärkningar etc. Genom olika typer av erbjudanden kan en medlem få rabatter, specialerbjudanden eller få tillgång till butiksrealisationer till exempel kvällen innan realisationen öppnas för icke-medlemmar. En tumregel är att ju mer kunden har handlat desto förmånligare erbjudanden. Poängen med dessa medlemsarrangemang tycks vara att företagen strävar efter en kundkrets som är lojal och som köper förhållandevis stora kvantiteter hos en och samma butik eller kedja. Medlemskap och lojalitet beskrivs längre fram under mekanismen fördyring och dessa arrangemang kan fungera som fördyrande för hushåll med knapp ekonomi. Men det faktum att kraven för medlemskap kan vara sådana att inträde nekas innebär även att dessa arrangemang kan förstås som utestängande.

Kontrakt och hyresavtal

Möjligheten att teckna kontrakt eller hyresavtal begränsas av en persons eller ett hushålls ekonomiska situation. Regelverk och normer påminner till stor del om dem som gäller för krediter. Utan anställningsförhållanden och därmed säkrad inkomst är det svårt och ibland till och med omöjligt att ingå kontrakt eller hyresavtal. Bostadsmarknaden har under de senaste åren "hårdnat" (jfr Bengtsson 2001). Bostadssituationen var problematisk för flera av familjerna i de undersökningar jag genomfört. Problemen tog sig emellertid olika uttryck. Några av de intervjuade var rädda att inte

Nödvändighetens pris

kunna behålla den bostad de hade och oroade sig för hyreshöjningar och förändringar i bostadsbidragssystemet. Med marginaler på en femtio- eller hundralapp kunde en aviserad hyreshöjning, om än måttlig, få allvarliga konsekvenser. En annan typ av problem gällde dem som ville byta bostad, ofta till något billigare, men som på grund av till exempel betalningsanmärkningar eller osäkra anställningsförhållanden blev nekade bostäder av bostadsvärdarna:

Det är ju likadant, har man fått en betalningsanmärkning, jag bor i en tvårummare som kostar 4 600 och som jag egentligen inte har råd med, men jag kan inte flytta för att jag har en betalningsanmärkning. Jag har aldrig varit efter med en hyra i hela mitt liv, aldrig någon gång. Men bara för att jag har en betalningsanmärkning, så är jag inte välkommen till de olika bostadsbolagen så att jag kan få en billigare hyra. Det kan jag inte få, fast jag alltid har skött mina hyror, bara för att jag har en betalningsanmärkning, så måste jag bo i denna dyra lägenhet. Jag sitter fast, jag kan inte flytta. Det hade varit en sak om man hade misskött hyrorna då, att det fanns något bolag som sa att man inte var välkommen, men det har jag aldrig gjort utan det är för att jag har betalningsanmärkning på annat. (B4)

Detta citat är ett exempel på en direkt utestängning för något som skulle kunna förbättra hushållets ekonomi. Ett mer etablerat hushåll skulle förmodligen ha möjlighet att justera boendet efter förändringar i antingen inkomster eller utgifter. Men för flera av familjerna i undersökningarna ses detta som en omöjlighet. Ett annat exempel på utestängning handlar om de familjer i undersökningarna som har en etablering på arbetsmarknaden och en säkrare inkomst. Några av dessa har funderat på att köpa en bostadsrätt i tron att detta i längden skulle bli ett billigare boende. Emellertid uppfyller dessa hushåll inte bankernas krav för bostadslån. Nedanstående är ett exempel på en familj var medlemmar själva räknat ut hur mycket pengar de behöver ha kvar efter att de fasta utgifterna är betalda. Denna uträkning gjordes utifrån hur mycket de vanligtvis spenderade. Emellertid krävde banken att det skulle finnas mer pengar över för konsumtion:

Och banker gynnar ju inte heller, när man söker lån för att man ska köpa hus eller lägenhet utan de har ju ganska fyrkantiga regler, vad gäller hur mycket man ska ha över per månad. De har mallar där och det är rätt mycket per barn eller per familjemedlem, när de har skalat bort alla utgifter ska där vara kvar vissa summor per barn. Och det är

man ju inte i närheten av, alla fasta avgifter ska vara borta, sen ska det ju då vara till konsumtion. Och det är ju många av oss som inte kommer upp i det. Så det är ju ett trixande att få genom den typen av lån. Man känner sig ju rätt så, vad ska man säga, missanpassad. Man passar ju inte in i den mallen de vill ha. Som säger att man ska ha si och så mycket över till exempel. (C)

När det gäller utestängning ligger avtal/kontrakt och tillgång till krediter varandra ganska nära. De kan liknas vid ett nålsöga där vissa hushåll lyckas passera, och är då snarare att kategorisera som barriärer. Men för dem som inte tar sig genom framstår regelverken och normerna kring dessa kategorier som utestängning. Det går att jämföra med utvecklingen på arbetsmarknaden som går mot ökade krav på erfarenhet, kompetens och utbildning. Utan dessa resurser tycks det vara allt svårare att bli insläppt. I nästa steg av denna jämförelse kan vi, något förenklat, se att de som lyckas bli insläppta ändå möter sämre förhållanden. Vi kan till exempel dra paralleller mellan sämre anställningsförhållanden och sämre kreditvillkor. Skillnaden mellan barriärer och utestängning kan även tolkas ur ett dynamiskt perspektiv eller som en del av en marginaliserande process. Micheli (1996) använder begreppet "downdrift" då han diskuterar olika typer av processer som leder i riktning mot en allt högre grad av fattigdom. Kritisk normalitet beskriver en sårbar situation där förändringar som påverkar inkomster eller utgifter riskerar att förskjuta ett hushålls position mot fattigdom. Förhållandet mellan barriärer och utestängning skulle utifrån ett sådant synsätt förstås som olika stationer i riktning mot en alltmer påtaglig knapphet.

Barriär

En annan typ av konsumtionsvillkor utgörs av barriärer. Om mekanismen fördyring, som diskuteras längre fram, mer explicit innebär att man tvingas betala mer än andra så handlar barriär mer om tillgång till konsumtion, framför allt konsumtion som kan förstås som ekonomiskt fördelaktig. Barriärer innebär naturligtvis också, om än implicit, fördyringar. I detta sammanhang avser jag att lyfta fram fyra varianter som på olika sätt gör förmånlig konsumtion mer svårtillgänglig för hushåll med en knapp ekonomi: transport, information, avreglering och finansiella tjänster.

Transporter

När det gäller *transporter* handlar det framför allt om möjligheten att kunna transportera sig till de affärer som erbjuder varor till ett lägre pris. Med andra ord har transportmöjligheter en stor betydelse för tillgänglighet. Lågprisvaruhusen är inte sällan lokaliserade på ett sätt som kräver tillgång till bil. Visserligen finns det ibland busslinjer med hållplats vid dessa affärer. Men även om denna möjlighet finns uppstår ändå problem i förhållande till att transportera större kvantiteter. Att inte ha tillgång till bil försämrar även möjligheterna att göra prisjämförelser och att dra nytta av olika butikens erbjudanden:

Nej, också kan det vara så att i den ena affären är en del grejer billiga, och sen kan affären som ligger längre bort vara billigt på något annat, och då får man flacka runt. Och har man inte bil, så går det inte att flacka runt så. (B1)

Och så har det ju att göra med det här att man är trött då, också kanske inte ha råd att ha någon bil. Då har man ju faktiskt inte, man kan ju inte ta tåget och handla på OBS stormarknad utan då får man ju handla i affären som är närmast, oavsett hur dyrt det är. Det har jag ju gjort i många år när jag varit hänvisad till cykel. Och då har jag inte fått hem mer än två kassar. (C)

Att ha tillgång till bil innebär inte att man nödvändigtvis behöver äga en. I detta sammanhang är nätverket av betydelse. Flera av familjerna i undersökningarna kan få skjuts av släkt eller vänner. Citatet nedan visar på en av de svårigheter det kan innebära att uppbära socialbidrag. Samtidigt som en person förväntas konsumera så billigt som möjligt försvåras detta av att man inte får ha bil:

Jag har ju mamma, hon ställer upp väldigt mycket, jag storhandlar med henne varje fredag. Det har jag möjlighet att göra för hon kör. Så det kan jag tacka henne för. Men man kan ju annars inte köpa det som är billigast eftersom jag inte har någon bil. Man får ju inte äga bil när man lever på socialbidrag. Jag fick ju en bil, mammas gamla bil, fick jag för att ha över sommaren, förra sommaren, men den fick jag ställa av och skrota för jag fick inga bidrag eftersom jag hade bil. (B5)

Information

Information kan öka möjligheterna till jämförelser avseende aspekter som pris och kvalitet. Vidare kan information ge upplysningar om vilka butiker som är mest fördelaktiga när det gäller till exempel pris. Med information avser jag i detta sammanhang reklam som direktreklam, reklam i tidningar och tv-reklam. Även om dessa budskap inte alltid kan benämnas information kan de ändå ge upplysningar om nya produkter, pris samt var och hur varan eller tjänsten kan införskaffas. En annan sida av information är den som snarare kan ses som konsumentupplysning vilken framför allt finns att tillgå genom tidningar och Internet. Med hjälp av dessa redskap kan en konsument skaffa sig en förhållandevis allsidig och nyanserad information om produkters för- och nackdelar. Emellertid krävs möjlighet att prenumerera på någon tidning alternativt med förhållandevis tät frekvens köpa lösnummer. För Internet krävs en dator och ett Internetabonnemang. Utan dessa möjligheter riskerar hushåll att få snävare information, nämligen den reklam som producenter och försäljare själva tillhandahåller. Denna problematik kan tolkas som en barriär då den försvårar tillgängligheten till fördelaktig konsumtion. Däremot utestänger den inte, det finns till exempel möjlighet att på bibliotek läsa tidningar och söka på Internet. För barnfamiljer kan dock denna variant vara problematisk. En annan sida av informationsaspekten är språket; för de grupper som inte behärskar svenska utgör denna barriär ett än större problem.

Brist på eller begränsad tillgång till information är ett villkor som inte framkommer explicit i mina undersökningar. De jag intervjuat har svårt att berätta om sådant de inte känner till. I undersökningarna innebar detta att de svarade nekande då jag frågade om de hade tillgång till olika typer av informationskanaler.

Avreglering

En förändring som skett under de senaste åren och som har anknytning till information är de avregleringar som genomförts inom områden som el och telefoni. Verksamheter som tidigare varit statliga monopol avreglerades och konkurrensutsattes. Kreditavregleringen skedde under mitten av 1980-talet och avregleringar av el och telefoni ett par år senare. Det är inte min avsikt att redogöra för dessa avregleringar. Jag vill emellertid lyfta fram två förhållanden som påverkar samtliga konsumenter men kanske i

Nödvändighetens pris

synnerhet de med knapp ekonomi. För det första var försäljning och tillhandahållandet av dessa tjänster enklare att förhålla sig till när det endast fanns en aktör på marknaden. Branschkunskaper hade mindre betydelse och risken att göra "felval" var minimerad. Idag menar även välutbildade och i övrigt välinformerade konsumenter att el- och telefonimarknaden är svår att överblicka. Flera av familjerna i empirin gav uttryck för svårigheter att välja. En variant var att inte välja alls, vilket i och för sig också är att betrakta som ett val. Sonja menade att alla teleoperatörer sade att de var billigast. Hon tackade ja till ett erbjudande från en telefonförsäljare men verkade ändå tveksam beträffande om telefonkostnaderna skulle minska. Detta kan leda till att konsumtion av telefoni och el blir dyrare än de behöver vara. För det andra tycks de olika typerna av abonnemang innebära en större spridning vad gäller pris. Detta kan förmodligen förstås utifrån företagets kundsegmentering där etablerade hushåll gynnas eftersom de uppfattas som långsiktiga kunder, sannolikt inte kommer att ha några betalningsproblem samt eventuellt konsumerar större kvantiteter. Familjerna i mina undersökningar tillhör förmodligen inte de mest intressanta kundsegmenten varför tillgången till fördelaktiga abonnemang är sämre. Avsaknad av fast anställning, låg och osäker inkomst samt betalningsanmärkningar kan innebära nackdelar i kontakten med el- och telefoniföretagen:

Man kan ju inte, om man säger, har man fått en betalningsanmärkning, då har man ingen chans att få någonting billigare, på något sätt. Jag har fått lite högre el, och så kom det hem en på dörren och sa att jag skulle få jättebilligt genom X-el, och jag blev ju jätteglad och skrev på det. Jag förklarade att jag har betalningsanmärkning, det spelar ingen roll sa han, det skulle gå ändå. Nu då, så fick jag ett brev, att bara för att jag har betalningsanmärkning, dom hade kollat upp det från 98. Då ska jag betala 5 000 i förväg, i sån här pant, för att få det billigare. Jag har inte de 5 000 att betala för att få det billigare. Elen är ju en sån sak, det måste ju alla betala, men jag får betala det höga bara för att, ja, av sjukdom kom jag efter med räkningar 98. Därför kan jag inte få billigare el, det är det senaste jag har varit med om. Det tycker jag är hemskt, för jag har aldrig misskött någon el eller några sådana grejer. Så jag tycker att det är dom som har pengar sedan innan och inte behöver hamna i sådana situationer som kan få det ännu billigare, det går över det hela, det gäller telefon, hem-el och allting. Så får man betala mer för att man inte har de här 5 000 som man ska ge dom i förväg.

Konsumtionsarenans villkor och normer

Det är pengar som jag inte bara kan plocka fram. Då får jag leva med det där dyra i stället. Det är sådana saker, det är lätt att få en betalningsanmärkning, det behövs inte mycket. (B4)

Detta citat visar på både den barriär hushåll med en knapp ekonomi möter och de fördyringar det kan innebära. Bristande information skapar kanske i ännu högre grad problem när det gäller tidigare monopolstyrda verksamheter som senare avreglerats.

Tillgång till finansiella tjänster

En betydelsefull aspekt av konsumtion är finansiering. I finansiella tjänster inbegriper jag dock även andra typer av tjänster. Det mest centrala är emellertid möjligheten att få kredit eller lån. Andra delar handlar om t.ex. betalningstjänster och uttagsmöjligheter. När det gäller denna andra del pekar bl.a. Konsumentverket (2000) på en trend som handlar om bankernas alltmer påtagliga segmentering där hushåll med en knapp ekonomi får betala mer för enklare tjänster medan grupper med större besparingar och lån erbjuds rabatter i samband enklare banktjänster:

Jag vill bara ta upp det som du sa, det här med att känna sig så jävla trängd, varenda gång det står i tidningen att nu ska det bli avgift på bankuttag, man blir hela tiden så arg och känner sig, varenda liten grej gör att man känner sig hotad, för marginalerna finns inte. Det är jätteirriterande. Man känner sig förföljd. (C)

För personer med skuldproblem, t.ex. de som genomgår skuldsanering, kan det vara svårt att få tillgång till bankernas betalningstjänster i form av giro. Detta har resulterat i att personer inte får något transaktionskonto och därför måste betala räkningar över disk (Konsumentverket 2000). Vidare har det blivit allt vanligare att kunder erbjuds förmånspaket av olika slag. Detta kan bl.a. innebära lägre avgifter för dem som utnyttjar ett större utbud av tjänster. Denna möjlighet saknas ofta för hushåll med knapp ekonomi. Hushåll med tillgång till Internet kan utföra sina bankärenden på Internet till en lägre kostnad. Ytterligare en aspekt är den geografiska tillgängligheten. Flera hushåll berättar att förekomsten av bankkontor, uttagsautomater och andra tjänster blivit allt glesare i fattigare bostadsområden:

Nödvändighetens pris

Så när jag väl får pengar, då får jag gå upp till ICA och handla för 25 kronor eller något, så jag kan få ut en hundralapp så jag kan åka till Minuten. Så illa är det alltså, och Posten den har dom stängt däruppe. Apoteket, det är på gränsen till att stänga. Dom tar bort allting, man måste åka för att göra allting. (B4)

När det gäller tillgången till krediter och lån har detta även diskuterats under rubriken utestängning. Detta handlar om att olika familjer i empirin får tillgång till olika kreditlösningar. Bankerna kan förenklat sägas utgöra grundstommen när det gäller krediter och lån. Deras krav upplevs emellertid ofta som alltför höga av hushållen. Flera av familjerna i empirin har blivit nekade lån av de traditionella bankerna och istället vänt sig till kreditfirmor med lägre krav på fast anställning, säkerhet etc. men i gengäld med högre ränta. Vissa familjer vänder sig direkt till dessa kreditfirmor då de på grund av tidigare erfarenheter inte vill vända sig till de traditionella bankerna. Bl.a. tycks detta handla om att undvika risken att bli utpekad som icke kreditvärdig, framför allt inte i mötet med andra. I beskrivningen av Sonjas situation framkom det till exempel hur hon högt och ljudligt och inför andra kunder i en tv- och radiobutik hade blivit nekad kredit med: "du har ju betalningsanmärkningar". En kreditfirma som enbart kräver skriftlig eller telefonkommunikation uppfattas som mindre hotfull. Detta har dock, som sagt, ett pris i form av högre räntor.

Det finns ett antal olika finansieringsalternativ och dessa tycks kunna rangordnas avseende de krav som ställs på den kreditsökande. De traditionella bankerna verkar generellt ha de hårdaste kraven. Någon familj i undersökningarna har lyckats få banklån, men i detta fall tycks det handla om "gamla kontakter". I övrigt gör kraven på fast anställning eller någon annan form av säkerhet banklånen svåråtkomliga. Handlar det om finansiering av kapitalvaror är nästa steg de kreditmöjligheter som ges genom försäljningsledet, antingen i butik eller genom postorderfirmor. Här verkar det vara något lättare att få kredit även om kraven ibland uppfattas som förhållandevis tuffa. Ett exempel på detta kan följande berättelse utgöra:

Men då tänker man, är den här marknaden öppen för folk som verkligen har taskig ekonomi? Jag gick nämligen in på X-butik efter jul för att köpa en mikrovågsugn. Jag hade fått julklappspengar. Då så kunde man köpa den och så skulle det inte kosta något i uppläggningsavgift, jo, 25 kronor i sån här aviseringkostnad. Och sen så skulle man få betala det här på fyra gånger, och det skulle inte vara någon ränta på det

här heller. Och då tänkte jag att det passar mig perfekt. Så att jag stegade fram där och sa att jag ville ha den där och att jag ville betala den på fyra månader. ”Jaha”, säger han, ”men då måste du ha ett X-butik-kort och då måste vi göra en sån här kreditprövning.” Och det var inga problem för jag har inga betalningsanmärkningar. Men sen så frågade han, den här unge mannen, han var max 19 år: ”Hur länge har du varit fast anställd?” Och då var det så att jag bytte jobb i oktober och det här var i januari. Så jag hade inte varit fast anställd i L-stads sjukvårdsdistrikt mer än fyra månader. Och då sade jag snällt att jag har varit fast anställd i sju år i region X, fast i M-stad istället. Men det gick inte hem alltså. Jag fick gå ut därifrån. Han skulle ringa till min arbetsgivare, och då tänkte jag, jag hade ju lämnat numret till min arbetsgivare tidigare när han fick mina uppgifter. Han ringer alltså upp arbetsgivaren och ska fråga om jag är fast anställd, under mellandagarna. Och de blev skitförbannande, för de visste inte vem som ringde där och ville kolla upp mig. Och då hälsade jag till och sa att nu vill jag prata med chefen. Men det gick inte för han satt i möte och jag orkade inte. Så gick jag in på Y-butik, och det var samma ugn där fast då kostade det 200 kronor mer. Så då bet jag ihop och gick in och köpte den kontant på X-butik istället. Och då tänkte jag att dom som inte har någon fast anställning, dom kan ju aldrig utnyttja det här. Du kan ju ha en projektanställning, massor med folk är ju anställda på projekt, dom har ju aldrig några fasta anställningar. ”Men det måste du förstå”, sa han, ”vi kan ju inte sälja till folk som inte har varit fast anställda i mer än fyra månader.” Men om man håller på det så stänger man ju ute stora grupper som har taskig ekonomi. Och det är ju dom som då är, framför allt arbetslösa. (C)

Denna korta episod beskriver mekanismen barriär på ett intressant sätt. Kvinnan är kanske inte riktigt representativ för undersökningarna i stort då hon har en förhållandevis god förankring på arbetsmarknaden, har en viss pondus gentemot affärsbiträdet samt faktisk möjlighet att köpa mikrovarugnen kontant. Detta spelar mindre roll då exemplet ändå på ett tydligt sätt illustrerar de mekanismer som är verksamma vid konsumtion av mindre kapitalvaror med hjälp av kredit, d.v.s. sådan konsumtion som ”borde” kunna hanteras kontant.

Kontrollmekanismerna är tydliga. Kvinnans förklaringar om sin anställning godtas inte, arbetsgivaren måste intyga att det hon säger verkligen stämmer. Hon blir ifrågasatt och granskad på ett direkt och konkret sätt

Nödvändighetens pris

som på något sätt karakteriserar den form av kontroll som ekonomiskt utsatta hushåll blir utsatta för. Jag har svårt att tänka mig att medelinkomsttagare möts av samma öppna kontroll.

Vidare karakteriseras situationen av att det finns ett antal krav eller villkor för att kvinnan ska få att köpa mikrovågsugnen på kredit. Hon var tvungen att ha ett speciellt kort och för att få detta kort skulle hon ha varit fast anställd under mer än fyra månader. Just avsaknaden av fast anställning och därigenom fast inkomst tycks vara ett centralt problem. Med en grov generalisering kan man säga att de flesta som är i behov av kreditköp av mindre kapitalvaror har en sämre etableringsgrad på arbetsmarknaden än den övriga befolkningen. Ändå fungerar systemet så att fast anställning ofta är ett krav för att få tillgång till krediter. I detta sammanhang kan det vara relevant att tala om Luhmanns ”onda cirklar”, att en svag etableringsgrad på en arena tenderar att påverka möjligheterna även på andra samhällsarenor. Även om det finns en relation till arbetsmarknaden så består den av t.ex. projektanställningar, kortare vikariat och timanställningar, med andra ord anställningsformer som ofta varken ger tillträde till A-kassa eller krediter.

Avslutningsvis illustrerar berättelsen den utsatta position som kvinnan hamnade i när hon ville köpa en mikrovågsugn på kredit. Hon blev ifrågasatt i butiken, och eftersom det var mellandagsrea fanns det förmodligen fler kunder i närheten. Hon blev utpekad som ovärdig när det gällde kredit för en mikrovågsugn. Medan kontroll av krediter vanligtvis sker brevlades eller i slutna rum utan insyn från icke berörda tycks kreditprövning av hushåll med knapp ekonomi ibland ske inför öppen ridå. I de undersökningar jag genomfört har jag mött flera exempel på denna typ av offentliga avslag.

Kan man ta sig över barriärerna öppnar sig möjligheter till förmånligare konsumtionsvillkor. För att göra detta krävs resurser såsom tillgång till bil och branschspecifika kunskaper eller entrébiljetter i form av t.ex. fast anställning. Barriärer kan således tolkas som något som försvårar en ökad grad av inkludering på konsumtionsarenan.

Fördyring

En låg och osäker inkomst resulterar ofta i en vardag som präglas av ekonomisk knapphet. Familjerna berättar att pengarna sällan räcker månaden ut, man ligger ofta efter med räkningar och oron är påtaglig för de situationer som kan uppstå runt hörnet. Exempel på sådana situationer är en oväntad räkning eller en räkning som är betydligt högre än väntat (vilket för familjerna i undersökningarna kan handla om en hundralapp). Vidare kan det röra sig om nödvändiga klädinköp till barnen, sjukdom som kräver läkarbesök och medicin eller aktiviteter i samband med skola och dagis. Man skulle kunna uttrycka det som att familjerna lever med en permanent otillräcklighet. Under dessa förutsättningar visar det sig vara svårt att spara eller att skaffa sig någon form av buffert för oförutsedda utgifter. En låg inkomst och avsaknad av buffert påverkar konsumtionsvillkoren i så måtto att flera ekonomiskt fördelaktiga erbjudanden är svåra att utnyttja. Dels handlar det om att pengarna ska räcka till mycket eller åtminstone flera olika typer av artiklar, dels handlar det om en oro för att lägga alltför mycket pengar på en och samma varutyp.

I de genomförda undersökningarna har jag letat efter förhållanden där det ges uttryck för att konsumtionen blir dyrare på grund av en knapp ekonomi. Det finns säkert fler men jag har funnit sex olika typer av förhållanden som återkommer förhållandevis frekvent. De sex förhållanden jag nedan presenterar närmare är storpack, realisation, mängderbjudanden, medlemskap och lojalitet, kapitalvaror och krediter samt kvalitet. I de flesta fall handlar det om svårigheter att köpa varor billigare än ursprungspriset, medan det när det gäller kapitalvaror innebär att varan blir dyrare än ursprungspriset.

Storpack

Storpack innebär att man köper större förpackningar av en vara där priset relativt sett är lägre än för en mindre förpackning. Denna typ av erbjudanden tycks vara vanligast inom livsmedelsbranschen. I intervjuerna ger familjerna ofta bilden av en stram budget vilket sällan ger utrymme för att köpa större förpackningar än vad som är absolut nödvändigt. Nedanstående citat illustrerar på olika sätt svårigheterna med att konsumera sparsamt i

Nödvändighetens pris

syfte att få pengar över och att samtidigt försöka utnyttja de storpacksfördelar som erbjuds:

Allt som är billigt, det går in här. Men även om jag ser att det är billigt så kan jag ju inte köpa mycket av det. Utan jag har min matlista, det är egentligen onödigt att jag fyller i den för den listan ser precis likadan ut vecka efter vecka. Det kan vara att kaffet kostar 13:95 halvkilot eller knäckebrödet, jag kan det, Cornflakes 7:90. Havrefras kan jag inte köpa för då knäcker jag budgeten. Men ibland så kan det vara så att jag drar in på nånting annat då för att dom ska få det här lilla extra. Men att köpa ett paket Kalaspuffar eller Havrefras, det kan knäcka veckans budget. (B5)

Dels är det ju det här att man inte kan åka iväg till dom här billiga affärerna, eller där dom har någonting billigt då. Då skulle man kunna köpa en jäkla massa, men man har ju ändå inte pengar. Har jag bara femhundra spänn kan jag ju inte, om nu det billiga kostar trehundra, för jag måste ju köpa så mycket annat också. Så ofta blir det att man köper en dyrare mindre förpackning, för att man inte har råd med den stora som skulle bli billigare i längden. (B2)

Realisation

Butikernas strategier när det handlar om *realisationer* bygger ofta på att sälja ut det lager som representerar den gångna säsongen. Realisationer förekommer i flera olika branscher men bland hushållen i undersökningarna är det oftast klädbranschen som kommer på tal. De största realisationerna äger rum under mellandagarna mellan jul och nyår samt under slutet av sommaren i syfte att ge plats åt de kommande kollektionerna. Prisnedsättningarna varierar men det kan handla om halva priset på vissa delar av sortimentet. Detta är ju naturligtvis ett bra tillfälle att köpa billiga kläder, gärna i förhållandevis stora kvantiteter. Det finns dock ett par problem för hushåll med knapp ekonomi. För det första sker de stora realisationerna under de perioder då hushållen har som minst pengar. Det handlar om dagarna precis efter jul respektive slutet av sommarlovet. Alla i undersökningen firar inte jul, men det förekommer ändå förväntningar om att försöka göra något extra under jullovet. För de som firar jul är julklappar förenat med oro och bekymmer. Julen är en kritisk period när

Konsumtionsarenans villkor och normer

ekonomisk knapphet riskerar att tydliggöras, såväl inom hushållet som genom kamraters jämförelser av julklappar, i större utsträckning än vad som annars är fallet. Problemen med realisationen i slutet av sommaren grundar sig i att sommarlovet bedöms som dyrt då barnen är hemma under en lång period och att förväntningar på saker, aktiviteter, resor och upplevelser då ökar. Detta resulterar i en knapp kassa under slutet av sommaren. Ett annat problem är att det är "fel" sorts kläder som realiserar. De kläder som familjerna anser att de behöver köpa är sådana kläder som barnen behöver nästa månad, det finns inget utrymme för klädinvesteringar som kan komma till användning om ett halvår. Med andra ord är det nödvändigheten som styr och inte vad som för tillfälligt är billigt:

Periodvis är ju vissa varor billigare och det utnyttjar man ju inte. Utan det är behovet, vad man behöver till den närmaste veckan som styr helt och hållet, inte vad man kan behöva till sommaren. Att köpa kläder på vintern för sommarens bruk, eller såna grejer, är ju uteslutet. (C)

Det är att inte kunna köpa kläder på julrean. Det är det första jag kommer att tänka på, när det är billigt. Pengarna är helt slut, man har lyckats få ihop till julklappar och allt sånt där. Och sen så är det rea och man kan göra massor med fynd. Då blir man sur. (C)

Kläder, det kan jag ju inte köpa när det är rea, så det blir ju lika dyrt året om för mig. Jag har ingen buffert till det utan jag får ta en unge en månad och så nästa unge nästa månad, till mig själv nästan aldrig. (B5)

Frustration och irritation kännetecknar resonemangen kring realisationer. Man är medveten om att det går att spara pengar men kan inte utnyttja detta. Svårigheterna att utnyttja realisationer pekar också på en kortsiktighet som till stor del styr undersökningsfamiljernas konsumtionsmöjligheter. Emellertid finns det i undersökningarna familjer som utnyttjar realisationer. Daniel berättade att familjen brukar köpa vår- och sommarkläder på mellandagsrean. Möjligen finns det en skillnad mellan att utnyttja dessa realisationer för köp av kläder till mindre barn och till tonåringar eller vuxna. Det handlar ofta om att det är den gångna säsongens kläder som realiserar vilket t.ex. kan innebära att den som bär dessa kläder inte kommer att följa det aktuella modet. Nedanstående citat är intressant med tanke på gränsdragningen mellan nödvändig konsumtion respektive sådan konsumtion som syftar till att man ska bli som andra:

Nödvändighetens pris

Det är mycket pengar man kan tjäna där. Jag handlade på OBS. Jag hade faktiskt fått så många hundralappar över så jag köpte vinterkläder på vår-rean. Det var alltså, jag tror att det var upp till sjuttiofem procent rabatt på vinterkängorna, det var jättemycket pengar. Vi köpte skor för femtio kronor som skulle ha kostat tvåhundra och dunjackor var halva på halva priset. Sen är det ju tråkigt alltså, det är ju inte säkert att jag känner för att ha det nästa vinter. Men det får man stå ut med.
(C)

Mängderbudanden

En annan typ av fördyringar gäller svårigheter att utnyttja *mängderbudanden*. Erbjudandet "ta tre betala för två" är vanligt förekommande i såväl kläd- som livsmedelsbranschen. Överhuvudtaget är stora delar av marknaden inriktad mot att köp av större kvantiteter ska innebära reducerat pris, det kan gälla allt från strumpor och kaffe till kapitalvaror, försäkringar och resor. Vi möter ofta paketerbudanden där varje enhet i sig blir billigare men där det krävs att vi köper hela paketet. Med låg inkomst och avsaknad av buffert blir ofta insatsen för hög för olika typer av mängderbudanden.

Citatet nedan visar på den frustration det kan innebära att sakna möjlighet att utnyttja det som hushåll i andra inkomstgrupper kan och därmed inte heller kunna konsumera billigare. Citatet nedan är från en fokusgruppsintervju (delstudie C) och visar på känslan av att tillhöra "fel" kundsegment, att inte kunna utnyttja det som andra kan:

- Det här med att köpa tre, för att det blir billigare, det vägrar jag att göra. Det är möjligt att det ligger någon mental inställning till det här med att ha lager och så, men jag kan inte förmå mig till att göra det. Tre tvålar eller så. Det stör mig.
- Du kan inte åka till Ullared och köpa halvårsförbrukningar?
- Nej, det går inte. Det är klart att hade jag haft mycket pengar så hade jag kunnat stå ut med det, men det är ju det som gnager i en. Jag har inte råd med lagerhållning. Så där missar man, jag tycker mycket har gått över till det, köp tre betala för två och så vidare. Man har underskattat oss som konsumtionsgrupp, det är möjligt. Kan man föra fram

det, att här är en stor köpgrupp som skulle gynnas av att man sålde enskilda artiklar billigare.

Medlemskap och lojalitet

Olika slags *medlemskap* innebär att konsumenter erbjuds konsumtion till reducerat pris om de så att säga uppvisar *lojalitet* och handlar för en viss minimisumma. Dessa medlemskap är av olika karaktär och har högre eller lägre inträdeskrav, några kräver fast anställning medan andra i princip inte är förenade med några krav. För att kunna ta del av erbjudanden är det däremot förhållandevis vanligt att kunden ska ha handlat för en viss summa. Ett exempel av detta är ”trappvarianter”, ju mer du handlar för desto större rabatt får du vid olika typer av erbjudanden. Ett exempel på erbjudanden kan vara att medlemmar kan utnyttja realisationer kvällen innan andra kunder får tillgång till realisationen. Vid erbjudanden som har med medlemskap/lojalitet att göra finns det några faktorer som vållar problem för hushåll med knapp ekonomi. Inträdeskraven, t.ex. krav på anställning, kan vara ett hinder för att överhuvudtaget bli medlem. Vidare kan kraven på minimisumman vara för höga, hushållet når aldrig upp till den summa som krävs för att ta del av förmånerna. Skulle hushållet klara dessa krav kan det vara problematiskt att verkligen utnyttja erbjudandena då detta kräver en ytterligare insats. Avslutningsvis innebär lojalitetskravet att hushållet inte kan förhålla sig flexibelt i den meningen att de köper t.ex. kläder eller livsmedel där en vara för tillfälligt är billig.

Även när det gäller medlemskap och/eller butikslöjalitet använder jag som illustration ett citat från en fokusgruppsintervju (delstudie C). Man lyckas på ett träffande sätt i detta samtal beskriva ambivalensen mellan att å ena sidan få tillgång till de erbjudanden ett medlemskap innebär, men å andra sidan låsa pengarna hos en butik eller butikskedja:

- Fast det är väl lite det dom försöker komma åt med dom här köpkorten, alltså om jag sätter mina tretusen på ICA-kortet så handlar jag ju på ICA hela tiden. Även om man handlar lite varenda gång, det tror jag handlar lite om att fånga, för annars kan man ju storhandla en gång på B&W, och så nästa gång på OBS, och så åker man till L-by eller nåt sånt. Så det tror jag är ett sätt att försöka fånga både stora och små konsumenter. Att man försöker låsa pengarna och sen handla. Även om man inte kan köpa storpack.

Nödvändighetens pris

- Javisst, och har du då kort så är möjligheten att i slutet på månaden ta det på krediten istället. Det kan du inte hos dom stora lågprisbutikerna, dom har ju inte samma kortsystem, vad jag vet.

- Och så blir det ju att man handlar, om det nu är en vara man skulle kunna köpa billigare någon annanstans, har man då pengar på kortet så handlar man ju ändå där, där man har satt in pengar. Även om man vet att det är billigare någon annanstans, man faller ju inte lika lätt för dom här extrapriserna och driverna från andra affärer.

Kapitalvaror och krediter

En form av fördyringar är knuten till konsumtion av *kapitalvaror*. Vid köp av kapitalvaror, som hushåll med knapp ekonomi sällan har möjlighet att betala kontant, finns idag flera olika alternativa köpformer såsom hyrköp och avbetalning. Jag har inte undersökt i vilken grad dessa olika finansieringsmöjligheter ökat i omfattning vad gäller utbud och tillgänglighet. Krediter i samband med hushållskonsumtion är i och för sig ingen ny företeelse. Under 1920-talet när masskonsumtionen tog fart på allvar var avbetalning ett vanligt förekommande betalningsalternativ, vilket möjliggjorde för framför allt arbetarklassen att konsumera kapitalvaror (se t.ex. McGovern 1998). Det är dock rimligt att anta att informationen om kreditmöjligheter fått ett större genomslag i takt med marknadsföringens ökade utbredning. Idag marknadsförs varor ofta tillsammans med en finansieringsmöjlighet, försäljningsleden håller sig antingen med egen kreditgivning eller samarbetar med kreditföretag.

Till kapitalvaror räknas vanligtvis varor av en mer varaktig karaktär såsom hemelektronik och möbler. För att tydliggöra problematiken vill jag i detta sammanhang även betona hemelektronikens betydelse för familjerna i studien. Jag vill framför allt lyfta fram två aspekter. För det första handlar det om en vilja att det i hemmet ska finnas den standardutrustning beträffande hemelektronik som hushållen uppfattar som normal. Hit hör tv, video, någon form av stereoanläggning, mobiltelefon samt eventuellt dator och tv-spel. I intervjuerna motiveras vikten av denna maskinpark i stor utsträckning utifrån att barnen inte ska avvika och att de ska kunna bjuda hem kamrater. För det andra framkommer det i intervjuerna att denna hemelektronik är nödvändig då den ofta utgör huvudparten av det som föräldrarna kan erbjuda barnen i form av aktiviteter. Då det inte finns

Konsumtionsarenans villkor och normer

ekonomiskt utrymme för resor och andra dyrare fritidsaktiviteter tycks hemelektronik bli än mer betydelsefullt. Problemet för hushållen är att det inte finns någon ekonomisk buffert att köpa dessa varor kontant, de måste nästan undantagslöst finansieras genom krediter som avbetalning, hyrköp eller, i de fall kredit inte erbjuds av försäljningsledet, utomstående kreditinstitut.

Nästan dagligen får hushållen reklam från butiker som säljer hemelektronik och som försöker överträffa varandra med olika erbjudanden. Det tycks vara ständig realisation, vilket är en företeelse som under de senaste åren blivit allt vanligare. Konkurrensen gäller även finansieringsmöjligheter, och de faktiska kreditkostnaderna tonas ner. Det ligger dock ofta fördyringar i dessa arrangemang. Även om en kredit till synes kan vara räntefri slår räntevillkoren till om hushållet inte betalar i tid varje månad. Vilken räntesats som gäller varierar men generellt gäller att kredit blir dyrare än kontant betalning. Till detta ska läggas risken att det uppstår problem om hushållen drabbas av inkomstbortfall. Om ett hushåll med en redan ansträngd ekonomi är uppbundet kring ett antal kreditarrangemang ökar sårbarheten i händelse av sjukdom, arbetslöshet etc. Krediter kan liknas vid att inteckna framtida inkomster (Dellgran & Karlsson 2001). Följande exempel får fungera som illustration när det gäller risken med krediter:

Jag jobbar väldigt mycket, men pengarna räcker inte, så jag köpte på avbetalning, för jag var fast anställd. Men jag blev sjuk, jag har ingen buffert och min sjukpenning är väldigt låg. Jag har inte hunnit jobba så mycket i Sverige, jag har jobbat i ett annat land men det räknas inte. Jag blev sjuk, och den avbetalningen skulle vara räntefri, man räknar ju ut avgiften och det skulle vara 226 och sen läggs 25 kronor till varje månad även om du ringer och säger att du kan betala in på kontot direkt. Sen blev jag sjuk och då hade jag inte råd att betala den, då lades det till 26 procent plus dom 25 kronor varje månad, så det var till sist uppe i 800 eller 900 kronor och jag kunde inte betala. Så skulle jag betala 300 + 26 procent, jag har inte betalat nånting om man säger så. Det kommer att ta lång tid innan jag blir klar med mina skulder på 10 000. Jag tog den krediten för att kunna köpa sängar till barnen, jag trodde inte det skulle bli så dyrt. Det gör ont. (B5)

I undersökningsmaterialet är konsumtion av kapitalvaror med hjälp av avbetalning eller hyrköp en erfarenhet som i princip samtliga hushåll har. Det talas bl.a. om lockelsen som skapas i att nästan dagligen ta del av

Nödvändighetens pris

marknadsföring som ger hushåll med knapp ekonomi möjlighet att genom olika typer av krediter konsumera varor de inte annars skulle ha möjlighet till. Lockelsen ligger både i själva varan och i den, vid ett första påseende, låga månadsavgiften:

Jag tänker också, det är nog något ditåt, att man lätt hamnar i den här, att man på något sätt skuldsätter sig eller man tar en tillfällig kredit för att kunna köpa en pryl man vill ha. Och den verkar förmånlig till att börja med, men kan bli dyr på grund av att man kanske inte kan göra inbetalningarna i tid och så vidare. Det kanske från första början kan verka lockande men det blir bara dyrare än vad det skulle blivit annars. (C)

Dator köpte jag på avbetalning, eller sån här hyrköp. Till slut var jag bara tvungen för alla andra hade ju. Ni vet ju hur barnen är, alla andra har ju datorer i skolan. (C)

Marknadsföringen är ju lockande, man står emot rätt länge, men till sist, nu måste jag ha en dator. Har man gått i två år och fått reklamen varje vecka, sen klarar jag inte av att stå emot trycket längre. (C)

Kreditköp, i alla fall vad gäller varaktiga varor som mer etablerade hushåll kan köpa kontant, beskrivs ofta i negativa och ibland moralistiska termer som att det är dyrt och att det är bättre att spara till den vara man vill ha. Krediter ska man ha till bostad, bil eller liknande större investeringar. Det förekommer dock, om än mer sällan, kreditköp lyfts fram som en möjlighet, att det för många hushåll skulle vara omöjligt att t.ex. köpa tv, video, stereo eller dator om kreditmöjligheten inte fanns:

Där ligger ju nåt positivt också, för det öppnar ju upp för att kunna köpa en pryl. Du hade ju inte kunnat lägga upp 10 000 för din dator. (C)

Det som oftast lyfts fram när det gäller avbetalning och hyrköp är emellertid att dessa alternativ är dyrare än kontantköp. Räntor och avgifter beskrivs som dyra entréavgifter vilka hushållen måste betala för att få möjlighet att konsumera varor som kan karakteriseras som standardvaror. Det handlar inte om lyxkonsumtion eller exklusiva märken utan om en ganska ordinär variant av dammsugare, stereo, tvättmaskin, mikrovågsugn, tv eller dator:

Konsumtionsarenans villkor och normer

- Avbetalning, allt är avbetalning här i detta huset. Jag har en kompis, en affärsman, som har en butik, så han köpte en tv, så jag sa till honom köp en åt mig också och du får 300 kronor per månad. Vi har krediter för kläder på Halléns och Ellos. (A16)

- Har ni någon dator?

- Ja, men den är inte betald, alltså jag fick den genom jobbet. Så 8000 kronor får jag betala. Så fort man har fått jobb så har man köpt grejer på avbetalning som är nödvändiga, tv eller köksbord och sen för barnens skull så önskade man en dator. Det var ett par månader sen, de har aldrig fått en dator alltså. Det tog tio år innan de fick en dator. (A16)

Föräldrarna i citatet ovan hade periodvis haft anställningar och periodvis varit arbetslösa. De berättade att osäkerheten i ekonomin gjorde att de passade på att göra kreditköp när inkomsten var lite högre. De såg i och för sig kreditkostnaderna som ett problem men menade att de enbart köpte sådant som var nödvändigt, sådant som andra hade.

Kvalitet

En annan form av fördyringar rör sig om *kvalitet*. Det finns en föreställning om att kvalitet kostar och att det därför anses som en god investering att köpa de lite dyrare varianterna av t.ex. kläder och skor. Denna föreställning är dock delvis en myt. Det tycks finnas en tendens att blanda samman varumärke och kvalitet (Holt 2002). I vissa fall finns det naturligtvis en överrensstämmelse men det kan även vara så att det företag som äger varumärket enbart placerar märket på kläder som tillverkas på samma sätt som lågprisalternativet. Flera stora klädföretag tillverkar inte kläder själva utan har som marknadsidé att sälja själva varumärket. I intervjuerna har det inte framkommit speciellt mycket när det gäller missnöje med billiga kläder eller skor. Ett möjligt undantag är gymnastikskor där några familjer är av åsikten att lågprisskorna har kortare livslängd. I de följande citaten speglas avvägningar mellan kostnad och kvalitet.

Ja, det (en dyrare märkesbutik, min anm.) ligger i gamla UFF:s lokaler. Det var bättre när det var UFF som hade det (skratt). Så det har bytt skepnad helt och hållet. Dyra märkeskläder, och då hör dom ju kompi-

Nödvändighetens pris

sar som då handlar där. Det är väl en grej. Ibland hänger det ju samman, det kan ju vara märkesgrejer som inte är bättre, men ibland är det ju bättre kvalitet. Där hamnar man ju, man förnyar skosortimentet lite väl tätt, det är lätt att man hamnar på typ X (lågprisbutik, min anm.) och köper deras billiga sko och får förnya efter en kort tid. (C)

Det är ju en jättesvår avvägning tycker jag, till barnen. För där vill man ju att skorna ska hålla precis den säsongen helst, dom måste ju hålla säsongen ut, annars är det ju ett dåligt köp. Men dom behöver ju inte hålla längre, för sen kan man ju kasta dom. Till sig själv kan man ju köpa ett par skor som är kvalitet, som kan hålla i tio år, det är det okej att lägga pengar på. Men till barnen är det ju inte ekonomiskt. (C)

I detta sammanhang vill jag även nämna att Allmänna Reklamationsnämnden inte prövar ärenden som rör kläder och skor vars värde understiger 500 kronor. Detta kan tolkas som att samhället sänder tvetydiga signaler till hushållen. Å ena sidan kan man tänka sig att de som arbetar med socialbidrag och budgetrådgivning uppmanar hushåll med knapp ekonomi till så billig konsumtion som möjligt. Å andra sidan visar ARN inget intresse för eventuella klagomål på bristande kvalitet gällande kläder och skor för under 500 kr.

En annan aspekt av kvalitet har att göra med livsmedel. Måhända är denna fördyring av ett annat slag då den inte ger omedelbara avtryck i hushållsekonomin utan är mer långsiktig och har med hälsa att göra. I intervjuerna framkommer det i flera fall en frustration över att man inte har råd att köpa livsmedel, framför allt mat, av god kvalitet med en näringsammansättning som överrensstämmer med det man borde köpa. Som exempel på denna problematik kan nämnas uppfattningen att man serverar ensidig kost och att det är dyrt med frukt och grönsaker:

Dels tycker jag att det är ett himla tråkigt kapitel, när man har jobbat hela dagen och så ställa sig och laga middag, får jag väl säga. Och sen, det är den dyraste kostnaden alltså, det är det. Alla mina pengar går till mat. Men annars så får man ju ha fil och mackor ändå och så, för mat får dom ju. Men jag menar, det blir väldigt enformig mat också ju. Man kan ju inte gå och titta på oxfilé eller det utan man går ju bort till X:s grillkorvar och fläskfärsen och falukorven och så. Så jag hade nog, ja, som sagt går alla pengarna redan till mat, men hade jag haft lite mer så hade jag nog köpt lite vettigare mat faktiskt. (A6)

En tredje aspekt av detta är att flera familjer i studien skulle vilja att de kunde vara mer miljövänliga i sin konsumtion men tvingas, då dessa produkter ofta är dyrare, prioritera ner miljöaspekten.

Dessa olika aspekter av fördyring visar att en knapp ekonomi försvårar möjligheterna att vara en, ur ett krasst ekonomiskt perspektiv, rationell konsument. Det krävs en viss nivå på insatsen för att det ska bli fråga om någon vinst – fegspel lönar sig inte. Fegspel är vad en knapp ekonomi med avsaknad av buffert kan innebära i förhållande till de erbjudande och möjligheter som ges. Försiktighet och återhållsamhet är å den ena sidan en dygd men i detta sammanhang lönar den sig dåligt. Snarare kan "thrift" (jfr Miller 1998), d.v.s. påpasslighet och fiffighet, förstås som en lönande strategi. Konsumtionsarenan kan på detta sätt liknas vid ett kasino – med marknadsvillkor som belönar höga insatser. Ett undantag utgör dock kreditanvändning vid köp av kapitalvaror, här är det snarare tal om att riskera för att nå något, nämligen kapitalvaran. Genom att in-teckna framtida inkomster spelar hushållet ett högt spel med risk att förlora förhållandevis mycket om skulden inte kan betalas tillbaka. Det verkar finnas en medvetenhet om båda dessa fenomen, fegspel och risktagning. Familjerna knyter genomgående sin i egna ögon bristande ekonomiska rationalitet till de villkor som råder. En paradox i detta sammanhang är att rationalitet i detta perspektiv innebär risktagning för hushåll med knapp ekonomi. Krav och förväntningar som ställs på hushållen att vara "smarta" konsumenter kolliderar följaktligen med tanken på att sparsamhet och återhållsamhet är något eftersträvansvärt.

När det gäller mer konkreta konsumtionsvillkor för hushåll med knapp ekonomi har jag laborerat med tre olika grader av exklusion där en är relaterad till tillträde, en annan till tillgång och en tredje till pris. Dessa villkor försvårar på olika sätt konsumtionen och kan till viss del även sägas förstärka knappheten. Men det är inte bara dessa konkreta villkor som påverkar konsumtionen för hushållen. De utgör enbart en dimension av villkoren. En annan dimension utgörs av de dominerande normer och förväntningar som finns på konsumtionsarenan. Även om dessa normer kan sägas vara allmängiltiga kanske det är så att hushåll med knapp ekonomi uppfattar dem som mer påtagligt än andra då normer handlar om gränssättning samt att definiera normalt och onormalt.

Upplevda villkor

När det gäller villkor för konsumtion kan man utgå från de mer konkreta aspekter jag diskuterat ovan, men det finns även andra aspekter som kan knytas till hushållens upplevelser av att ha knappa resurser i ett konsumtionssamhälle som ställer krav av olika slag. Dessa krav och förväntningar har att göra med såväl hushållens egna föreställningar som de man uppfattar att omgivningen har. Villkoren gör inte enbart konsumtionen dyrare och mer problematisk utan påverkar även föreställningar hos hushållen, både vad gäller hur de ser på sig själva och hur de ser på andra. Dessa föreställningar kan beskrivas som skam och inre eller yttre krav. Under de intervjuer jag genomförde associerade jag ibland till Foucault när intervjupersonerna beskrev sina känslor, hur de uppfattade sig själva som marginaliserade konsumenter. Några begrepp som kan beskriva deras svar är underordning, vanmakt och anpassning. Jag vill i detta sammanhang hänvisa till Foucaults (1976) förståelse av makt och maktutövning, framför allt tar jag min utgångspunkt i hans metodologiska försiktighetsprinciper. Poängen med dessa principer är att de bryter upp vissa för givettagande när makt, över- och underordning undersöks. För det första innebär detta att makten i förståelsen av hushållens relation till varu- och tjänstemarknaden inte självklart ska undersökas i de maktcentra som verkar inom produktion, försäljning, bankväsende etc. Snarare ska man titta på de konkreta situationer där maktutövning sker, d.v.s. i mötet mellan konsument och butiksbiträde eller banktjänsteman. Foucault lyfter fram frågor som mot vem, var och hur makt utövas. För att vända blicken mot mina forskningsansatser kan de aktörer som på olika sätt diskriminerar, kränker eller avvisar resurssvaga hushåll inte utgöra något centralt undersökningsfokus. Dessa personer besitter egentligen ingen makt, de är snarare bärare av eller redskap för makt. Jag skulle istället vilja rikta mitt intresse mot tekniker, på vilka sätt sker denna maktutövning? Det kan t.ex. handla om att offentligt, inför andra, neka en kund en vara eller en tjänst. Ett annat exempel är en banktjänsteman som tyckte att en kvinna inte borde spara 100 kronor i månaden åt sin son med argumentet ”med din ekonomi kan du behöva de pengarna till annat”. I detta sammanhang kan banktjänstemannen förstås som en bärare av makt i en diskurs som ger uttryck för en ”common sense”- föreställning, att använda pengar så ”rationellt” som möjligt. Att makten styrs av diskursiva föreställningar kan nedanstående

Konsumtionsarenans villkor och normer

citat utgöra ett exempel på. Kvinnan i citatet uttrycker hur makten verkar och var den kommer till uttryck:

Och sen är det ju det att kliva in på en bank, man kanske inte är så välklädd, man kanske inte har så snygga kläder. Man har några gamla jeans som man haft i ett par år. Visserligen hel och ren och allting, men ändå. Och så ska man bli bemött av den där fina människan. Bara den biten kan nog stoppa många. (B2)

Här beskrivs det lokala och det konkreta, hur makten så att säga "bara finns" där. Banktjänstemannen äger inte makten, utan citatet visar snarare hur en konkret praktik med sina specifika tekniker kan upplevas av en människa, i detta fall med avseende på maktutövning. Ett annat exempel på hur makten cirkulerar och s.a.s. finns överallt kan utgöras av en kvinna som berättar om sin situation. Här finns det ingen identifierad maktutövare, platsen är kvinnans eget hem och i detta fall kan en rimlig tolkning vara att kvinnan utövar självkontroll. Hon är själv en diskursens "gränspolis" när det gäller vad som kan anses acceptabelt:

Dom har jag fått begagnat då eller köpt begagnat. Den soffan jag har nu, den är så trasig, ja, den ser för djävlig ut. Man vågar liksom inte bjuda hem folk hur som helst. Jag tycker det känns pinsamt att bjuda in mina grannar på en kopp kaffe. Samhället har blivit mycket mer, att man blir dömd och bemött efter inkomst helt enkelt. Har man då en inkomst som är under, ja, om man är fattig, så måste man kämpa mycket mer för att visa vem man är om man är fattig. Och det är därför man inte vill bjuda in vem som helst när man inte har det snyggt så. Om du förstår vad jag menar, man vill ju liksom inte visa, fast jag är en bra människa trots allt. (B2)

Det jag vill visa är att såväl uttalade som outtalade krav och förväntningar påverkar hushållens konsumtionsvillkor. Dessa krav och förväntningar produceras och vidmakthålls av både omgivningen och hushållen själva. Hushållen möter visserligen faktiska hinder som de har att förhålla sig till, men för att bredda perspektivet menar jag att även mer outtalade och svårfångade dimensioner bör undersökas och diskuteras. Det finns en risk att bilden av de resurssvaga konsumenterna blir en bild av "offer" som måste finna sig i de normer och förhållanden som råder. Jag vill därför problematisera denna bild och diskutera på vilka sätt hushållen kan betraktas både som objekt och subjekt eller medaktörer när det gäller att

Nödvändighetens pris

vidmakthålla föreställningar. Disciplinering är något som s.a.s. finns inbyggt i systemet, det är inte enbart ett uttryck för maktens ordning. Hushållens upplevelser av underordning och disciplinering blir då inte enbart något de är utsatta för utan något de själva är med och skapar och upprätthåller. Att inte vilja närma sig en bank, att undvika vissa butiker eller att köpa varor man egentligen inte har råd med kan utgöra exempel på hur hushållen på olika sätt disciplinerar sig själva. De agerar inte som de gör enbart för att andra förväntar sig detta av dem utan även för att de själva förväntar sig detta.

Sett ur detta perspektiv är det svårt att på ett tydligt sätt hålla de två bärande elementen i denna avhandling, villkor och förhållningssätt, avgränsade från varandra. Förhållningssätten kan förstås som ett skapande av villkor som i sin tur skapar nya villkor. I en mer fördjupad analys längre fram kommer jag att försöka behandla dem som två sidor av samma mynt.

Det finns flera sätt att rama in eller kategorisera hur de upplevda konsumtionsvillkoren kommer till uttryck. Jag har emellertid valt att dela in dem i två huvudkategorier. I den ena placerar jag de villkor som har att göra med känslan av underlägsenhet och avvikelse, av att inte vara som andra. I den andra kategorin placerar jag de villkor som hushållen beskriver som krav eller förväntningar när det gäller olika dimensioner av konsumtion.

Skam

Skam är ett starkt begrepp, men det har visat sig användbart i samband med förståelsen av sociala processer. Jönsson (2003) använder begreppet i sina studier om arbetslöshet och socialbidrag (jfr Scheff & Starrin 2002). Bl.a. kan skam innebära såväl en reaktion på en hotande situation som ”en reaktion på en inre monolog där vi ser oss själva genom andras ögon” (Jönsson 2003 s. 55). Utifrån min tolkning av det empiriska materialet stämmer denna definition förhållandevis väl med det som familjerna berättar. I de citat jag använde i det förra stycket framkommer både skammens yttre och inre sidor, kanske framför allt de inre, hur man ser sig själv genom andra.

I det empiriska materialet beskrivs skamkänslor framför allt i mötet med andra där intervjupersonerna på något vis tycks uppfatta sig själva som underlägsna och stigmatiserade. Exempel på sådana situationer är kontakter med bank eller kreditprövningar i butik. Att bli mer eller mind-

Konsumtionsarenans villkor och normer

re offentligt avvisad eller nekad är en situation som kan uppfattas som kränkande varför hushållen ibland utnyttjar andra möjligheter som till exempel att vända sig till kreditinstitut där kontakten sker per brev eller telefon. Dessa företag annonserar med budskap som: "Låna upp till 90 000. Hos X-bank kan du enkelt ansöka om lån upp till 90 000 kronor utan säkerhet. Vi ställer inga onödiga frågor" eller "Låna upp till 25 000 utan att behöva gå till banken." Kanske kan dessa budskap verka attraktiva och enklare för hushåll med en knapp ekonomi. Nackdelen med dessa möjligheter är att de ofta visar sig vara dyrare:

Det här kan ju vara ett skäl till att människor vänder sig till de dyrare alternativen, det är lättare att låna men i längden blir det dyrare. Jag tänker till exempel på Finax eller Ellos där man kan låna mindre belopp men till mycket högre ränta än på bankerna. Dessa lån sköter man ju så så att säga genom pappersvägen, man skickar in en ansökan och så kommer pengarna. Man behöver inte träffa någon och man behöver inte prata om sin ekonomi. (B1)

En annan typ av situationer där känslan av skam kan uppstå är när omgivningens förväntningar överstiger de konsumtionsmöjligheter man faktiskt har. Familjerna är medvetna om att flera av dessa förväntningar inte har med lyx att göra eller är något som bara de mest bemedlade kan unna sig utan snarare är något förhållandevis allmängiltigt eller normalt:

Jag tänkte på en datakurs som biblioteket ordnade här i höstas. Det var bara några dagar men i alla fall. På vägen hem så åkte jag, en kvinna och en kille också, han gick på, han studerade. Så började vi prata lite om att köpa dator och sådär. Då hade ledaren sagt till killen att man kan få tag på en ganska bra dator för 1 500 eller så. "Det vet jag inte om jag har råd till" säger han. Men då säger kvinnan att "1500 kronor kan du väl ändå få tag på". Då tänkte jag att hon tyckte han var konstig. Men då kunde han säga att jag studerar, ja, ja, det är förståeligt. Men då tänkte jag, men herregud, jag kan ju inte det. Hur skulle hon då se på mig, hon var väldigt sådär (försöker härma kvinnan), 1 500 kronor, det är väl ingenting. Det kan man väl få tag på. Då kände man sig lite, jag sa ingenting då. (B2)

Citatet ovan illustrerar skammen eller känslan av att avvika och att inte leva upp till de förväntningar som omgivningen har. Denna känsla av

Nödvändighetens pris

skam eller risk för utpekande kan i sin tur ge upphov till olika typer av förhållningssätt vilka kommer att behandlas i nästa kapitel.

Interna och externa krav

En annan kategori som jag valt att fokusera på när det gäller upplevda konsumtionsvillkor är interna och externa krav. Förenklat handlar de interna kraven och förväntningarna om sådant som har sitt ursprung, eller åtminstone tycks ha det, bland hushållets olika medlemmar. De externa kraven som ställs, eller som hushållet upplever ställs, från såväl den närmaste omgivningen som från olika institutioner, medier, marknadsföring och samhället i stort (jfr Pennartz & Niehof 1999). Naturligtvis är dessa två aspekter, externa och interna, svåra att hålla isär. Barn kan till exempel anamma ett externt krav (ett specifikt klädesplagg eller en vara i tv-reklamen) som, när de ber föräldrarna om det, uppfattas av föräldrarna som ett internt krav. Till dessa krav och förväntningar ska också läggas de som snarare handlar om att man ska vara en rationell konsument.

I det empiriska materialet är det huvudsakligen barnen som står för det som föräldrarna uppfattar som interna krav. Att använda just ordet krav är i detta sammanhang relevant då det är på detta sätt föräldrarna uppfattar barnens önskemål. Min tolkning av detta är att önskemål kan uppfattas som krav när de ekonomiska möjligheterna saknas (jfr Middleton et al. 1994, Ekström 1995).

Man har ju väldiga begränsningar, det är på sin höjd att hyra någon film och kanske köpa lite godis och chips. Det är ju aldrig det här att man kan åka iväg på bio eller att det finns 250 kronor så att man kan gå på McDonalds eller så. Eller kanske ge barnen lite pengar om dom vill hitta på något. Det tycker jag är det jobbigaste av allt det här med ekonomi, att man alltid, alltid, alltid måste förklara för barnen hur lite pengar man har, att man inte har råd. Just det när det gäller barnen, förr förstod de ju inte så mycket, men nu är det jättejobbigt. (A5)

Det är det som man mår sämst av, det här att, åtminstone när min dotter var mindre, det här att, alltid denna stressen så fort man gick utanför dörren och in i någon affär, hon ville ha saker och så jag då nej, nej, nej. Det är så tråkigt liksom. Då tycker jag att det är viktigt att man någon gång kan flippa ut så. (C)

När det gäller de interna kraven vill jag peka på två aspekter som mer eller mindre skär genom empirin. För det första innebär naturligtvis en knapp ekonomi att möjligheterna att tillmötesgå barnens önskemål är begränsade. Detta betyder att föräldrarna upplever att de ofta måste säga nej. De jämför sig ibland med hushåll med andra ekonomiska möjligheter som kan använda pedagogiska argument såsom förslag på alternativ eller "fördröjd" behovstillfredsställelse, t.ex. som att vänta till jul eller födelsedag eller att de ska få det önskade efter att ha städat rummet i en månad. Flera av familjerna i empirin vet att de inte kan tillgodose barnens önskemål om inte den ekonomiska situationen förändras. De kan inte i samma utsträckning använda pedagogiska argument varför de ekonomiska är mer frekvent förekommande. "Vi har inte råd" eller "kanske om vi får råd" är den typ av argument som används. Flera föräldrar i empirin berättar hur pressande det kan vara att ständigt behöva säga nej och att sällan kunna säga säkert när en önskan kan infrias (jfr Middleton et al. 1994).

Den andra aspekten är att barnens önskemål inte framstår som realistiska eller som onödig konsumtion i föräldrarnas ögon. I empirin verkar föräldrarna anse att det barnen önskar är saker eller aktiviteter som betraktas som normal konsumtion i andra hushåll. Även detta försvårar naturligtvis användandet av pedagogiska argument vilka kanske hade varit lättare att använda om det rört sig om en häst eller segelbåt:

Och det är ju för djävligt att det ska kännas som att man flippar ut, det är det som gör mig förbannad för det borde vara självklart att alla barn får gå på bio någon gång ibland. (C)

Den interna varianten av krav på rationell, nyttoinriktad och sparsam konsumtion kommer huvudsakligen från föräldrarna själva. Föreställningarna om vad som är rationell konsumtion tycks i vissa avseenden vara "nedärvda" och kommer från de vuxnas uppväxtmiljöer. I berättelserna förekommer förhållandevis frekvent åsikter om olika "borden" som att inte köpa halvfabrikat, utnyttja erbjudanden, inte låta sig förföras av reklam, inte lägga någon vikt vid speciella varumärken, planera noga, inte använda krediter etc. I de interna kraven kring rationell konsumtion finner vi således en förhållandevis tydlig föreställning om betydelsen av att "bromsa", att hålla igen. Emellertid innebär de andra kraven som mer handlar om att man ska följa det allmänna konsumtionsmönstret snarare det motsatta, nämligen att "gasa". För hushåll med en knapp ekonomi innebär denna

Nödvändighetens pris

paradox svåra överväganden och prioriteringar, bl.a. utifrån vad som ska anses som nödvändig respektive icke nödvändig konsumtion.

När det gäller de externa kraven tolkar jag dessa mer som förväntningar vilka såväl föräldrar som barn upplever i form av påverkan utifrån. Det kan handla om marknadsföring och budskap från medier, förväntningar från skolan eller förskolan eller från kamrater och kamraternas föräldrar. I dessa krav och förväntningar ligger en lång rad olika budskap. Avseende marknadsföring kan det exempelvis handla om mobiltelefoner, märkeskläder eller dataspel. Samma varor kan vara aktuella när det gäller förväntningar från kamrater, dessutom finns krav på att följa med på bio, McDonalds, disco etc. Institutionerna skola och förskola utgör båda arenor för såväl jämförande barn emellan som förväntningar om att barnen ska ha en viss standardutrustning. Flera föräldrar berättar om hur viktig en hemdator tycks vara och att skolan nästan tycks förvänta att det finns i varje elevs hem.

Jag menar att dessa krav kan knytas till åtminstone två olika aspekter: oron för att avvika och önskan att bli sedd. Föräldrarna beskriver dessa externa krav som delvis orimliga men samtidigt måste vissa av dem mötas. De är medvetna om att barnen i viss mån avviker men samtidigt får detta inte bli alltför tydligt. Det finns en ständig oro för att barnen ska bli retade eller utpekade. Denna oro beskrivs av vissa som en kamp. Denna kamp kan bl.a. innebära prioriteringar där de vuxna på ett påtagligt sätt håller igen vad gäller egen konsumtion vilket kommer att diskuteras i följande kapitel. Nedanstående citat får illustrera kampen för att inte avvika:

Det är ett helvete. Och det är samma när man ska lägga ihop till lärare och när det kommer mycket till slutet, alltså till jul och sånt. Då ska där liksom ändå vara ordentliga kläder i kyrkan och sånt. Det är ju svårt, då ska han ha kläder, ordentliga. Och det går ju liksom inte att komma med begagnat när det är avslutning till jul och sånt. Och det är samma på skolavslutningen, det går liksom bara inte, utan då måste man ju. Och han växer ju, han växer ju för jisse namn en tum varje dag skulle man kunna tro. När dom då ska lägga ihop till olika lärare, ofta dom som är klassmammor, det är de som har bäst inkomst och de tänker sig inte för när de begär att ungarna ska lägga 20 spänn till den, 40 spänn till den, 10 spänn till den och 20 till den. Det kan bli jävligt tufft, det kan det bli. (A3)

Den andra aspekten, att bli sedd, handlar mycket om barnens uttalade eller outtalade önskemål om att någon gång få ”sticka ut” eller avvika fast i positiv bemärkelse. Det är en vanligt förekommande företeelse att barn i förskola och skola har med sig saker eller nya kläder som imponerar på kamraterna. Utan att använda några utvecklingspsykologiska teorier antar jag att detta är något som varje barn önskar att få uppleva eller att det åtminstone är svårt att aldrig kunna vara den som av denna anledning hamnar i centrum. Marknadsförare är naturligtvis medvetna om detta och på omslaget av en leksakskatalog kan vi läsa: ”Bli klassens stjärna – smarta saker inför skolstarten.” Detta budskap kanske går de flesta förbi som förhållandevis harmlöst, men kan framstå som mer problematiskt för de med en knapp ekonomi.

Vad gäller de externa kraven på rationell konsumtion möter hushållen dessa i form av budskap från t.ex. socialtjänst och budgetrådgivning. I dessa verksamheter ingår aspekter som norm och godtagbara kostnader vilket på ett explicit sätt visar vad som är att förstå som nödvändig respektive icke nödvändig konsumtion. Bland de externa kraven finner vi också allmänhetens eller omgivningens förväntningar om hur ett hushåll med knapp ekonomi bör prioritera och hushålla. Även i detta sammanhang finns en paradox när det gäller att gasa och bromsa. Familjerna i empirin uppfattar att de har förväntningar på sig att såväl vara sparsamma och återhållsamma som att inte utsätta barnen för situationer där de avviker i alltför stor utsträckning. I detta sammanhang är det således en sammansatt och komplex uppgift att vara en god förälder.

Hushållen har följaktligen inte enbart konkreta villkor (utestängning, barriärer och fördyringar) att förhålla sig till utan upplever även krav och förväntningar av en mer svårfångad karaktär. Skam samt interna och externa krav upplevs problematiska och motsägelsefulla delvis beroende på att hushållen som helhet men också som enskilda medlemmar befinner sig i olika sammanhang där jämförelser görs. Barn kan vara raka och direkta i jämförelser sinsemellan, men även vuxna jämför, om än mer outtalat.

Hur förstå konsumtionsvillkor?

Hur kan då de villkor som presenterats tolkas, vad innebär de? I denna analysdel har jag valt att fokusera på tre aspekter. För det första diskuterar jag hur konsumtionsvillkor kan förstås ur ett fördelningsperspektiv. För det andra problematiseras det förhållandet att det finns såväl integrerande som exkluderande mekanismer på konsumtionsarenan. För det tredje diskuteras hur konsumtionskrav och sparsamhetskrav förhåller sig till varandra.

Konsumtion är en betydelsefull ingrediens i hushållens vardag. Varje dag fattas ett antal beslut som har med konsumtion att göra. Vidare påverkas hushållen av ett ständigt pågående flöde av konsumtionsrelaterade budskap. Detta innebär ställningstaganden som rör planering, försakelse, väntan, faktisk konsumtion, omprioriteringar och förhandlingar. Vissa av dessa ställningstaganden är av en försumbar karaktär, kanske är de bortglömda efter någon minut. Andra är mer betydande och påverkar hushållet under lång tid. Således har konsumtionen en sida som innebär att den upptar tid, tanke och engagemang. Den andra sidan innebär att konsumtionen också kan förstås ur ett mer socialt och kulturellt perspektiv. Konsumtionsmönster och konsumtionsbeteende är betydelsefullt för hur andra uppfattar dig och hur du uppfattar andra. Det tycks råda en förhållandevis stor enighet om att konsumtion under de senaste decennierna kommit att få en allt större betydelse som socioekonomiskt bedömningskriterium (se t.ex. Bourdieu 1984, Middleton et al. 1994, Baudrillard 1998). Några, till exempel Bauman (1998), menar att konsumtion till och med är mer betydelsefullt än arbete. Enligt ett Luhmannskt resonemang kan man alltså tänka sig att konsumtionssystemet blivit alltmer betydelsefullt i förhållande till andra system som utbildning, arbete, boende och försörjning.

Jag har valt att förstå dessa system som arenor (se kapitel 6) och frågan är hur de mekanismer, koder och normer som råder på konsumtionsarenan kommer till uttryck och vilka processer de skapar i form av integration respektive marginalisering.

Den första aspekten jag valt att lyfta fram är knuten till ett fördelningsperspektiv. I undersökningarna tydliggörs hur konsumtionsvillkoren förstärker knappheten. De mekanismer som skapas inom varu- och tjänstemarknaden missgynnar hushåll med knapp ekonomi, de omfattas av samma villkor som andra inkomstgrupper fast de har mindre resurser. Den omfördelning som sker är enkelt uttryckt en omfördelning från dem som

har mindre till dem som har mer. Förutsättningar som en låg och osäker inkomst, avsaknad av fast anställning och eventuella betalningsanmärkningar innebär fördyringar, att barriärer ska passeras och ibland en utestängning från konsumtion. Dessa mekanismer har en marginaliserande effekt på hushåll med knapp ekonomi. För de grupper som, på grund av en marginell position på arbetsmarknaden, även är utestängda från de offentliga, generella trygghetssystemen innebär dessa konsumtionsvillkor ännu en försvårande omständighet när det gäller att få pengarna att räcka till och att få vardagen att fungera.

De mekanismer som verkar marginaliserande har två huvudsakliga innebörder. Den första innebörden rör svårigheter att få pengarna att räcka till baskonsumtion eller nödvändig konsumtion. För att få det att ”gå ihop” i slutet av månaden tvingas flera av hushållen låna, vänta med räkningar eller helt enkelt avstå från sådant som i vårt samhälle anses nödvändigt. Den andra innebörden är att de krav och förväntningar som finns kring konsumtion för många hushåll tycks betyda att socialt nödvändig konsumtion prioriteras på bekostnad av materiellt nödvändig konsumtion. Socialt nödvändig konsumtion utgörs av sådant som kan knytas till social emulering, det som uppfattas som måsten eller något alla andra har. Dessa krav kan ses som påtryckningsmekanismer som i grunden verkar integrerande när det gäller konsumtionsarenan. För att undvika marginalisering konsumeras sådant som i omgivningens ögon uppfattas som normalt eller icke-avvikande. Exempel på sådan konsumtion kan vara mobiltelefon, dator, moderiktiga kläder, bio och besök på McDonalds.

Den andra aspekten har att göra med den relativa öppenhet som karakteriserar konsumtionsarenan i förhållande till andra arenor såsom arbetsmarknaden, bostadsmarknaden och utbildningssystemet. Om vi förstår konsumtion som en väg mot integration (eller normalitet) som kan ha samma sociala innebörder som etablering på arbetsmarknaden eller bostadsmarknaden så innehåller konsumtionsarenan inte samma grad av tröghet som andra arenor. Det finns inga enkla vägar till etablering när det gäller arbete och boende, dessa arenor kan uppfattas som spärrade eftersom de omgärdas av olika typer av krav som många hushåll har svårt att leva upp till. Vad som är speciellt med konsumtionsarenan är att det finns möjligheter för de flesta att konsumera som om man vore integrerad. Genom arrangemang som avbetalning, hyrköp och andra typer av krediter kan ett hushåll med knapp ekonomi delvis hålla jämna steg med andra inkomstgrupper. Olika marknadsaktörer möjliggör detta, ofta till en rela-

Nödvändighetens pris

tivt hög kostnad. Enligt mer postmoderna teorier möjliggörs ett spel med identiteter där du genom konsumtion kan välja vem du vill vara och uppfattas som (Baudrillard 1998, Holt 1998). Andra arenor ger inte dessa möjligheter. Vidare präglas vårt konsumtionssamhälle av förväntningar på oss att vi ska konsumera. Detta ska inte tolkas som att några kreditgivare "lurar" hushåll till onödig konsumtion. Snarare menar jag att det ska förstås som ett av flera uttryck för att vi lever i ett konsumtionspräglad samhälle. Redan under 1930-talet spelade krediter en betydelsefull roll när det gällde att ge masskonsumtionen en skjuts framåt i USA. Detta innebar bl.a. att arbetarklassen kunde bli en del av (för egen räkning) samt bidra till (för företagets räkning) konsumtionssamhällets expansion.

I en tredje aspekt som jag vill lyfta fram fortsätter diskussionen om konsumtionsarenans öppenhet. Det är i och för sig så att möjligheterna är större för hushåll med knapp ekonomi att förflytta sig mot en ökad grad av inkludering på konsumtionsarenan än på andra arenor. Emellertid medför denna förflyttning också risker och alternativkostnader. Riskerna ligger i att olika kreditarrangemang innebär att framtida inkomster intecknas. Vid sjukdom, arbetslöshet, separation eller andra händelser som kan påverka inkomsten finns risk att möjligheterna att betala av på krediterna minskar. En sådan situation kan innebära en förhållandevis märkbar och plötslig förflyttning mot en mer marginaliserad position på konsumtionsarenan. Med alternativkostnader avser jag det som hushållen måste avstå från när det gäller materiellt nödvändig konsumtion eller sparande för att kunna följa det allmänna konsumtionsmönstret. Som exempel kan nämnas tandläkar- eller läkarbesök och hemförsäkring. Konsumtionsarenans öppenhet ska också ses mot bakgrund av de motstridiga krav som ställs på hushåll i allmänhet och på dem med en knapp ekonomi i synnerhet. För att inte avvika bör de vara en del av och följa med i det allmänna konsumtionsmönstret. Att avvika i alltför stor utsträckning kan uppfattas som märkligt och peka på ett utanförskap. Vidare kan det uppfattas som att föräldrarna inte ser till sina barns bästa om barnen avviker och eventuellt blir utpekade, retade eller utan kamrater. Men det andra kravet innebär att de ska vara återhållsamma, välplanerade, inte leva över sina tillgångar och egentligen enbart konsumera sådant som är materiellt nödvändigt. Som tidigare nämnts innebär denna paradox att hushållen ständigt tvingas ta ställning till huruvida de ska inta ett mer offensivt förhållningssätt (gasa) eller vara mer försiktiga (bromsa) vad gäller konsumtion.

9. Knapphetens prioriteringsmönster

Varför agerar och resonerar familjerna som de gör? Hur kommer det sig t.ex. att en familj med knapp ekonomi köper ett par förhållandevis dyra gymnastikskor till den 13-årige pojken, ett par skor som man egentligen inte har råd med? Åtminstone sedan 1800-talet har konsumtionsbeteendet hos den del av befolkningen som befinner sig i de lägsta inkomstskikten betraktas som ett problem (jfr Horowitz 1985). Löfgren (1996) menar att denna problembild är fortsatt aktuell genom föreställningar som att understödstagare lever på stor fot, bl.a. lyfts ”frekvensen av den vråkiga svarta skinnsoffan” fram som ett exempel. I föregående kapitel visade jag på de svårigheter det kan innebära att leva med en knapp ekonomi i ett överflödssamhälle. Å ena sidan belystes varu- och tjänstemarknadens olika stratifierings- och segmenteringsmekanismer som på olika sätt missgynnar familjer med knapp ekonomi samt hur dessa mekanismer delvis samspelar med andra samhällsarenor och välfärdslösningar. Å andra sidan diskuterades de delvis motstridiga krav och förväntningar avseende konsumtion som familjer med knapp ekonomi står inför.

Möjligen kunde föregående kapitel i viss mån nyansera bilden av låginkomsttagarnas bristande konsumtionsförmåga genom att förskjuta fokus från deras beteende till relationen mellan familjerna och varu- och tjänstemarknaden. Men avhandlingen skulle ändå halta om inte familjernas överväganden och hanterande av en problematisk situation lyftes fram och diskuterades. Min ambition är att jag genom att närmare undersöka och analysera familjernas handlingsmönster och förhållningssätt också kan fördjupa förståelsen för såväl knapphetens konsumtionslogiker som konsumtionssamhället i ett bredare perspektiv.

Vinterstövlar eller elräkning

I arbetet med att tolka de genomförda undersökningarna avseende familjernas förhållningssätt ställdes jag inledningsvis inför frågan: Vad ska jag leta efter? Ett alternativ hade varit att ordna materialet utifrån olika slags konsumtion som t.ex. kläder, hemelektronik och livsmedel. Denna systematisering gav emellertid ingen ytterligare dimension till materialet. Jag

Nödvändighetens pris

hade olika kategorier i materialet men de gav mig inte några analytiska ingångar. Ett annat alternativ hade varit att luta mig mot de konkreta konsumtionsvillkor som presenterades i kapitel 8. Men även denna variant visade sig vara tämligen ”stum” i analytisk mening. Familjernas berättelser var nämligen inte speciellt fokuserade på utestängning, barriärer eller fördyringar. Dessa faktorer skapade visserligen irritation och frustration men det familjerna i första hand verkade vara upptagna av att förmedla var upplevelsen av att leva under knappa omständigheter i ett överflödssamhälle där en majoritet av befolkningen verkade leva under helt andra betingelser. De ville berätta om barnen och barnens relation till kamrater, dagis och skola. De ville också berätta om sina upplevelser som föräldrar i förhållande till barnen. Vidare vittnade berättelserna om hur de intervjuade uppfattade sig själva som vuxna i förhållande till sin omgivning – vänner, arbetskamrater och andra. Berättelserna beskriver också upplevelser som rör relationen till varu- och tjänstemarknaden. Jag insåg att jag var tvungen att försöka närma mig materialet på ett annat sätt. Det familjerna talade om kretsade huvudsakligen kring de mer outtalade kraven och förväntningarna som finns på konsumtionsarenan. Dessa krav och förväntningar tog sig uttryck i en press från omgivningen eller från familjen själv – en press som handlade om vad och hur familjen borde konsumera. Denna press var inte sällan moraliskt präglad och det tycktes finnas en rad ”borden” inbyggda i förhållningssätten kring konsumtion.

I grund och botten kan samtliga de förhållningssätt som familjerna har när det gäller konsumtion tolkas som olika sätt att prioritera. Detta är inte specifikt utmärkande för en knapp ekonomi utan torde förekomma bland de flesta familjer. Poängen är alltså inte att barnfamiljer med knapp ekonomi behöver prioritera. De frågor jag ställt i förhållande till undersökningarna riktar huvudsakligen in sig på hur familjerna prioriterar och vad de har för valmöjligheter och alternativ. Fokus för analysarbetet har varit att försöka identifiera, belysa och tolka de prioriteringsmönster som framträder i undersökningarna. När det gäller prioriteringar vill jag påpeka att tolkningarna är ganska generösa. I några fall talar de intervjuade själva om prioriteringar medan det i andra fall handlar om mina tolkningar av deras sätt att agera eller resonera.

Vad de olika prioriteringarna hade gemensamt var att de inte handlade om specifika varor och tjänster utan om relationer, såväl inom som utom familjen. Konsumtion framstod som något som användes för att visa kärlek till och omtanke om de närmaste (jfr Miller 1998). Men det handlade

Knapphetens prioriteringsmönster

också om att visa upp något för omgivningen, såväl avseende respektabilitet eller skötsamhet som att inte avvika i alltför hög utsträckning från det som uppfattades som allmänna konsumtionsmönster.

Prioritering handlar för föräldrarna i undersökningen om att välja mellan att köpa alternativt göra något eller avstå. Detta val ställs vi alla inför, skillnaden är att föräldrarna i undersökningarna tvingas avstå från sådant de anser vara normalt eller något som familjen borde kunna konsumera. En annan prioritering handlar om vem i familjen som ska få något respektive avstå, t.ex. vilket av barnen som ska gå på bio eller om mammas frisörbesök ska prioriteras på bekostnad av sonens gymnastikskor. I de allra mest iögonfallande svaren kan prioriteringen gälla vem som ska få äta av den lagade maten och vem som ska få smörgåsar. En tredje typ av prioritering innebär att välja mellan olika utgifter, t.ex. skolutflykter/resor och räkningar. Hur hanterar familjerna de situationer där pengarna inte räcker till det som måste betalas, t.ex. räkningar, mat och skol- eller dagisrelaterade aktiviteter? Det finns fler dimensioner av prioriteringar, t.ex. om man prioriterar långsiktighet eller kortsiktighet, men i grunden handlar prioritering om hur hushållen väger olika typer av varor och tjänster mot varandra, vad som prioriteras och på bekostnad av vad. De intrafamiljära resonemangen är också intressanta. Även om jag inte explicit undersökt³⁸ detta finns det i materialet en lång rad exempel på hur t.ex. vuxna resonerar i förhållande till barnen.

När det gäller prioriteringar av konsumtion till barnen förekommer det att kläder, mat, leksaker eller aktiviteter prioriteras på bekostnad av de vuxnas konsumtion. Flera av föräldrarna berättar om hur de själva försakar t.ex. kläder, i vissa fall mat, för att barnens behov ska tillgodoses. Emellertid behöver detta nödvändigtvis inte innebära att man ger barnen något extra eller utöver det vanliga. I min förståelse av prioritering handlar det snarare om förhållandevis nödvändig materiell konsumtion som t.ex. vinterskor eller overaller. Det kan också innebära någon leksak till barnen, huruvida detta är att betrakta som nödvändigt tar jag inte ställning till. I föräldrarnas berättelser lyser knapphetens villkor genom. De berättar om

38 I mitt forskningsupplägg har jag haft familjen (inte de enskilda familjemedlemmarna) som undersökningsobjekt. Emellertid har jag använt frågor som utgått från att det finns barn i familjen och hur detta påverkar hushållsekonomi och konsumtion. Så på ett sätt kan mitt forskningsfokus sägas vara familjens interna resursfördelning. Däremot har jag inte frågat om resursfördelning eller prioriteringar avseende konsumtion mellan de vuxna i familjen.

Nödvändighetens pris

nedprioritering av läkar- och tandläkarbesök, hemförsäkring, kläder och mat för egen del. För flera av familjerna är det egentligen inte en fråga om hushållsekonomisk balans utan snarare om att till varje pris se till att barnen inte står utan det som föräldrarna anser vara nödvändigt:

Matpengarna är slut cirka en vecka innan barnbidraget kommer. Jag slutar äta lunch och middag. Barnen får pannkakor eller makaroner. Det händer i princip varje månad. Fruktansvärt att i Sverige inte kunna förse sina barn med nyttig och bra mat. Jag själv känner mig som en dålig mamma. Mycket både skuld- och skamkänslor. (D)

Nej, det är ju med svårigheter (Få pengarna att räcka till löpande utgifter, min anm.). Jag är ju väldigt ekonomisk, men jag unnar ju aldrig mej nånting, jag går ju aldrig och köper nånting och jag har väl köpt tre klädesplagg på sju åtta år. Jag köper aldrig nånting till mig själv, jag går aldrig ut. Sedan Lotta föddes tror jag att jag har varit ute två gånger. Så jag menar, det fattar jag inte att folk får ihop, hur dom har råd att gå ut och äta och festa kanske på helgen, för då ska dom ju automatiskt ha nya kläder och så. Så kan inte jag leva, jag har ett par vinterkängor, sen när det blir sommar köper jag ett par sandaler. Och håller de inte till nästa vinter så får jag ju köpa ett par nya då. Så jag är ju ingen så, så jag har överflöd av något. Så på det sättet så får jag väl det att gå runt. Men som nu blev det ju lite där, 500 kronor till skor till henne, hon måste ju ha skor. Men jag har ju inte råd att gå och köpa ett par för 500 till mej också. (A6)

Ja, det har jag ju märkt av, om de inte har det sista i modeväg så blir dom ju mobbade i skolan. Det har varit någon som har varit på min dotter, men det var nog mest för att hon går i särskoleklass. Men det är rätt jobbigt. Det händer ofta att jag ger med mig så att dom får det dom vill ändå, tjarar dom bara tillräckligt mycket så ger jag mig. Då får jag dra in på saker till mig själv istället och kanske låta någon räkning ligga. Det kan hända att dom tjarar om skivor, dom ser ju allting sånt i reklamen på tv. (A9)

Prioriteringarna påverkas även av den förhållandevis korta tidshorisont som flera av hushållen lever med avseende konsumtion. Tidsperspektivet stäcker sig fram till nästa utbetalning i form av lön och/eller någon form av bidrag. En låg inkomst i kombination med osäkerheten kring inkom-

Knapphetens prioriteringsmönster

tens storlek under den närmaste framtiden innebär att viss konsumtion prioriterar sig själv. Annorlunda uttryckt kan man säga att det är nödvändigheten som styr: "Kalle måste ha nya skor och nu har vi pengar." Även om det finns annat pengarna måste räcka till vet man inte när det finns pengar till skor nästa gång.

Även när det gäller betalning av räkningar tvingas familjerna ibland prioritera. Vilka räkningar måste betalas och vilka kan vänta? När det gäller räkningar förekommer det två huvudsakliga delstrategier (jfr Kempson 1996, Gardberg Morner 2003). Den ena innebär att man mer eller mindre regelmässigt skjuter upp betalning av räkningar för att få pengarna att räcka till annat. Detta resulterar i påminnelse- och straffavgifter. Den andra delstrategin är att räkningar alltid går först oavsett hur mycket pengar som blir över. Denna strategi misslyckas ibland då räkningarnas samlade belopp överstiger inkomsten:

Man får sortera ut räkningar och ta det viktigaste, för det räcker aldrig till alla räkningar. (B4)

Nej, det går alltid först, jag betalar alla räkningarna först så att det är gjort i alla fall. Vi har liksom aldrig legat efter med sånt. (A1)

Räkningen med stort R utgörs av hyran. Även om några familjer i mina undersökningar legat efter med hyran tycks betalningen av denna räkning representera den skötsamhet många av familjerna lyfter fram - "betalar alltid hyran i tid", "har aldrig legat efter med hyran" etc.

Hur familjerna väljer att prioritera beror på flera olika faktorer. Ekonomiska möjligheter har genomgående den mest avgörande betydelsen. För familjerna med de mest problematiska ekonomiska förutsättningarna och framför allt de som levt med knapphet under lång tid blev prioriteringarna mer "hårdhänta". I kapitel 6 nämnde jag dock några andra resurser som kan vara betydelsefulla i sammanhanget. En sådan resurs var nätverk. Finns det t.ex. möjlighet att låna pengar från någon i nätverket är detta en möjlig lösning, problemet är att situationen ofta är densamma nästa månad och då ska kanske lånet betalas tillbaka. Flera familjer pekar på nödvändigheten av att kunna låna pengar från nätverket, frekvensen varierar från varje månad till ett par gånger om året (jfr Gardberg Morner 2003). Bland de familjer i studien som har en något högre inkomst verkar denna typ av näst intill omöjliga prioriteringar vara ovanligare eftersom de har en något större marginal. Tid är svårt att se som en resurs i förhållande

Nödvändighetens pris

till prioritering. Det tycks snarare vara så att utgifter och tid tenderar att hamna i otakt med varandra. Det kan t.ex. handla om att vissa räkningar betalas per månad, andra per kvartal:

Om det kommer räkningar som inte brukar komma blir det mycket svårt. Om vi betalar räkningar för tv, elektricitet eller telefon blir det mycket svårt. (A4)

Däremot tycks tid spela en betydande roll i fråga om knapphetens varaktighet och dynamik. Familjernas möjligheter till konsumtion är inte statiska utan dynamiska. Enkelt uttryckt såg eller hoppades några på en positiv utveckling medan andra pekade på en nedåtgående trend. Anledningar till detta kunde vara t.ex. förändrade anställningsförhållande, eventuella framtida samboförhållanden eller att barnen snart var så stora att de kunde flytta hemifrån. Det fanns också några som ansåg att de i princip befann sig på botten, de kunde inte se att situationen skulle kunna förändras i någon riktning. En längre tid av knapphet riskerar att urholka de resurser som inledningsvis fanns i form av sparade pengar eller ett stödjande nätverk. Ju fler gånger det händer att familjen inte kan betala tillbaka lånen eller hamnar i akuta ekonomiska kriser desto svåra verkar det vara att hitta lösningar.

Förhållningssätt

Även om prioriteringar är en generell utgångspunkt för hur familjerna hanterar och förhåller sig till konsumtion sker detta ändå på olika sätt. Fortsättningen på detta kapitel innehåller en fördjupad diskussion om olika sätt att förhålla sig kring överväganden och prioriteringar avseende konsumtion. Det är vidare min avsikt att peka på olika tolkningsalternativ när det gäller familjernas förhållningssätt eftersom dessa inte är entydiga utan kräver en genomlysning som möjliggör olika sätt att förstå familjernas sätt att hantera konsumtion.

Mitt huvudsakliga fokus i förståelsen och tolkningen av familjernas beskrivningar av överväganden och prioriteringar är att se dessa som försök att hantera spänningen mellan krav/förväntningar och möjligheter att uppfylla dessa. I kapitel 6 redogjorde jag för ett möjligt sätt att närma sig konsumtion ur ett knapphetsperspektiv. För det första har familjerna olika krav att förhålla sig till, ett som är mer konsumtionsinriktat och ett som är

Knapphetens prioriteringsmönster

försakelseinriktat. Vidare lutade jag mig mot Thompson et al. (1990) för att visa att rationalitet bör förstås utifrån de specifika förutsättningar som en familj har. De familjer som ingick i undersökningarna låg förhållandevis nära den position som innebär att man har svårigheter att hantera såväl resurser som konsumtion i meningen att de hade svårigheter att öka sina resurser och minska sin konsumtion.

Nedan följer en beskrivning av de fem förhållningssätt jag valt att lyfta fram ur de undersökningar som genomförts. Dessa fem förhållningssätt har tagits fram med utgångspunkt i framför allt två olika spänningsförhållanden som tidigare forskning pekat på. Det första spänningsförhållandet fokuserar på tidshorisonten och hushållens möjligheter att vänta in erbjudanden och långsiktigt planera sin konsumtion. I detta fall är det en fråga om huruvida hushållet har möjligheter till en långsiktig eller endast en kortsiktig tidshorisont i förhållande till konsumtion. Det andra spänningsförhållandet utgår från vilken innebörd konsumtionen kan sägas ha. Är den att förstå som materiellt nödvändig, d.v.s. att den i första hand är inriktad på basala nödvändigheter, eller handlar det mer om socialt nödvändig konsumtion? Med socialt nödvändig konsumtion avses sådant som konsumeras i en strävan att vara som andra, att inte avvika. Dessa båda spänningsförhållanden kan sägas vara uttryck för två olika betydelsefulla förutsättningar: kontroll och inklusion. Å ena sidan kan möjlighet till planering och överblick innebära en ökad trygghet för hushållet. Att prioritera socialt nödvändig konsumtion kan å andra sidan ge hushållets medlemmar ökade möjligheter att se sig själva som delaktiga och inkluderade i konsumtionsmönster som de uppfattar som normala.

De fem förhållningssätt jag identifierat är kompensation, fasadupprätthållande, undvikande, försakelse och akutlösningar. Medan de tre första i huvudsak handlar om spänningsförhållandet mellan materiell nödvändighet och social nödvändighet fokuserar de två sista på möjligheterna att kontrollera hushållsekonomin i förhållande till konsumtion. Emellertid är dessa analytiska avgränsningar mellan de olika förhållningssätten problematiska eftersom de till viss del överlappar varandra. Detta framgår längre fram i texten då de olika förhållningssätten presenteras.

Hur kommer dessa förhållningssätt till uttryck i familjernas vardag och i vilka situationer och sammanhang förekommer de? I beskrivningen diskuteras också vilken betydelse andra resurser än pengar, nämligen kontakter, kunskap och tid, kan tänkas ha för de olika förhållningssätten. Jag vill betona att alla de olika förhållningssätten förekommer i merparten av fa-

Nödvändighetens pris

miljerna. Det är inte så att en familj uteslutande använder sig av ett förhållningssätt.

Kompensation

Det första förhållningssättet kommer till uttryck i föräldrarnas berättelser om hur de på olika sätt försöker hantera en situation där de upplever att deras konsumtionsmöjligheter är sämre än eller avviker från det som de uppfattar som normalt. I en vardag präglad av knapphet och försakelse försöker de ibland köpa eller göra något som bryter mönstret. Ofta är denna konsumtionshandling riktad mot barnen. Det kan handla om ett lite dyrare klädesplagg, en cd-spelare, tv-spel, biobesök och leksaker. Denna typ av konsumtion förekommer såväl spontant som i form av belöning eller som ett resultat av tjat från barnen. En ensamstående mamma med en 13-årig son berättar att pojken inte kan få samma saker som klasskamraterna. Ändå försöker hon ibland ge honom något extra, i detta fall som belöning:

Han får ibland ett sånt här, när han har kämpat väl i skolan och sånt, så får han ett sånt här begagnat, vad heter de nu de spelen man har till tv:n. Dom är ju begagnade och så kan man gå ner och byta in dom sen ju. Det går ju inte att köpa det nyaste, men då får han ett sånt, och det har vi ju egentligen inte råd med alls om vi ska ha den bufferten ifall det händer någonting. (A3)

Föräldrarna beskriver ofta känslor av sorg eller misslyckande i förhållande till barnen. Barnen är inte själva skuld till att situationen är som den är och de ska i så liten utsträckning som möjligt drabbas av knappheten. Vidare förmedlar föräldrarna en bild av att barnen befinner sig i ett underläge i förhållande till sina kamrater:

Man kanske ger dom det där lilla extra som man kanske inte har råd med, därför att man tycker att det är inte deras fel att det är så här. Ibland kan man väl känna att man kostar på barnen i förhållande till den inkomst man har, alldeles för dyra saker därför att dom aldrig kan få så mycket som andra barn. Och för att man känner sig otillräcklig, man vill kompensera det. (A1)

Min flicka pratar varje dag om tv-spel, min kompis har tv-spel. Jag kan inte köpa tv-spel till henne. Det kanske är lättare med dom som är

Knapphetens prioriteringsmönster

mindre än dom som är tonåringar eller över 15 år. Dom som är över 15 år ska ha samma kläder som sina kompisar, och samma apparater hemma som kompisarna. Om vi säger nej hela tiden kommer de att bli knäppa. Varför har mina kompisar allt och jag har inget. Ibland blir man hopplös och man kan inte förklara, vad säger jag till barnen. Jag kan inte förklara för min son, han förstår inte, varför får mina kompisar. Jag sa att de kanske jobbar, de kanske har någon släkt att låna från men vi har inte jobb och vi har inte släkt här. Han kanske förstår för en stund men efter ett tag blir det samma prat igen. Det blir jobbigt. (B4)

I flera av intervjuerna berättar föräldrarna om hur barnen kommer hem och berättar att någon i skolan eller på dagis har fått något eller gjort något speciellt. I detta ligger implicita önskemål för egen del vilket inte sällan kan uppfattas som en anklagelse riktad mot föräldrarna. Knappheten eller underläget förstärks av omgivningens konsumtionsmönster såväl som av medier och marknadsföring. Det är mer sällan föräldrarna berättar om konsumtion i ett kompensatoriskt syfte för egen del. Det gäller då i allmänhet mindre saker eller aktiviteter som t.ex. ett läppstift eller en fika på stan. Denna kompensatoriska konsumtion är ofta förknippad med dåligt samvete medan motsvarande konsumtion som gäller barnen inte beskrivs i sådana ordalag. Föräldrarna tycks i detta sammanhang förhålla sig till två olika logiker eller normuppsättningar. Å ena sidan är det betydelsefullt att försöka vara en god förälder som trots en knapp ekonomi ser till att barnen får sådant de flesta andra barn får. Men å andra sidan talar de också om sparsamhet, återhållsamhet och om att hantera en knapp ekonomi. Att ägna sig åt kompensatorisk konsumtion är ingen god affär, men kan vara svårt att undvika. I en vardag som präglas av försakelser och knapphet blir det enligt flera av föräldrarna till slut omöjligt att alltid säga nej. För barnens och för hela familjens skull verkar det ibland vara rationellt att konsumera irrationellt:

Jag tycker att man kan känna det bara man går på bio och går på McDonalds efteråt. Vi är fyra stycken, och så godis på bion, 500 spänn det är ju lätt att göra av med på det. Och då har man verkligen gjort något som är korkat, det tycker jag är en typisk sån grej som jag gör för att jag tycker att mina barn ska få det. Det är ju jättedyrt, det är egentligen inte ekonomiskt försvarbart. (C)

Kompensatorisk konsumtion karaktäriseras av att den ofta är riktad mot barnen, den ryms inte inom budgeten och den grundas ofta i en känsla av

Nödvändighetens pris

otillräcklighet gentemot barnen som inte kan anses vara ansvariga för familjens ekonomiska situation. Ur ett hushållsekonomiskt perspektiv kan detta förstås som att familjer med knapp ekonomi mer eller mindre tvingas till en konsumtion de egentligen inte har ekonomisk täckning för. Detta riskerar att leda till att familjen hamnar i en än mer utsatt ekonomisk situation där det krävs ytterligare försakelser. Men samtidigt ger det föräldrarna möjlighet att använda biobesöket, åtminstone för en period, som ett argument för att säga nej vid nya önskemål: "Vi gick ju faktiskt på bio." Det ger också föräldrarna möjlighet att känna viss tillfredsställelse över att de gett barnet något som är en självklarhet för de flesta andra barn. Det fanns emellertid även avvikelser från detta sätt att tala om kompensatorisk konsumtion. Vi tänker oss kanske att det är vanligt att det är förknippat med glädje när föräldrar ger sina barn något "extra". I intervjuerna kunde det emellertid även beskrivas som en press, något man tvingas till för att skapa någon form av balans i familjen, åtminstone för en period. Med andra ord handlar det inte om att köpa något *utöver* det vanliga utan snarare om att, för en period, *uppnå* det vanliga eller det man föreställer sig är det vanliga hos andra.

Det finns olika åsikter om hur kompensatorisk konsumtion ska förstås. Caplowitz diskuterar kompensatorisk konsumtion i *The poor pay more* (1963). Han menar att en viss del av familjernas konsumtion kan ses som kompenserande utifrån en i övrigt begränsad social mobilitet. Man trodde helt enkelt inte på någon större förändring vad gällde den ekonomiska och sociala situationen varför det verkade utsiktslöst att t.ex. försöka spara till något. Därför konsumerades varor hushållen egentligen inte hade råd med och som i sammanhanget kunde karakteriseras som "lyxiga" eller "onödiga". Andreasen (1975) är emellertid kritisk till idén om kompensatorisk konsumtion. Han hävdar att familjer med knapp ekonomi har samma preferenser som övriga inkomstgrupper, d.v.s. de vill konsumera samma typ av varor och tjänster. Andreasen problematiserar följaktligen tanken på att de fattigas konsumtion skulle vara annorlunda eller grunda sig på andra motiv än övriga inkomstgruppers (se även Sellerberg 1977, Hill 2002).

Jag menar att man bör vara försiktig när det gäller kategoriseringen av kompensatorisk konsumtion. I de genomförda undersökningarna tycks det ibland handla om kompensation medan jag i andra fall, när familjerna köper något de egentligen inte har råd med och som kan betraktas som "onödigt", är böjd att ge Andreasen rätt. Det handlar då snarare om en

Knapphetens prioriteringsmönster

föreställning om att man har samma rätt och samma behov som andra inkomstgrupper: ”Varför skulle inte vi kunna köpa X när andra gör det?”

När det gäller betydelsen av andra resurser än pengar vill jag i förhållande till kompensation framför allt lyfta fram nätverket. Far- och morföräldrar men även andra släktingar verkar fylla en speciell funktion i detta sammanhang. Nätverket spelar i och för sig en central roll även avseende nödvändig konsumtion som t.ex. vinteroveraller till barnen. Men gällande det kompensatoriska tycks dessa speciella gåvor ofta komma från släkten. Detta kan av föräldrarna både uppfattas som en hjälp och som en belastning. Det är en hjälp i den meningen att barnen faktiskt får ett dataspel eller ett par Nikeskor men en belastning i den meningen att de pengar någon i nätverket lägger på dessa gåvor hade gjort mer ”nytta” om de givits i kontant form till föräldrarna, dvs. att de hade behövts till annat mer nödvändigt (jfr Middleton et al. 1994). Utan ett stödjande nätverk får dock pengarna till den kompensatoriska konsumtionen hämtas från den redan belastade hushållskassan.

Kompensatorisk konsumtion kan tolkas på flera sätt. En tolkning är att föräldrarna uppfattar barnen som offer för en situation som de vuxna, åtminstone delvis, har försatt barnen i. Föräldrarna står s.a.s. i skuld till barnen. Till detta ska läggas att det är svårt för föräldrarna att se barnen vara utan sådant som andra barn har och höra barnens tjat eller önskemål om sådant de vill ha eller göra. Denna tolkning kan även ligga till grund för de vuxnas kompensatoriska konsumtion, d.v.s. de ser sig själva i någon form av offerroll som de vill kompensera sig för genom att då och då unna sig något extra. Denna tolkning representerar ett slags common sense-tolkning, den verkar rimlig och begriplig. En annan tolkning är att utgå från konsumtionsarenans dominerade normer och föreställningar när det gäller såväl sparsamhet och återhållsamhet som kraven på att följa de allmänna konsumtionstrenderna. För familjer med knapp ekonomi är förväntningarna förmodligen större vad gäller sparsamhet och återhållsamhet. I intervjuerna ger föräldrarna uttryck för att dessa förväntningar finns såväl hos omgivningen som hos dem själva. Konsumtion som inte ryms inom budgeten eller är av nödvändig karaktär uppfattas som irrationell eller slösaktig, ett tecken på att familjen inte riktigt kan hantera sin hushålls-ekonomi. Att tala om konsumtion i kompenserande termer fyller då en legitimerande funktion, d.v.s. gör det irrationella rationellt. Det rättfärdigar, såväl inför föräldrarna själva som inför omgivningen, konsumtion av sådant familjen egentligen inte har råd med. Det är vanligt att vi vill ratio-

Nödvändighetens pris

nalisera vår konsumtion genom att berätta att ett visst köp var nödvändigt eller att det var ett fynd (jfr Millers "thrift") eftersom det renodlat hedonistiska "jag hade lust" eller "tyckte det var kul" ofta behöver legitimeras med någon form av rationalitet. För familjer med knapp ekonomi kan behovet av att rationalisera eller legitimera viss typ av konsumtion möjligen vara ännu större. När det gäller att hantera explicita eller implicita ifrågasättanden av viss konsumtion kan den kompenserande förklaringen vara användbar.

Fasadupprätthållande

Det andra förhållningssättet handlar om att visa upp en fasad gentemot omgivningen i syfte att skyla över knappheten. Om kompensation snarare är att betrakta som ett förhållningssätt riktat inåt mot familjen är fasadupprätthållandet mer externt till sin karaktär. Detta förhållningssätt kan i första hand förstås utifrån de villkor som har att göra med skamkänslor (jfr Scheff & Starrin 2002, Jönsson 2003). Omgivningen och dess uppfattning om familjen utgör fokus. I detta sammanhang blir barnen centrala i föräldrarnas berättelser. Den svåraste skammen verkar vara knuten till barnen och till att omgivningen uppfattar det som att knappheten går ut över barnen. Samtidigt är det barnen som i större utsträckning blir familjens representanter utåt om föräldrarna är hemma p.g.a. arbetslöshet eller sjukdom. Skamkänslorna är naturligtvis närvarande även i situationer där enbart vuxna interagerar (bank, butiker etc.), men det är i huvudsak kring barnen föräldrarna uppehåller sig vad gäller denna aspekt. En förklaring till detta kan vara att knapphet i sig är ett stigmatiserande tillstånd, om man dessutom mer eller mindre explicit utpekats som en dålig förälder blir upplevelsen av skam än mer påtaglig.

Till det yttre kan fasadupprätthållande vara förhållandevis likt kompensation. Det handlar om konsumtion av varor och aktiviteter som går utanför budgeten och som av föräldrarna betraktas som icke nödvändiga. Det är inte frågan om lyxkonsumtion utan om varor och aktiviteter de flesta barn och ungdomar har eller ägnar sig åt, åtminstone föreställer sig föräldrarna detta. Med andra ord handlar det om ett förhållningssätt som syftar till att man ska närma sig ett konsumtionsmönster, avseende vissa varor och tjänster, som uppfattas som "normalt". Då barnen befinner sig på arenor (dagis, skola, bland kamrater etc.) där risken är stor att uppfattas som avvikande syftar fasadupprätthållande till att i så stor utsträckning

Knapphetens prioriteringsmönster

som möjligt undvika detta. I föräldrarnas berättelser fokuseras framför allt modets snabba växlingar vilket ställer krav på ständiga klädinköp för tonårsbarnen:

Det märker jag, det är därför jag bara kan köpa till ett barn i taget, det är för att dom måste hänga med i klämodet. Det är ju dom här hängbyxorna och sånt. Jag köper ju alltid dom billigaste hängbyxorna, vi kan gå genom hela stan och leta. Men dom måste få detta annars blir dom utstötta. Det har visat sig tidigare, och det är tufft. När dom var mindre var det ju lättare för då köpte jag jämt begagnat, men nu måste det vara de rätta grejerna. (B5)

En annan produktkategori som ofta nämns i föräldrarnas berättelser är hemelektronik. Produktutvecklingen som gör en mobiltelefon omodern efter ett år är problematisk, precis som tv- och dataspelen som kommer med nya versioner årligen. Även produkter riktade till mindre barn kan vara utformade på ett sådant sätt att det förväntas nyanskaffning. Exempel på detta är serier med Star Wars-figurer, Sagan om ringen-figurer, Pokemon-kort etc. Barnens jämförelser tycks gå ut lika mycket på hur många kort eller figurer man har i en serie som vilka specifika kort eller figurer man har. Fasadupprätthållande påminner i vissa avseenden om social emulering, med den skillnaden att det i det förstnämnda fallet inte tycks handla så mycket om mönster utan snarare om specifika varor och aktiviteter som anses särskilt betydelsefulla när barn och ungdomar bedömer varandra:

Men visst är man pressad att upprätthålla en viss standard när man har barn, det tycker jag att jag känner väldigt tydligt. Med dator och mobiltelefon och det här. Där känner jag mig pressad faktiskt. Jag köpte en mobiltelefon, jag använder den ytterst sällan, det är dyrt att ringa på den. Men det är så otroligt viktigt, såna grejer. Att man är som alla andra, det känner jag verkligen. (C)

Föräldramöte eller klassmöten är situationer som tycks vara speciella i detta sammanhang. Flera föräldrar lyfter fram dessa arrangemang som besvärliga. Jämförelsemöjligheterna är flera, de vuxna jämför sig med varandra såväl i egenskap av vuxna som i föräldrarollen (jfr Merton 1957). Skolpersonalen gör jämförelser mellan föräldrarna. Inte sällan diskuteras klasskassa eller insamlingar till olika aktiviteter. I denna situation är den dubbla skammen, dålig ekonomi och därmed misstänkt dålig förälder,

Nödvändighetens pris

något som ibland hanteras genom att man skyler över, att man accepterar konsumtion eller utgifter man egentligen inte har råd med:

Där går ju gränsen, om någon frågar på de här klassmötena, har ni något emot att vi lägger denna summa, där går gränsen. Då räcker man inte upp handen: "Nej, jag har inte råd." Det känner jag att det gör man inte. Utan då får man väl skrapa ihop. (C)

I samma fokusgruppsintervju (som citatet ovan) var emellertid en person av en annan uppfattning. Hon tar strid och försöker diskutera nivån på beloppen med de andra föräldrarna:

Och framför allt tycker jag att man kan bli lite förbannad över att de andra inte inser, om man ser i relation till inkomsten så betalar jag ju till klasskassan otroligt mycket pengar, fast jag betalar samma summa som den här familjen med två föräldrar med hög inkomst. Det är ju ett piss i Mississippi för dom. Dom kunde ju betalt det dubbla, men för mig är det en stor uppoffring, jag får avstå från något annat för att göra detta. Att de inte ens förstår det, utan tycker bara att man är besvärlig och grinig. (C)

I detta citat får vi insyn i hur laddade situationerna kan vara för föräldrar med en knapp ekonomi. Jag menar att det krävs mod för att visa att man inte har råd inför barnens klasskamraters föräldrar. Fasadupprätthållande kan utifrån denna och liknande situationer förstås som en rimlig lösning. Emellertid är dessa situationer mer komplexa än så. Ett alternativt sätt att förstå fasadupprätthållande är att föräldrar genom sparsamhet och försakelse visar upp en bild av skötsamhet, d.v.s. genom att avstå från konsumtion. Det kan t.ex. handla om att föräldrar genom barnen visar sin sparsamhet och ekonomiska medvetenhet i förhållande till förskole- eller skolpersonal. Föräldrarna kan på detta sätt befinna sig i en rävsax. Antingen konsumerar de på ett sätt som innebär att deras barn inte avviker eller tvingas avstå från olika aktiviteter. Då finns risken att de bedöms som irrationella och att de prioriterar fel. Eller också försöker de visa upp en skötsam och återhållsam bild som "passar" deras ekonomiska situation, och då kan bedömningen bli att de inte ser till barnets bästa.

Fasadupprätthållande finns även representerat på andra arenor (t.ex. arbetsplatser) där vuxna jämför och är föremål för jämförelse. I undersökningarna blir det också tydligt hur viktigt det är för de vuxna att inte bli

Knapphetens prioriteringsmönster

uppfattade som avvikande eller annorlunda på grund av en knapp ekonomi:

Inte råd att roa sig eller bjuda hem gäster. Varje månad. Alltid någon som frågar på arbetet eller bland vänner och man försöker alltid ha ursäkter. Skäms och svårt att tala om sin sak. Ibland böjer man sig för omgivningens krav, trots att man vet att det får följder i ekonomin. (D)

Fasadupprätthållande handlar, som föräldrarna visar, om att inte tappa ansiktet inför andra. Att inte ha råd med saker eller aktiviteter som omgivningen uppfattar som mer eller mindre självklara är ett förhållande som tydligt visar svårigheterna med att leva med knapphet i ett överflödssamhälle. Ett sätt att förhålla sig till detta är att konsumera trots att det egentligen inte finns några ekonomiska möjligheter. Ett annat sätt är att försöka undvika situationer där knappheten blir tydlig, jag kommer till detta längre fram. När det gäller fasadupprätthållande kan detta tolkas som ett sätt att kämpa mot marginalisering på konsumtionsarenan. Inkludering är dyrt för familjer med knapp ekonomi, men det har ett högt socialt pris att låta bli. Även när det gäller fasadupprätthållande menar jag att såväl att gasa som att bromsa kan tolkas som ett rationellt förhållningssätt. Enligt Thompson et al. (1990) måste handlingar förstås utifrån de specifika förutsättningar en familj har i förhållande till den situation de står inför. Sammanhanget är betydelsefullt, enligt såväl Bourdieu (1984) som Merton (1957) kan det i vissa situationer vara helt legitimt att avstå för att man inte har råd. I andra situationer fungerar detta förhållningssätt sämre. I exemplet med föräldramöte i skolan kan Baumans (1998) resonemang om hur de med högre inkomster bestämmer vad som är den rätta konsumtionsestetiken vara användbart. Likaså tycks det vara problematiskt att avstå på de arenor där barn och ungdomar befinner sig. Inklusions- och exklusionsmekanismerna framstår i dessa sammanhang med all önskvärd tydlighet.

När det gäller andra resurser än pengar tycks kontakter eller nätverk vara av en central betydelse även för fasadupprätthållandet. När det gäller t.ex. skol- och dagisaktiviteter kan personer i nätverket låna ut det som behövs, t.ex. skridskor eller sovsäck. Finns inte denna möjlighet kan ett alternativ vara att sjukanmäla barnen vid de tillfällen då aktiviteterna ska genomföras. Emellertid kan hjälp i form av kontanter vara känsligt vid t.ex. insamling till lärare. Lån av små summor beskrivs som mer besvärande att be om då de på ett annat sätt avslöjar den ekonomiska situationen.

Nödvändighetens pris

Tid tycks i detta fall inte heller ha någon större betydelse ur ett resursperspektiv. Kunskaper, i detta sammanhang att ha en förståelse för kommersialismens mekanismer samt att försöka förmedla andra värderingar än det yttres betydelse, kan eventuellt vara användbara, men är inte alltid tillräckliga. Det kan t.ex. handla om kunskaper kring hur marknadsföring, reklam och gruppträck fungerar. I nedanstående citat berättar en mamma hur hon med pedagogiska argument försöker förmå barnen att acceptera en lägre standard än deras kamrater, dock utan någon större framgång:

Och jag menar barnen, krav på barnen med kläder, nu alltid när det är årsskiftsbrytningar, nya vårkollektionen och examenskläder, jag menar det är ett måste, det kan man inte avvara. Man kan inte föra in i denna familjen att det har ingen betydelse, det är insidan som räknas. Det går inte hem hos en 6- och en 12- och en 19-åring utan det krävs vissa saker och det är jättesvårt. Det är svårt att stå emot, alltså, hela kommersialismen och det, det är liksom, hela vårt samhälle är så, så att jag vet inte hur man ska bära sig åt. (A18)

Även mannen i följande citat ger uttryck för försöken att förmedla ett annat perspektiv till sin son. Föräldrarna ser mekanismerna bakom t.ex. betydelsen av specifika varumärken, men måste ändå ibland gå barnen till mötes:

Pojken som du såg, han har märkesgrejer. Han vill ha en väska som var Nike. Precis samma väska som han ville ha som kanske kostade 110, men han ville ha den bara för märket, den kostade 300. Så ibland måste man, man ger lite, men inte ofta. Man försöker så mycket som möjligt att de måste förstå. (A11)

Försakelse

Jag tar ut alltihop. Det är ju därför pengarna går fortare också. Och ändå säger mamma när vi handlar ihop, vi handlar ungefär lika mycket, hon har ett tvåpersonshushåll och vi är fyra och ibland är deras pappa hemma. Hon fattar inte hur jag bär mig åt för att få så mycket för pengarna. Men jag får räkna bort smaken ofta, det får bli det billigaste av varje grej, så det är väldigt ekonomiskt men jag får lik förbannat inte pengarna att räcka. Veckopeng till ungarna, där är det från vecka till vecka. Jag vet inte, jag får se hur mycket pengar jag har kvar. Dom kan

Knapphetens prioriteringsmönster

inte ens få sin veckopeng varje vecka. För jag vet att då kommer det inte att räcka. Ja. popcorn det köper jag varje vecka för det ingår i budgeten, det är billigt. Men kött och köttfärs eller skinka till pålägg, det kan jag kanske köpa en gång i månaden. Köttfärs det är väl det kött som serveras. Men oftast så äter vi vegetariskt. Jag köper efter säsong då, grönsaker, alla äter grönsaker, det gör vi. Så jag säsongsköper allting, det som är billigast för säsongen. Men det där lilla extra det är... bio har vi inte råd att gå på. Det har väl hänt, med det är det som är så tråkigt, vad det än är så måste jag dra in på något annat. För det finns inte underlag och jag klarar mig nästan aldrig månaden ut. (B5)

Att leva med en knapp ekonomi innebär att man inte har möjlighet att konsumera vare sig varor eller aktiviteter i samma utsträckning som andra. Detta präglar också föräldrarnas berättelser i de undersökningar jag genomfört. Om de två föregående förhållningssätten har inneburit konsumtion eller en mer aktiv hållning för att hantera olika konsumtionsvillkor så är försakelse av en annan karaktär. Försakelse handlar i större utsträckning om att enbart konsumera sådant som anses absolut nödvändigt och om att försöka motstå de förväntningar som ställs såväl inom som utanför familjen. Detta förhållningssätt kan förstås på olika sätt. För det första innebär det som sagt ett motstånd mot vissa krav och förväntningar, framför allt de som gäller att man ska följa med i det som uppfattas som ett normalt konsumtionsmönster. Men för det andra kan detta förhållningssätt knytas till de krav som fokuserar på rationalitet, nytta och sparsamhet. De familjer som ger uttryck för detta förhållningssätt talar om både riskerna och lockelsen med krediter, men väljer själva att avstå – möjligheten finns men man försöker stå emot. De förhåller sig även på olika sätt till skillnaden mellan den egna situationen och det som de uppfattar som ett normalt sätt att leva:

Sånt här kan jag inte, jag har nog stora svårigheter, det tror jag. För jag köper aldrig nånting. Hade jag varit en sån människa som hade levt ett normalt vanligt liv som de flesta andra människor gör så tror jag att det hade varit jättesvårt. Men jag tänker inte så, jag tänker ekonomiskt alltid. Jag klarar mig på att jag snålar, annars hade jag inte klarat mig, det tror jag inte. Eftersom jag har tre barn och är själv. Mycket blir ju li-dande. (A7)

För förhållningssätten kompensation och fasadupprätthållande var barnen och deras situation betydelsefull. Hur framställs barnen i förhållande till

Nödvändighetens pris

försakelse? I tidigare studier (t.ex. Näsman 1996, 1999, 2001a, 2001b) framkommer det att barn, från lågstadiet och uppåt, ofta förstår betydligt mer av familjens ekonomiska situation än vad föräldrarna tror. Föräldrarnas önskan att skydda barnen från t.ex. samtal kring ekonomi innebär inte att barnen är omedvetna om den ekonomiska situationen. I mina undersökningar beskrivs barnen på olika sätt när det gäller försakelsens konst. Enkelt uttryckt kan de uppfattas både som ett stöd och en börda, naturligtvis beroende på situation och sammanhang. Å ena sidan beskrivs tjetet, att trots att barnen eller tonåringarna är medvetna om att ekonomin är knapp så fortsätter de tjata, vilket upplevs som pressande (jfr Middleton et al. 1994). Å den andra sidan beskrivs hur barnen blir en del av försakelsen och hur de på olika sätt är medaktörer i processer som rör konsumtion och beslut i samband med konsumtion. Ekström (1995) menar att barns påverkansmöjligheter ökar i takt med att föräldrarnas socioekonomiska förhållanden förbättras. I mina undersökningar framkommer det emellertid att trots en knapp ekonomi vill barnen vara delaktiga när det gäller besparingsstrategier, och de föreslår försakelser för egen del, t.ex. veckopeng eller leksaker. Det visar sig i flera intervjuer att de vuxna beskriver sina barn som förstående, ”tåliga” och ibland som delaktiga i att finna lösningar. Barnen blir medvetna om vilka spelregler som gäller och anpassar sina önskemål. När det gäller försakelse dras som sagt även barnen in i berättelserna. Om kompensation och fasadupprätthållande handlade om att skona barnen från den bistra verkligheten innebär denna försakelse att barnen med eller utan de vuxnas avsikt blir medaktörer i familjens olika prioriteringar. I huvudsak är det de vuxna som försakar men barnen tycks i varierande grad vara medvetna om de villkor som råder. Försakelsen är både medveten och omedveten. Ibland tycks det vara så att familjen vant sig vid att leva med en förhållandevis begränsad konsumtionshorisont och därför inte reflekterar över olika försakelser i förhållande till sådant som är naturligt för ett medelinkomsthushåll. Den medvetna försakelsen kan handla om sådant de vuxna avstår ifrån utan att barnen är medvetna om det. Men som jag nämnde ovan är barnen ofta medvetna om villkoren och blir på olika sätt medaktörer i resonemang som rör att avstå och försaka:

Det jobbiga är att pojkarna frågar, t.ex. ”snälla, snälla mamma”. Ja, vad är det nu då? ”Kan du inte kolla om du har råd så vi kan hyra en film”, såna frågor får jag istället. Inte ”kan vi hyra en film” utan ”om du kan kolla om du har råd så vi kan hyra en film. Jag gör vad som helst, du behöver inte ge mig någon veckopeng på en månad.” Det är såna gre-

Knapphetens prioriteringsmönster

jer, och då får man ju kolla var någonstans man kan hyra en film, var det är billigt att hyra. Jag kan ta vagnen till andra sidan stan bara det är billigt. Ja, fast jag köper inte månadskort, jag tjuvåker. Jag gör det, jag får halva månadskortet, det kostar 400 så jag får 200. Jag tycker det är värt att tjuvåka, jag har inte åkt dit någon gång än. Jag står alltid längst bak ifall de kommer. Men jag betalar alltid när barnen är med för de ska inte utsättas för någon förnedring om det skulle hända något. (B5)

Citatet ovan visar att en och samma aktivitet kan inrymma flera olika strategier. För det första finner vi försakelse, pojkarna är medvetna om att hyra av videofilm har sitt pris (i dubbel bemärkelse). Möjligen kan vi också se kompensation i detta citat, det kanske kan bli något extra på lördagskvällen, något som bryter det vanliga mönstret. Mamman talar också om att hon inte tänker skylta med knappheten genom att tjuvåka på bussen när barnen är med. Citatet är möjligen extremt men dess innehåll ger en bra bild av vilka uttryck olika förhållningssätt kan ta sig. Dessutom bryter det med offerbilden som alltid lurar runt hörnet när fattigdom och annat elände undersöks. Denna kvinna var ingen "stackare" utan en kvinna (som visste vad hon ville och) som på olika sätt försökte göra det bästa av en mycket besvärlig situation. Avslutningsvis innehåller citatet ytterligare ett sätt att hantera en knapp ekonomi, nämligen "tjuvåkandet" som går utanför lagens gränser.

I familjernas berättelser om barnen som medaktörer när det gäller försakelse beskrivs barnen ofta som duktiga och tåliga. Barnen får med andra ord axla ett ansvar och lära sig försakelsens konst. I det nedanstående citatet berättar en ensamstående kvinna om hur hon sparar och planerar för att få pengarna att räcka till. Sonen är 13 år och har blivit delaktig i försakelsen som förhållningssätt:

Ja, ibland vill man att han ska kunna handla som de andra killarna, tuffa saker och sånt. Men det blir mycket att han får ärva av kompisars större ungar och jag får sy om mycket. Jag har en gammal symaskin, sån trampmaskin, faktiskt, men den fungerar skitbra. Ja, han kan bli ledsen ibland, men som tur är så är han en väldigt snäll unge. Jag tror att han förstår, men det kan vara tråkigt för honom att gå i kläder som han själv inte har valt. Det är högst sällan jag har råd att köpa kläder. Ofta blir det på de här billiga (lågprismarknader, min anm.) därute och baskläder, finkläder, det blir ju lite så. Kläder är ju dyrt idag. (A3)

Nödvändighetens pris

När det gäller resursfaktorerna är såväl kontakter (nätverk) som kunskaper betydelsefulla. Att spara och försaka innebär att den sociala emulationen till stor del får stå tillbaka för lånade, ärvda eller reparerade kläder och saker samt second-handprodukter och varor från lågprisbutiker. Detta innebär att förhållningssättet försakelse är beroende av att det i nätverket finns möjligheter att arva och låna samt att kunskaper finns när det gäller att laga och reparera. Tid är betydelsefullt i den bemärkelsen att graden av varaktighet i knappheten påverkar inställningen till konsumtion. Kempson (1996) visar i en metastudie på skillnader mellan dem som levt under knappa förhållanden en längre tid och de som efter att ha haft en högre inkomst tvingas leva med en låg inkomst. Det visar sig att försakelsens konst handlar om att lära sig och att vänja sig vid en lägre levnadsstandard. Efter en period förändras de egna förväntningarna kring konsumtion. Caplovitz (1963) menar däremot att en längre tid i knapphet kan förklara konsumtion av onödigheter och lyx. Föreställningar om att situationen inte kommer att förändras gör att familjen vill unna sig något utöver det vanliga. I undersökningarna såg jag vissa skillnader. Några familjer hade tidigare levt under bättre ekonomiska förhållanden och upplevde det som mer problematiskt att behöva hålla igen än de som under en lång period hade levt i knapphet.

Försakelse framstår som ett tuffare förhållningssätt, både för föräldrarna själva och i förhållande barnen. Trots eventuella möjligheter till kredit väljer man att leva under ”knapphetens kalla stjärna”. Man avstår att försöka följa konsumtionstrender som anses normala bland den övriga befolkningen. Försakelse kan på så vis förstås som en självexkludering på konsumtionsarenan. Men sett ur ett annat perspektiv uppfyller man möjligen förväntningar och krav på skötsamhet och sparsamhet. Det finns en stolthet i att klara sig med de pengar man har – familjen är hel och ren och det finns mat på bordet. Man säger nej till krediter, vilka uppfattas som riskfyllda och bryter mot skötsamhetsbilden. Kanske kan försakelsen till och med innebära att man kan hålla sig med en, om än begränsad, buffert för oförutsedda utgifter. Det kan emellertid diskuteras hur hållbart detta förhållningssätt är. Vad innebär självexkludering på konsumtionsarenan? Är det möjligt att vara konsekvent när det gäller risker som att barn blir retade eller utanför och att man som förälder/vuxen blir ifrågasatt på olika sätt? Är dessa förväntningar på familjer med knapp ekonomi, t.ex. de som uppstår socialbidrag, realistiska? Mot bakgrund av de undersökningar jag genomfört ställer jag mig tveksam. Möjligen fungerar försakelse som en

grundhållning men i ett konsumtions- eller överflödssamhälle som vårt uppstår ständigt situationer där det tycks närmast omöjligt att inte tillgripa kompensation eller fasadupprätthållande. I detta sammanhang kan man ställa frågan om inte sparsamhetsidealet alltmer håller på att urholkas.

Akuta lösningar

”Behöver Kalle verkligen nya skor, kanske kan han ha dem en månad till?”
”Vi kan väl vänta med räkningen för skolfotot, det dröjer säkert innan påminnelsen kommer.” ”Jag har i och för sig haft ont i magen ett tag nu. Men jag väntar med att gå till läkaren, förhoppningsvis går det över av sig självt.” ”När var det du skulle ha med dig pengar till skolutflykten? I morgon, hur ska vi lösa det?” Dessa fiktiva illustrationer skulle kunna vara hämtade från de undersökningar jag genomfört. Det förhållningssätt jag valt att kalla akuta lösningar framställs dock inte så tydligt i undersökningarna, det finns helt enkelt inga illustrativa citat. Emellertid framgår det att denna typ av situationer är vanligt förekommande bland de familjer jag undersökt. Det är ständigt en fråga om att ligga efter, att vänta och att hoppas på att en utgift kanske inte blir nödvändig. Oftast visar det sig dock att utgiften blir nödvändig och eftersom man väntat blir situationen akut. I detta sammanhang avser jag en rad olika typer av problematiska situationer. Exempel kan vara att pengarna helt enkelt tar slut, någonting går sönder och måste ersättas, pengar måste skaffas fram till en skolutflykt, en oväntad räkning, privata lån behöver lösas etc. Flera av dessa situationer kan knytas till frånvaron av ekonomisk buffert. De besparingar, även om de kan vara små, som familjer i andra inkomstgrupper har innebär att motsvarande situationer inte uppstår eller kan lösas på ett enklare sätt, det blir sällan så akut. Grundproblematiken är att inkomsten är för låg och eventuellt för osäker för att hushållet ska klara de ekonomiska åtaganden det tagit på sig. Långsiktighet och planering fungerar inte när nödvändigheterna styr och det inte går att spara något (jfr Andreasen 1975). För en medelinkomsttagare kan ett rationellt sätt att agera vara att ”vänta och se”, ”värdera olika alternativ” eller att ”passa på när det är fördelaktigt”. När nödvändigheten styr och situationerna ofta blir akuta fungerar inte denna rationalitet. Man vågar inte ligga ute med pengar som kanske måste användas till annat.

Detta icke-agerande kan ta sig flera olika uttryck. Ett är att inte lägga några pengar på sådant som inte är mycket nära förestående, t.ex. en skol-

Nödvändighetens pris

utflykt, ett privat lån som ska betalas tillbaka eller ett regnställ till barnet som det kanske inte kommer att behöva. Tanken med att vänta kan förmodligen förstås utifrån någon form av tidsmässig prioritering; att betala det som måste betalas idag, det andra får vänta till imorgon eller nästa vecka. Kanske blir inte skolutflykten av eller krävs kanske inte det privata lånet krävs tillbaka. Då kan de pengarna användas till annat. I Thompson et al. (1990) talas det om en strategi i termer av att lita till ödet. I de undersökningar jag genomfört är ovanstående sätt att förhålla sig det som mest påminner om att lita till ödet. Resultatet kan bli att akuta lösningar blir nödvändiga.

Ett icke-agerande kan således resultera i en akut lösning som tenderar att bli dyrare. Det kan t.ex. handla om att köpa något när det blir absolut nödvändigt vilket innebär att det kanske inte finns möjligheter till något förmånligt pris. Ett annat exempel är att lösa en akut ekonomisk situation, t.ex. skulder vilka riskerar att bli föremål för Kronofogden, genom att ta ytterligare lån. Dessa lån kanske är ännu dyrare men löser tillfälligt ett akut problem. Situationen har uppstått p.g.a. att andra utgifter prioriterats alternativt att det helt enkelt inte funnits pengar att betala lånen. Ytterligare ett exempel är att pengarna faktiskt tar slut. I denna situation finns alternativen att låna från någon i nätverket eller att använda krediter till nästa utbetalning av lön, ersättning eller bidrag:

Att handla "mat" sista veckan på bensinkort eller kredit. Det blir dyrt.
Eller handla på "krita" i servicebutiken, även detta blir dyra inköp och måste betalas fortast möjligt när lönen kommer och redan då är man efter. (D)

En ekonomisk situation som ofta innebär att akuta lösningar måste användas beskrivs som pressande och som en orsak till oro, allt handlar om pengar. En situation som beskrivs som speciellt problematisk och som tydliggör något av knapphetens villkor är adderandet av beloppen på räkningarna. Kommer pengarna att räcka eller kommer hushållet att tvingas till alternativa lösningar?

Nej, det är med stora svårigheter. Det är liksom så illa så jag lägger fram det här kuvertet och räkningarna några dagar. Sen går jag runt det där bordet två tre dagar innan jag vågar sätta mig med det. För jag får så ont i magen när jag liksom ska plusa ihop allt det där. Måste liksom titta på det några dagar innan jag vågar. Så det är tråkigt. (A1)

Knapphetens prioriteringsmönster

Resursfaktorerna kontakter och pengar framstår som speciellt betydelsefulla i detta sammanhang. Om pengarna tar slut eller något måste införskaffas kan ett nätverk som har möjlighet att låna ut pengar innebära att fördyrande krediter kan undvikas. Möjligen kan också sådana privata lån innebära andra typer av uppgörelser än de som kan arrangeras med servicebutiken eller kreditföretaget, t.ex. längre tid innan lånet ska betalas tillbaka eller en rimlig avbetalningsplan. Nyckelkontakter kan också vara betydelsefulla. En kvinna hade sedan tidigare bankkontakter vilket innebar att hon, trots att hon var såväl sjukskriven som arbetslös, vid två tillfällen kunde få banklån utan borgen. Pengar är naturligtvis också något centralt. Ju mindre marginal hushållet har desto större är risken för att akuta lösningar måste användas. Till viss del kan akuta lösningar även relateras till hushållets beredskap för oförutsedda händelser. En ekonomisk buffert och kontakter som på olika sätt kan utgöra ett stöd innebär att vissa oförutsedda händelser kan lösas. Avsaknad av dessa resurser innebär ofta att ett hushåll en redan knapp situation utsätts för ytterligare fördyrande belastningar. När det gäller tid tycks detta inte vara någon direkt resurs, förhållningssättet kan ses som ett försök att skaffa sig tid. Tid och pengar tycks i detta fall sammanflätat, en högre inkomst eller större buffert kan också tänkas ge mer tid och färre anledningar att använda akuta lösningar.

Miller (1998) talar om "thrift" vilket innebär en fiffighet och påpasslighet avseende konsumtion vilken resulterar i att man kan spara en slant. Akuta lösningar kan betraktas som motsatsen till "thrift". Istället för att ligga lite före så ligger man lite efter vilket i längden kan vara fördyrande. Akuta lösningar bryter också mot skötsamhets- och sparsamhetsidealet. De kan snarare förstås som ett sätt att avhända sig möjligheten till kontroll och förutsägbarhet. Men akutlösningar kan också tolkas som ett sätt behålla kontrollen eftersom man disponerar pengarna själv fram till den punkt då betalning blir ofrånkomlig. Om Thompson et al (1990) resonemang om rationaliteter kan användas i detta sammanhang torde väl rationaliteten i akuta lösningar ligga i att pengarna stannar längre inom familjen än i ett mer planerande förhållningssätt. Detta innebär i sin tur en ökad "valfrihet" avseende vad pengarna ska spenderas på.

Undvikande

Det femte förhållningssättet som jag vill belysa handlar om att försöka undvika situationer och sammanhang där det finns risk för att man är avvikande eller blir utpekad som fattig. Detta förhållningssätt kan ses som en mer passiv variant av fasadupprätthållande i vilken konsumtion används för att dölja knappheten. Att undvika risksituationer innebär också försök att dölja knappheten, men går snarare ut på att undvika jämförelse istället för att genom konsumtion hantera jämförelsen.

Undvikande kan ta sig flera olika uttryck. Några familjer talar om undvikande av släktsammankomster och andra liknande sociala sammanhang, andra om undvikande av bankkontakter och några om att ”sjukanmäla” barn vid skolutflykter. Man kontaktar hellre ett dyrare kreditföretag än tar kontakt med banken då detta medför en risk att bli kontrollerad och utpekad. Förhållningssättet handlar med andra ord om att både avstå och gå omvägar för att undgå risken för att bli exponerad som fattig. Släktsammankomster och andra liknande arrangemang som att bjuda hem vänner är ofta knutna till en viss reciprocitet, t.ex. en förväntan om att man ska bjuda igen. Vidare sker ofta sammankonsterna i samband med speciella högtidsdagar då presenter ska ges eller utväxlas. Naturligtvis hanteras dessa, ofta moraliska, normer på olika sätt i olika sammanhang (jfr Bourdieu 1984, Douglas & Isherwood 1996), men i empirin tycks den konsumtion som är underförstådd vara problematisk:

När jag var som fattigast då avstod jag ju mycket från att bjuda hem folk. Men sen är det ju det här när man är ensamstående, om man då ska bjuda hem en familj så får man ju bjuda hem så mycket folk. Om jag ska gå hem till en familj så kommer kanske jag och ett barn. När jag ska bjuda tillbaka så kommer det liksom fyra personer eller fem. Sånt har jag kalkylerat med ganska mycket, att jag inte kan bjuda hem henne för hon har fem barn, det har jag inte råd med. (C)

Vi var och hälsade på släktingar nu, barnens kusiner, den ena familjen fick jag liksom välja att inte åka till, för då skulle vi ha födelsedagspresenter med till allihop. Det fanns liksom inte en chans att ha råd med det. (C)

En annan sida av det sociala livets ekonomiska sida är de jämförelser som sker mellan olika hem vad gäller allt ifrån heminredning till vilken mat som bjuds. En situation som därför kan anses som riskfylld är att bjuda

Knapphetens prioriteringsmönster

hem gäster. Medieutbudet kring heminredning och mat är idag påtagligt såväl i tv som i tidningar, vi möts i princip dagligen av budskap om vad som är rätt eller fel, inne och ute. Vidare tycks det finnas en förhållandevis djupt rotad moral kring mat och hur man bör bjuda (jfr Döving 2002). Förväntningar av detta slag kan leda till att man undviker sådana situationer:

Det sociala livet blir lidande när bristen är pengar. Kan ej bjuda hem vänner på exempelvis fika eller middag. Vill ej avslöja sin situation för andra. Man känner en slags skam. (D)

Förhållningssättet att undvika risksituationer kan delvis tydliggöras genom att ställa det i kontrast till försakelse. En situation som är laddad med jämförelse och konkurrens är skolresor. Enligt förhållningssättet att undvika risksituationer är ett möjligt alternativ att barnet inte följer med på resan. Barnet avviker då visserligen från vad som förväntas men detta kan legitimeras med hjälp av sjukdom eller andra förhinder. Avvikelsen upplevs inte som lika påtaglig som den skulle göra om man var med på resan och kanske blev utpekad eller utanför. I nedanstående citat framstår jämförandet och konkurrensen tonåringar emellan förhållandevis tydligt. Familjen har dock i detta fall valt att inte undvika en jämförelsesituation utan sonen åker, trots riskerna, med på skolresan:

Ibland, han är ju 13 år så nu börjar han väl bli medveten om att, ja, där är ju fler i klassen som har ensamstående mammor så det pratas väl. Men det är klart att han blir ledsen ibland när han inte kan få nånting som dom andra, häftiga skor eller, ja, åka på läger eller såna grejer som dom andra gör. Det blir också mindre om dom ska på skolresor liksom för hans del, att ha med sig, än dom andra. (A3)

När det gäller undvikande i förhållande till banker och liknande har jag tidigare visat hur detta framkommit i undersökningarna. I kapitel 8 har exempel lyfts fram som handlar om familjer som upplever att de blivit illa bemötta i butiker eller på banker. Även utan denna erfarenhet tycks det finnas en oro för att bli utpekad eller utfrågad om den ekonomiska situationen.

Detta förhållningssätt kan kanske ge oss en ökad förståelse för hur olika familjemedlemmar, vuxna och barn, förhåller sig till sin omgivning och upplevda risksituationer. I detta sammanhang tycks det också finnas skillnader mellan olika familjer vad gäller faktorer som t.ex. etnicitet och bak-

Nödvändighetens pris

grund. När det gäller de vuxna i några av familjerna med utländsk bakgrund verkar dessa sällan befinna sig på arenor som upplevs som hotfulla. Någon entydig förklaring till detta kan jag inte finna men att flera har utanförskapet gemensamt kan vara en rimlig förklaring. Familjerna umgås främst med andra i samma situation vilken t.ex. kan innebära att stå utanför arbetsmarknaden och ordna sin försörjning genom socialbidrag. De berättar inte om att de befinner sig i sammanhang där de jämför sig eller blir jämförda med andra grupper. Jag vill dock påpeka att det naturligtvis sker jämförelser mellan dessa familjer, emellertid går detta utanför denna studies fokus. Några svenska familjer, de som under lång tid har levt med en låg inkomst, undviker vissa arenor men menar precis som de utrikes födda att man huvudsakligen befinner sig i sammanhang som präglas av likhet. Ekonomiska förutsättningar samt övrig etableringsgrad på bostads- och arbetsmarknaden verkar styra val av umgänge och sammanhang i en riktning bort från förhållanden som kan upplevas som riskfyllda. De situationer som kan upplevas som besvärande är bl.a. de som nämndes ovan: klass- och föräldramöte, bankkontakter, släktsammankomster där pengar och konsumtion är kopplade till arrangemanget samt, i fall av någon grad av etablering på arbetsmarknaden, den sociala samvaron med arbetskamrater utanför arbetsplatsen. Ytterligare några familjer som på grund av olika orsaker, t.ex. separation, rört sig neråt i inkomsthierarkin finner förhållandevis stora delar av de sammanhang de rör sig i som problematiska och berättar om hur de mer och mer drar sig undan (jfr Newman 1988). Deras tidigare umgänge med släkt och arbetskamrater kan uppfattas som betungande och upplevelsen är att mycket av detta sociala umgänge kostar pengar. Emellertid kan kontakter underlätta vad gäller t.ex. finansiella tjänster och bostadsmarknaden.

Dessa skillnader skulle kunna tolkas utifrån referensgruppsbegreppet (se t.ex. Merton 1957). Jämförelser och konkurrens sker alltid i förhållande till någon eller några. Risker för att vara avvikande ökar ju större glappet är, i detta fall i ekonomisk bemärkelse, mellan en själv och de man jämför sig med. Att befinna sig i sammanhang där de upplevda kraven och förväntningarna kring konsumtion påtagligt skiljer sig från de faktiska möjligheterna skulle enligt denna tolkning innebära fler risksituationer än i sammanhang där förväntningar och förutsättningar ligger närmare varandra.

När det gäller sammanhang och situationer som kan uppfattas som riskfyllda tycks det föreligga en skillnad mellan vuxna och barn, utifrån de

Knapphetens prioriteringsmönster

vuxnas sätt att berätta. Enkelt uttryckt verkar det som att barnen i större utsträckning rör sig i sammanhang som är mer konkurrensutsatta när det gäller konsumtion. I skolan, i kamratgruppen och när det gäller andra aktiviteter tycks barnen vistas i miljöer där jämförelsen med andra är mer påtaglig. Detta kan vara en delförklaring till den prioritering av barnens konsumtion som görs i familjerna. Naturligtvis finns en rad andra förklaringar till varför denna prioritering sker men jag menar att jag har stöd i mina undersökningar för att tala om barn- och ungdomsarenor som mer konkurrensutsatta än de som de vuxna rör sig på. Varför de är mer konkurrensutsatta har jag däremot ingen förklaring till. Möjligen spelar marknadsföring och medias fokusering på barn och tonåringar in samt att dessa åldersgrupper kanske är mer känsliga för såväl marknadsföring, medier som kamraternas budskap om vad som är rätt och fel. Dessutom har merparten av barnen i undersökningarna inte något annat att falla tillbaka på, de och deras föräldrar är inte till fullo etablerade på t.ex. arbets- eller bostadsmarknaden. Det kanske inte är lika viktigt för Kalle att ha Nikeskor när hans pappa är överläkare och de bor i en större villa i ett statusfyllt bostadsområde. Han kanske har det ändå men det är inte så viktigt för honom, alla vet ändå att han skulle kunna ha det. För Olle, vars föräldrar bor i en miljonprogramslägenhet och har sin försörjning genom deltidsanställning och kompletterande socialbidrag, är det inte samma sak, är han utan Nikeskor tror omgivningen att det beror på att hans föräldrar inte har råd. Jag återkommer i min slutdiskussion till konsumtionens olika betydelser för grupper med olika etableringsgrad.

När det gäller resursfaktorer i förhållande till undvikande anser jag att nätverket eller kontakterna bör lyftas fram. I detta sammanhang tycks nätverket ha en både skyddande och hotande sida. Den skyddande varianten föreligger om nätverkets krav och förväntningar kring konsumtion befinner sig på en nivå som ligger inom ramen för det enskilda hushållets möjligheter. Den hotande varianten finner vi i de sammanhang där hushållet har svårare att leva upp till nätverkets konsumtionsnormer.

Gråzonlösningar

I en avhandling som diskuterar ekonomisk knapphet och konsumtion är det rimligt att nämna något om förhållningssätt eller taktiker som inte ryms inom lagens rāmärken. Finns det inte ekonomiska förutsättningar att skaffa sig varor eller tjänster kanske andra, icke accepterade, alternativ

Nödvändighetens pris

övervägs. Uppenbar kriminalitet har jag inte mött i undersökningarna. Förekommer detta har familjerna inte berättat om det eller så har de familjer som använder sig av dessa strategier inte låtit sig intervjuas. I detta sammanhang vill jag återigen påpeka att jag i första hand undersöker konsumtionsstrategier, inte inkomststrategier. Detta innebär att regelöverträdelser i förhållande till t.ex. socialbidrag eller bostadsbidrag inte explicit undersöks. Vidare undersöker jag inte inkomstförstärkningar i form av svartjobb, försäljning av stöldgods, handel med narkotika, prostitution etc. Det som är aktuellt i denna studie handlar snarare om att man tillägnar sig varor och tjänster på ett icke accepterat sätt, t.ex. genom tjuvåkande, snatteri, köp av stöldgods etc.

Bland familjerna i undersökningarna förekommer det få exempel på lag- och regelöverträdelser i relation till konsumtion. Som nämndes tidigare kan detta förklaras på olika sätt. En förklaring kan vara att hushållen inte berättar om eventuella lagbrott som antingen vuxna eller barn gjort sig skyldiga till. Möjligen kan någon "misstänkt", begagnad tv-apparat vara övertagen i god tro men i övrigt har jag inte hittat något utöver ett fall av tjuvåkande på spårvagnen. En annan förklaring är att de familjer som använder eller någon gång använt denna möjlighet valt att inte medverka i undersökningen.

När det inte finns några ekonomiska möjligheter att köpa en vara man anser sig behöva använder man istället sina kontakter för att låna pengar alternativt låna eller få saker. Finns inte denna möjlighet verkar användandet av krediter, alltifrån "krita" i jourbutiken till större lån via kreditföretag, stå näst i tur som lösningsalternativ. När det gäller att gå utanför samhällseliga normer lyfter hushållen snarare fram sin skötsamhet. Att alltid ha betalt hyran i tid är ett exempel på ett skötsamhetsideal som flera familjer betonar. Mitt i knappheten och strävandena efter att inte avvika alltför mycket tycks skötsamhet och ärlighet vara betydelsefullt att lyfta fram. Möjligen kan detta bero på att hushållen vill visa att knapphet inte behöver innebära att man fungerar eller tänker på ett annat sätt än andra, att värja sig mot föreställningar om *poverty culture* eller att det med en lägre inkomst också skulle följa en lägre moral (jfr Andreassen 1975, Alwitt & Donley 1996).

En annan tolkning av denna skötsamhet är att den kan fungera som en markering mot de medialt uppmärksammade "affärerna" där personer från eliterna på mer eller mindre tvivelaktiga sätt tillskansar sig miljoner.

Prioriteringsmönster

De fem förhållningssätt som ovan diskuteras bör emellertid sättas i relation till de dominerande normer och förväntningar som finns på konsumtionsarenan. Jag har tidigare lyft fram sparsamhetsidealet i förhållande till förväntningar om att följa sådana konsumtionsmönster som uppfattas som allmänna eller normala. Implicit i sparsamhetsidealet ligger två föreställningar som det finns anledning att diskutera i relation till de olika förhållningssätten. Den ena föreställningen är knuten till tidshorizonten avseende konsumtion. Gardberg Morner (2003) använder begreppen kortsiktig och långsiktig konsumtion. Hon exemplifierar genom att sätta inköp av kvälens middag i relation till inköp av en tvättmaskin. Kortsiktighet och långsiktighet diskuteras även i den amerikanska forskning som tidigare presenterats (t.ex. Andreasen 1975, Allwitt & Donley 1996). Enligt dessa författare kritiserar fattigare familjer för att de intar ett alltför kortsiktigt perspektiv avseende konsumtion. I det förra kapitlet, som behandlade konsumtionsvillkor, visade jag att några av de problem som hushållen har är att planera och vara långsiktiga i sin konsumtion. Detta beror på frånvaron av en ekonomisk buffert vilket i sin tur ofta innebär att nödvändigheten får styra planeringen av konsumtionen. Sett ur detta perspektiv är planeringshorizonten snarare beroende av de omständigheter som råder än byggd på ett antal valmöjligheter. Emellertid agerar inte familjer utifrån den ena eller andra extremen utan snarare utifrån en kombination av olika tidsperspektiv. Därför är det i detta sammanhang angeläget att diskutera hur olika förhållningssätt kan knytas till olika tidsperspektiv.

Långsiktighet för tankarna till ett idealt sätt att förhålla sig till konsumtion. Jag avser då föreställningar om planering, att spara till något och att köpa varor av hög kvalitet för att man tror att de ska hålla längre. I långsiktighet ligger också tankar om att motstå impulser, kalkylera för att konsumera så ekonomiskt fördelaktigt som möjligt och att ha en buffert för oförutsedda utgifter. Kortsiktighet representerar snarare den slösaktiga, impulsstyrda och dåligt genomtänkta konsumtionen. Dess negativa klang beror på att den bryter mot ideal som betonar sparsamhet, nytta och funktion. Kortsiktighet kan möjligen få en mer positiv klang utifrån ett hedonistiskt sätt att tänka där lust, njutning, lyx och möjligen trendkänslighet i meningen av att snabbt kunna läsa av vad som är det senaste ses som eftersträvänsvärt.

Nödvändighetens pris

I förståelsen av hur familjer med knapp ekonomi bör konsumera enligt såväl allmänna föreställningar (jfr Aléx 2001) som enligt hushållen själva torde det långsiktiga förhållningssättet vara det som borde premieras. Emellertid tycks endast ett av förhållningssätten kunna karaktäriseras som långsiktigt. Jag avser då försakelse. Argumentationen kring detta förhållningssätt handlar antingen om att det inte finns någon annan möjlighet, det framställs som något påtvingat, eller också framställs försakelsen som ett försök att hantera en knapp ekonomi i syfte att ha pengar till det nödvändigaste och kanske till och med en liten buffert. Även om de andra förhållningssätten har inslag av långsiktighet väger de kortsiktiga inslagen över. En stor del av familjerna i undersökningarna talar om stress, press och oro i relation till konsumtion och hushållsekonomi. Detta kan tolkas på åtminstone två sätt. En tolkningsvariant är att inkomsten är för låg för att täcka de nödvändigheter en barnfamilj behöver. Den andra varianten är att familjerna i sin strävan efter att minska gapet mellan vad som är nödvändigt och vad de betraktar som ett normalt konsumtionsmönster upplever stress när pengarna inte räcker till. Eftersom uppfattningen om vad som ingår i normal konsumtion förändras ökar också kraven på familjer med knapp ekonomi. Förutom en redan knapp ekonomi tycks dessa krav på konsumtion öka pressen vilket förmodligen ytterligare försvårar möjligheterna till långsiktighet. Till detta ska också läggas förekomsten av en osäker inkomst vilket ytterligare försvårar planering och långsiktighet.

Den andra föreställningen är inriktad på vad som bör konsumeras och hurvida en vara, tjänst eller aktivitet är att betrakta som nödvändig eller inte. Jag hänvisar till Dellgrans och Karlssons (2001) diskussion kring nödvändig konsumtion och social emulation – att vara som andra. Gardberg Morner (2003) diskuterar även denna dimension. Hon talar om olika syften med konsumtion och nämner mat som exempel på nödvändig konsumtion medan biobesök får representera icke-nödvändig konsumtion. Denna distinktion är naturligtvis svår att göra. Halleröd et al. (1993) och deras brittiska föregångare Mack och Lansley (1985) har genom kvantitativa metoder undersökt vad som av befolkningen i ett land uppfattas som nödvändig konsumtion. Syftet var att hitta ett sätt att mäta fattigdom. Emellertid är uppfattningar om nödvändig och icke-nödvändig konsumtion föränderliga och kontextberoende, d.v.s. beroende av tid, rum och sammanhang. Detta innebär att människors föreställningar om vad som är nödvändigt och icke-nödvändigt varierar. I denna avhandling tar jag min utgångspunkt i hushållens föreställningar om konsumtion. I undersök-

Knapphetens prioriteringsmönster

ningarna talas det på olika sätt om det allra nödvändigaste, nödvändiga räkningar etc. Det som familjerna huvudsakligen betraktar som nödvändigt är huvudsakligen mat, de nödvändigaste kläderna, bostad, sjukvårdskostnader och att kunna betala räkningar för hyra, el och telefon. Med andra ord är det varor och tjänster av denna karaktär som de räknar in som nödvändigheter i hushållsbudgeten. Icke-nödvändig konsumtion handlar för familjerna i undersökningarna om sådant som ligger utanför det allra nödvändigaste. Moderiktiga kläder och skor, eventuellt av ett speciellt varumärke, biobesök, McDonalds och tv-spel är varor och tjänster som betraktas som icke nödvändiga. Dessa och liknande varor beskrivs som konsumtion man egentligen inte har råd med.

En enkel tolkning av familjernas resonemang skulle kunna vara att ju högre inkomsten är desto mer av icke-nödvändigheter kan en familj unna sig. För familjer med knapp ekonomi handlar det om att vända och vrida på slantarna och inför varje ställningstagande avseende konsumtion ställa frågor om nödvändighet. I ett samhälle som i stort lagt materiella försörjningsproblem bakom sig har istället den sociala eller expressiva sidan av konsumtionen tagit allt större plats (jfr Warde 1996). Emellertid har inte alla möjligheten att lämna nödvändigheterna därhän för att istället engagera sig i att följa eller positionera sig i förhållande till allmänna konsumtionstrender. Det är i detta sammanhang som frågan om vad familjerna prioriterar blir intressant. De lever i ett samhälle där konsumtionen förväntas ligga på en annan nivå än vad deras resurser räcker till. Detta förhållande innebär att familjerna ställs inför vägval och dilemman som handlar just om att delta i eller ställa sig utanför de konsumtionsmönster som uppfattas som allmänna och normala.

Överordnade rationaliteter

Hur förhåller sig då familjernas olika förhållningssätt till dessa föreställningar om lång- respektive kortsiktighet och nödvändigheter respektive icke-nödvändigheter?

Det huvudsakliga prioriteringsmönstret innebär att familjerna agerar kortsiktigt men prioriterar sådant de anser nödvändigt. För att tala i termer av att gasa eller bromsa trycker familjerna för det mesta på bromspedalen. I ett konsumtionssamhälle som befinner sig i ständig rörelse och där nya varor, tjänster och trender ständigt avlöser varandra uppstår naturligtvis förväntningar om att familjer och kanske i synnerhet de med barn och

Nödvändighetens pris

ungdomar ska ta del av detta flöde. Att ställa sig utanför eller åtminstone göra motstånd är att bryta mot normer och att avvika. Den prioritering som inte går ut på att man ska konsumera mer än det nödvändigaste är ur detta perspektiv problematisk. Undersökningarna ger stöd för att denna prioritering är förknippad med kamp och frustration som har att göra med att man tvingas avstå från sådant som en majoritet ser som normalt men också p.g.a. den press som konsumtionsrelaterade förväntningar sätter på hushållen. Vidare tycks denna prioritering utmanas av att det finns barn och tonåringar i familjen. I undersökningarna framkommer att föräldrarna mer eller mindre upplever sig tvingade att konsumera vissa saker som de inte anser nödvändiga med hänvisning till barnen. Antingen ses detta som en avvikelse från föräldrarnas sätt att prioritera eller också omtolkas denna konsumtion i så måtto att den passar in eller legitimeras inom denna för-sakelsepräglade logik.

Emellertid stämmer denna prioritering bättre överens med de krav som fokuserar på återhållsamhet, planering och skötsamhet. Att inte "rätta mun efter matsäck" kan innebära ytterligare problem i hushållsekonomin. Vidare verkar det hos vissa familjer finnas en stolthet i att klara sig trots en låg inkomst. Att betala räkningar i tid, att inte använda krediter, att försöka begränsa konsumtionen till det allra nödvändigaste och att i så hög grad som möjligt planera sin konsumtion innebär ett uppfyllande av föreställningar om den "värdige fattige". Familjen kan alltså inte anklagas för att på grund av ett slösaktigt beteende själv vara skuld till knappheten.

Några av förhållningssätten följer dock ett annat prioriteringsmönster. Det som karakteriserar detta är att det i första hand är inriktad på ett icke-avvikande, på en upplevd normalitet. Att vara en del av det flöde av varor, tjänster och trender som präglar dagens konsumtionssamhälle är betydelsefullt. Att maskera eller skylta över knappheten har en överordnad betydelse i relation till att, ur ett hushållsekonomiskt perspektiv, hantera knappheten. Denna prioritering är problematisk i förhållande till de mer asketiska krav som förekommer på konsumtionsarenan. Förväntningar om återhållsamhet och "rätt" prioriteringar efterlevs inte. Familjer som närmar sig detta prioriteringsmönster löper risk att bli betraktade som att själva vara skuld till en knapp ekonomisk situation. Vidare utmanas föreställningar om skötsamhet och sparsamhet vilket förmodligen spär på bilden av fattiga som "lever på för stor fot" (jfr Löfgren 1996). Emellertid innebär brott mot det mer asketiska idealet inte enbart en risk att bli föremål för omgivningens värderingar utan kan även medföra betydande ekonomiska pro-

Knapphetens prioriteringsmönster

blem. Med andra ord räcker pengarna inte till för att både uppfylla kvoten beträffande vad som är nödvändig konsumtion och samtidigt försöka, åtminstone i viss mån, försöka följa det man upplever som ett allmänt konsumtionsmönster. Lösningen på detta är att antingen prioritera ner nödvändigheter eller använda krediter, alternativt en kombination (jfr Kempson 1996).

Kraven på konsumtion och på att man ska vara en aktiv konsument som, så långt det går, försöker följa det konsumtionsmönster som anses normalt efterlevs emellertid. När det gäller konsumtion som rör bio- och McDonaldbesök, märkesvaror och hemelektronik avviker inte hushållet. Även om inkomsten är låg och etableringsgraden på arbets- och bostadsmarknaden förhållandevis låg avviker således inte hushållet utåt sett vad gäller konsumtion. Med andra ord kan en bristande etablering på vissa betydelsefulla samhällsarenor till viss del kompenseras av en etablering på konsumtionsarenan. I detta sammanhang vill jag hänvisa till Bauman (1998) som menar att fattiga i ett konsumtionssamhälle blir ”utdefinierade” som ofullständiga, ofullgångna och otillräckliga konsumenter. Möjligen kan detta, mot sociala nödvändigheter inriktade prioriteringsmönster, förstås som en kamp mot utdefiniering. Denna kamp karaktäriseras emellertid inte av motstånd utan av försök att inte halka efter.

Sammanfattningsvis representerar de båda prioriteringsmönsterna olika inriktningar och förhållningssätt till konsumtion. De kan också ses som olika sätt att försöka undvika risker. Den mest påtagliga risken för försäkelseinriktade prioriteringar torde vara att man av omgivningen blir betraktad som avvikande och fattig. För barnfamiljer kan det i denna risk finnas ingredienser som bristande föräldraskap – att inte se till barnens bästa. Den mer konsumtionspräglade prioriteringen är i högre grad inriktad mot att undvika denna risk. Den andra risken är att prioritera ner sådant som kan anses nödvändigt, t.ex. räkningar, hemförsäkring eller tandläkare. Dessa nedprioriteringar kan i en framtid ge upphov till kännbara kostnader för hushållet. Vidare innebär kredittagande att riskerna för en familj ökar om inkomsterna av olika anledningar skulle minska. Den försäkelseinriktade prioriteringen undviker denna risk och förmodligen ger den även i övrigt en något stabilare hushållsekonomi.

Diskussion

I detta kapitel har jag fokuserat på vad en knapp ekonomi kan betyda när det gäller barnfamiljers förhållningssätt till de villkor, krav och förväntningar som råder på konsumtionsarenan. Dessa villkor styr huruvida familjerna rör sig mot en ökad grad av inkludering eller en mer marginaliserad position på konsumtionsarenan. De föreställningar som råder är emellertid paradoxala i den meningen att de fokuserar på såväl ökad konsumtion som återhållsamhet. För familjer med en ansträngd ekonomi är det problematiskt att förhålla sig till dessa tveeggade krav – att både gasa och bromsa.

Även om pengar är en väsentlig resurs avseende konsumtionsmöjligheter visade det sig att även kontakter och kunskaper spelade en betydelsefull roll. I de olika förhållningssätten hade de olika resurskategorierna olika stor betydelse. När det gäller kontakter var dessa betydelsefulla på olika sätt. Tillgång till familjebaserade (i förhållande till modellen stat, marknad och familj) nätverk visade sig vara synnerligen betydelsefullt. Beroendet av dessa kontakter varierade naturligtvis, men som resurser för olika anpassningsstrategier visade dessa sig ibland vara avgörande. Det kunde handla om hjälp med pengar, saker eller tjänster. T.ex. kunde kontakter som innebar tillgång till bil eller lån av pengar göra att några av de fördyringar och barriärer som familjer med knapp ekonomi möter kunde hanteras. Eller också kunde man få någons avlagda dator eller tv. Andra typer av kontakter, något jag kallat nyckelkontakter, har också visat sig betydelsefullt. Att känna aktörer på områden som t.ex. bank eller bostadsmarknad kan innebära möjligheter som annars inte skulle vara aktuella, t.ex. borgensfria lån eller en ny lägenhet.

För de familjer som inte hade tillgång till dessa typer av kontakter återstod de marknadsbaserade lösningarna. Dessa bestod huvudsakligen av kreditlösningar i form av ”krita” hos jourbutiken, lån hos ett kreditföretag, kreditkort såsom bensinkort eller kredit i samband med köp av någon kapitalvara. Ett annat alternativ var offentligt baserade lösningar, som att t.ex. vända sig till socialtjänsten för att få hjälp med tandläkarbesök. Företrädesvis gällde emellertid denna lösning bostäder. Några familjer uttryckte att socialtjänsten var den enda aktör man kunde vända sig till vid behov av bostadsbyte.

Kunskap var en mer svårfångad resurskategori som till stor del fick utläsas implicit i undersökningsmaterialet. Kunskap kan innebära tillgång till

Knapphetens prioriteringsmönster

information. I detta sammanhang handlar det om huruvida det finns tillgång till informationskanaler som dagstidning och Internet eller om familjen enbart har näringsidkarnas reklam att tillgå. En annan aspekt av resurskategorin kunskap rör familjernas förhållningssätt till konsumtion och marknadsföring samt hur dessa förhållningssätt används i relation till barnen och tonåringarna. I flera av berättelserna fördes resonemang om konsumtionssamhällets mekanismer, köptryck och avvägningar mellan materialism och andra värden. Emellertid tydliggjordes ofta svårigheterna att kombinera dessa resonemang med en vardag präglad av en knapp ekonomi, framför allt i förhållande till barnen och tonåringarna. En tredje variant av kunskaper är förtrogenheten med lagstiftning och regelverk på konsumentområdet. I vilken utsträckning gav familjerna intryck av att kunna hävda sin rätt? I undersökningarna finns det förhållandevis gott om exempel på att man upplever att man som konsument blivit diskriminerad, särbehandlad och kränkt. Devisen ”kunden har alltid rätt” tycks inte gälla alla kundgrupper. Även om familjerna tror eller vet att de har rätt har jag intrycket av att de inte anser att det lönar sig att protestera eller klaga. Större kunskaper om lagstiftning och regelverk hade möjligen förbättrat möjligheterna för familjer med knapp ekonomi, men frågan är om de skulle använda dessa kunskaper för att t.ex. hävda sin rätt om de befinner sig i ett underläge.

Tidsfaktorn verkade spela en underordnad roll. Möjligen hade några familjer mer tid över för att t.ex. jämföra priser. Överlag verkade man synnerligen medveten om priser samt om vad man skulle köpa och var man skulle göra sina inköp. Alla hade inte möjlighet till detta, t.ex. kunde den billigare affären ligga för långt bort. Men i förhållande till det som familjerna upplever som problematiskt – att leva under knappa omständigheter i ett överflödssamhälle – tycks inte tidsfaktorn ha någon större betydelse. De pengar familjerna kunde tjäna genom att t.ex. jämföra priser på livsmedel tycks vara av marginell betydelse i förhållande till betydelsen av förändringar i bostadsbidraget, hyreshöjningar eller andra förändringar av utgifter eller inkomster. För att återigen citera Kempson (1996): ”Looking after the pennies did not necessarily mean that the pounds would look after themselves.”(s. 29)

De övriga resursfaktorerna har en förhållandevis avgörande betydelse för hur familjerna lyckas hantera konsumtion och knapphet. Skillnaden var påtaglig mellan de familjer som hade släkt och vänner som ständigt tycktes vara beredda att ge en hjälpande hand och de som inte hade några

Nödvändighetens pris

sådana kontakter, åtminstone inga som i konsumtionshänseende kunde utgöra en resurs. De som ur detta perspektiv kan betraktas som mest utsatta fann jag bland de utrikes födda. För några var förutsättningarna att de saknade varje form av förankring på arbetsmarknaden och i övrigt hade en försörjnings- och bostadssituation där de enbart hade offentliga eller marknadsbaserade lösningar att tillgå. Visserligen hade de ett socialt nätverk men detta bestod huvudsakligen av familjer i samma situation. Bland dessa familjer fanns en uppgivenhet hos de vuxna. De tycktes inte tro på några större förändringar eller förbättringar. Förhoppningarna och oron fokuserades på barnens situation och deras framtid, att de om möjligt inte skulle hamna i samma situation som föräldrarna (jfr Ekström, Ekström & Shanahan 2001). Ur ett konsumtionsperspektiv kan deras prioriteringar delvis förstås annorlunda än när det gäller dem som hade en mer ”inbäddad” situation. Oron låg i att barnen skulle halka efter när det gällde utbildning och hamna utanför i förhållande till svenska kamrater. Hemdator och annan hemelektronik kan ur detta perspektiv knytas till både skolsituationen och möjligheten att ta hem kamrater.

Jag vill avsluta denna summering med att diskutera hur rationalitet kan betraktas i förhållande till familjerna i undersökningarna. Thompson et al. (1990) menar att rationaliteten i ett handlande måste förstås utifrån de förutsättningar som råder. Andreasen (1975) diskuterar begreppet rationalitet i förhållande till konsumtion och menar att kritiken mot de fattigas konsumtion bottenar i att rationalitet ofta tolkas ur ett medelklassperspektiv. Jag har i det föregående kapitlet beskrivit de villkor som familjer med knapp ekonomi möter i egenskap av konsument. Det handlade både konkreta fördyrande och utestängande villkor och om olika slags förväntningar som ställdes på dessa familjers konsumtionsbeteende.

I detta kapitel har jag beskrivit och diskuterat ett antal olika sätt för barnfamiljer att förhålla sig till knapphet och konsumtion. Den rationalitet som ska tolkas eller förstås är den som skapas i en knapp och osäker ekonomisk situation. Förutsättningarna är således annorlunda än för mer etablerade inkomstgrupper. Kanske skulle begreppskombinationen *knapphetens konsumtionsrationaliteter* kunna utgöra en ansats till fortsatt och fördjupad analys. Förhållningssätten representeras i viss mån av situations- och sammanhangsbundna handlingar. Rationalitet ska snarare förstås som mer robusta inriktningar. Vad som tycks karaktärisera knapphetens konsumtionsrationalitet är ambivalensen mellan att gasa och bromsa, dvs. både konsumera och försaka. Jag använder begreppet *försaka* även om

Knapphetens prioriteringsmönster

spara vanligtvis används som motsats till att köpa eller ”slösa”. För familjerna i undersökningarna var det egentligen aldrig tal om att spara i betydelsen av att längre fram kunna köpa något som man längtar efter. Spara har snarare innebörden av att, om möjligt, ha någon liten buffert i händelse av att något oförutsett, t.ex. sjukdom, inträffar. En annan aspekt som hör till knapphetens konsumtionsrationalitet är kortsiktighet. Eftersom pengarna i regel tar slut i samband med eller innan nästa utbetalning av barnbidrag, lön eller bidrag prioriteras sådant som behövs idag, imorgon eller nästa vecka. Inkomsten räcker inte till att köpa något som inte behövs förrän nästa månad.

Ambivalensen mellan att gasa och bromsa kan i och för sig sägas gälla för alla som lever i dagens konsumtionssamhälle. Det karaktäristiska för familjer med knapp ekonomi verkar emellertid vara just den påtvingade kortsiktigheten, att ständigt tvingas fatta beslut som för dessa familjer kan ha en påtaglig ekonomisk betydelse. Avvägningar mellan konsumtion och försakelse ska göras med en kort tidshorisont vilket torde innebära att kontrollen över den ekonomiska situationen blir lidande. Denna kontroll utgör samtidigt en nödvändighet om man ska kunna hantera en knapp och osäker ekonomi. Medan familjer i andra inkomstgrupper i relativt liten utsträckning behöver bekymra sig när det gäller konsumtion av nödvändigheter tvingas familjer med knapp ekonomi även ta ställning till prioriteringar i förhållande till materiella nödvändigheter respektive det som uppfattas som socialt nödvändigt.

För att återgå till Thompson et al. (1990) bör rationaliteten i familjernas agerande tolkas utifrån deras förutsättningar. Mot bakgrund av de undersökningar som presenterats menar jag att det finns fog för att tala om olika rationaliteter. Huruvida familjer med knapp ekonomi förhåller sig rationellt eller inte till konsumtion kan svårligen värderas med hjälp av det Andreassen (1975) kallar medelklassvärderingar. För att bättre kunna förstå olika hushålls agerande i konsumtionshänseende krävs analyser utifrån de olikartade förutsättningar som råder. Rationalitet tycks i detta sammanhang innehålla flera dimensioner. Å ena sidan kan rationalitet innebära återhållsamhet och att i bästa fall kunna spara en slant. Detta kan ge en viss kontroll och trygghet i förhållande till hushållsekonomin. Men å andra sidan kan detta förfaringsätt innebära att man inte utnyttjar erbjudanden eller passar på när det ges tillfälle för ekonomiskt fördelaktig konsumtion. En annan dimension av rationalitet handlar om huruvida man strävar mot delaktighet i och tillhörighet till sådana konsumtionsmönster

Nödvändighetens pris

som uppfattas som normala. Detta kan tolkas som lika rationellt som motsatsen, d.v.s. att ställa sig utanför för att om möjligt skapa eller bibehålla en förhållandevis balanserad hushållsekonomi.

10. Nödvändighetens pris

När välfärd och dess motsats ofärd diskuteras är det brukligt att vissa aspekter lyfts fram som centrala. Några av dessa är inkomst, arbete, boende och hälsa. Olika studier fokuserar på olika aspekter men oftast är det någon av dessa som utgör den huvudsakliga frågeställningen. Med denna avhandling har jag visat att möjligheter och tillgång till olika typer av konsumtion spelar en betydelsefull roll för människors vardag. Det finns anledning för forskning framöver att i högre grad ta fasta på konsumtion som en av utgångspunkterna och inte enbart som en intressant sidoaspekt. När konsumtion har stått i centrum har inte fokus varit riktat mot hushåll med knapp ekonomi. Andra grupper har varit mer intressanta att studera. Det är sålunda min förhoppning att välfärdsforskningen framöver lyfter fram betydelsen av konsumtion för människors välfärd. Vidare hoppas jag att man inom konsumtionsforskning som är mer sociologisk, antropologisk och kulturteoretisk inriktad intresserar sig även för grupper som befinner sig i konsumtionssamhällets marginal. Jag ska ägna denna slutdiskussion åt att argumentera för mina förhoppningar.

Konsumtion – en arena bland andra

Konsumtionsvillkoren är knutna till hushållens etablering på andra samhällsarenor. Konsumtionsarenan är inte isolerad utan står i ett ömsesidigt påverkansförhållande till andra samhällsarenor. En svag etablering på t.ex. arbetsmarknaden eller i de generella välfärdssystemen ger försämrade villkor också på konsumtionsarenan.

Konsumtion ska inte ses som en isolerad aktivitet som pågår oberoende av andra samhällsområden. Utifrån Luhmanns (1995) sätt att förstå samhällsliga differentierings- och integrationsprocesser består samhället av ett ständigt växande antal system och subsystem. Olika system representerar olika områden, t.ex. ekonomi, juridik, boende, utbildning och arbete. Från dessa system emanerar nya subsystem. I min användning av Luhmann väljer jag istället begreppet arenor då det ger systemen en större öppenhet gentemot varandra. Bland dessa olika arenor fokuserar jag på konsumtionsarenan. Denna arena styrs företrädesvis av normer, regler och

Nödvändighetens pris

koder som har med privat konsumtion att göra. Konsumtionsarenan är det fält där individer, familjer och grupper konsumerar varor och tjänster som behövs för att tillgodose de elementära materiella behoven men också för att inför sig själva och i förhållande till andra använda konsumtion i syfte att positionera sig.

Konsumtionsarenan påverkar och påverkas av andra samhällsarenor. Industrins tillväxtpotentialer handlar t.ex. till viss del om hushållens köpvilja. Detta förhållande har i sin tur betydelse för arbetsmarknaden. Förändringar inom såväl arbetsmarknaden som de offentliga trygghetssystemen påverkar i sin tur hushållens köpkraft. Arenorna tycks även ha inflytande på varandra i så måtto att det bildas onda och goda cirklar, vilket innebär att en ökad etableringsgrad på en arena, t.ex. arbetsmarknaden, tenderar att påverka positionen i positiv riktning även på andra arenor. De onda cirkelarna representerar den motsatta processen. En negativ förändring på en arena, på grund av t.ex. arbetslöshet, sjukdom eller separation, ökar riskerna eller sårbarheten för negativa positionsförflyttningar även på andra arenor. När det gäller konsumtion samspelar möjligheterna och riskerna med etableringsgraden på arbetsmarknaden, stabiliteten och nivån avseende inkomst, positionen på bostadsarenan och på den juridiska arenan (betalningsanmärkningar, ärenden hos Kronofogden) etc. Det finns fler arenor och relationer mellan arenor men avsikten är här att mer övergripande diskutera arenornas inbördes relation.

En försvagad position på andra arenor, t.ex. arbetsmarknadsarenan, tenderar att få konsekvenser även på konsumtionsarenan. Emellertid är konsumtionsarenan på ett sätt öppnare för positionsförflyttningar än andra arenor. Regelverk och inträdeskrav utgör ett större hinder på andra arenor än på konsumtionsarenan. Alla kan konsumera – så länge de betalar. Genom krediter och omprioriteringar i hushållens val av konsumtion kan även de med knapp ekonomi till viss del följa de allmänna konsumtionstrenderna och på så vis uppvisa ett slags ”normalitet”. Med en bostadsmarknad och en arbetsmarknad som visar ökade tecken på barriärer och utestängning innebär konsumtionsarenan fortfarande en väg mot integration, mot att man av omgivningen uppfattas som att vara som andra. På ett annat sätt samverkar de grundläggande mekanismerna på konsumtionsarenan med de andra arenorna. Ett kreditanvändande eller ett prioriteringsmönster som utmanar den hushållsekonomiska balansen innebär ökade risker för framtida negativa positionsförflyttningar såväl på

Nödvändighetens pris

konsumtionsarenan som på andra arenor. Konsumtionsarenan erbjuder följaktligen en möjlighet att s.a.s. köpa en etablering, risken är dock hög.

En annan aspekt av de onda och goda cirklar som skapas i relationen mellan de olika arenorna kan knytas till konsumtionens betydelse för olika grupper i olika positioner. Utan att i detta sammanhang ha undersökt mer etablerade gruppers förhållande till konsumtion vill jag ändå tillåta mig att reflektera över konsumtionens betydelse för olika grupper. Hushållen i denna studie hade en förhållandevis svag etablering (i skiftande grad) på olika, i detta sammanhang, centrala arenor såsom arbete, försörjning och boende. När det inte finns någon annan betydelsefull etablering verkar konsumtionens betydelse öka. I avsaknad av andra bedömningsgrunder ökar således konsumtionens betydelse (jfr Ekström, Ekström & Shanahan 2001). Framför allt tycks detta gälla konsumtion som rör barn och tonåringar. Ett möjligt förhållningssätt kan då vara att "satsa allt på ett kort", vilket i detta sammanhang innebär en hårdprioritering av den konsumtion som gäller barnen, framför allt sådan konsumtion som är synlig för omgivningen. Möjligen är det så att hushåll med högre etableringsgrad på andra arenor blir bedömda utifrån en annan måttstock. Att inneha status genom yrke eller boende innebär utifrån denna tes att man så att säga är mer skyddad från omgivningens uppfattningar. I detta sammanhang är Bourdieus (1984) kapitalbegrepp relevant. Utifrån denna förståelse skulle tolkningen bli att ett betydande kapital i form av t.ex. pengar, utbildning och yrke möjliggör en större frihet i förhållande till omgivningens bedömningar och jämförelser när det gäller konsumtionsmönster.

De olika arenorna kan ses som självständiga i så måtto att de skapar, vidmakthåller och förändrar sina interna regler, koder och normer. Detta möjliggör att inklusions- och exklusionsprocesser sker på olika villkor på de olika arenorna. Men samtidigt interagerar de med varandra vilket innebär att negativa respektive positiva processer tenderar att sammanfalla. Vad gäller arenan för konsumtion innebär detta resonemang att den å ena sidan kan uppfattas som förhållandevis öppen vad gäller etablering genom konsumtion. Men å andra sidan innebär relationen till andra arenor att de positiva positionsförflyttningar som sker för hushåll med knapp ekonomi riskerar att få karaktären "ett steg fram och två tillbaka". Med öppenhet avser jag att det genom t.ex. krediter, lån från nätverk eller nedprioritering av annan konsumtion går att köpa varor och tjänster man kanske egentligen inte har råd med. Genom detta kan man till viss del vara inkluderad eller etablerad på konsumtionsarenan utan att ha motsvarande etablering

Nödvändighetens pris

på andra arenor. Kanske kan detta vara en förklaring (av flera) till medelklassens upprördhet över fattigare gruppers konsumtion. På andra arenor är gränserna mer svårforcerade. På arbetsmarknadsarenan och bostadsmarknadsarenan är det tydligare vem som kan bo var och vem som kan få vilket arbete. Men på konsumtionsarenan kan s.a.s. vem som helst ägna sig åt konsumtion och på så vis uppnå en status som hon i andras ögon inte har rätt till. På konsumtionsarenan utmanas med andra ord den hierarki som råder på andra arenor. Men konsumtionsarenan är också sammankopplad med andra arenor i det avseendet att t.ex. en fast anställning innebär större möjligheter att få tillgång till viss konsumtion. Genom utestängning, barriärer och fördyringar synliggörs också konsumtionsarenans koppling till andra arenor, d.v.s. ett hushålls position på andra arenor påverkar dess möjligheter på konsumtionsarenan.

Konsumtionens ökade betydelse i samhället är ingen självklarhet. I avhandlingen presenteras några synpunkter rörande denna frågeställning. I förhållande till Luhmanns differentieringsteori finns det anledning att fundera över systemens betydelse i förhållande till varandra. Eftersom Luhmann ser systemen som mer slutna är jag osäker på huruvida han anser att några system väger tyngre än andra. Utifrån min förståelsehorisont menar jag att arenorna befinner sig i ett hierarkiskt förhållande till varandra. Denna hierarkiska ordning är dock föränderlig, och arenornas betydelse förändras i förhållande till olika samhällliga processer. Jag menar att konsumtionssamhällets framväxt och etablering utgör en sådan process (jfr Slater & Tonkiss 2001). Som en följd av denna utveckling skulle konsumtionsarenans betydelse ha ökat i jämförelse med de andra arenorna (jfr Bauman 1998). En förändring i denna riktning innebär att konsumtion blivit ytterligare en framträdande stratifieringsmekanism i samhället. Även om den varit förhanden under en lång tid tycks denna stratifiering blivit mer explicit och intensiv och tycks pågå inom snart sagt livets alla områden. Kampen om status och socialt erkännande förs nu, precis som inom områden som yrke, inkomst, boende och utbildning, även inom området konsumtion.

På konsumtionsarenan finns ett antal olika aktörer som alla rör sig på en marknad. I denna avhandling innebär detta i huvudsak marknaden för varor och tjänster. Aktörerna, vilka utgörs av t.ex. konsumenter, producenter, detaljister, marknadsförare och medier är alla delaktiga avseende i vilken grad normer, regler och koder är betydelsefulla eller eventuellt är stadda i förändring. Emellertid är makten och inflytandet inte jämnt för-

Nödvändighetens pris

delat varför några aktörer har större inflytande än andra. Vissa aktörer försöker skapa allianser med andra för att förbättra förutsättningarna för den egna verksamheten alternativt konsumtionsmöjligheterna. De villkor som skapas för konsumtion skiljer sig åt beroende på var på arenan man befinner sig, vilka man är lierad med samt vilken etableringsgrad man har på andra betydelsefulla arenor.

Konsumtion – en dimension av knapphet

Ytterligare en aspekt av relationen mellan olika arenor har att göra med studiet eller förståelsen av ekonomisk ojämlikhet. Forskning om fattigdom eller ekonomisk utsatthet har i huvudsak varit inriktad på inkomstsidan. Valet har stått mellan en absolut eller en relativ förståelse av fattigdom. Åtminstone i Europa har det rått en förhållandevis hög grad av konsensus beträffande att en relativ förståelse är att föredra. Denna relativa förståelse har i huvudsak inriktat sig på inkomster från arbetsmarknad och välfärdsstat. När frågan om konsumtion lyfts fram blir förståelsen av knapphet en annan. Utifrån kategorier som nödvändig och icke-nödvändig konsumtion eller miniminivåer för socialbidrag och andra förbehållsbelopp tycks förståelsen av knapphet snarare ha getts en absolut innebörd. Medan den inkomstinriktade försörjningsforskningen blivit alltmer nyanserad och sätter in knappheten i ett sammanhang har den underbeforskade utgiftssidan stannat kvar i en absolut tolkning där ett förhållandevis sammanhangslöst resonemang om livets nödtorft fortfarande dominerar. Förståelsen av utanförskap och exklusion handlar inom välfärdsforskningen inte om huruvida ett hushåll behöver x antal kronor för att klara sin nödvändiga konsumtion. Snarare är fokus riktat mot relationen till den övriga befolkningens levnadsstandard och möjligheter. När nivåer avseende socialbidrag och existensminimum diskuteras menar jag att man också bör föra ett resonemang om hur dessa förhåller sig till konsumtionsmönster hos befolkningen i stort. När det gäller kommunal byggnation och stadsplanering krävs ofta någon form av konsekvensbeskrivning avseende miljön, varför inte överföra detta krav på t.ex. socialbidragsnormen? T.ex. kan följande fråga ställas: Vad innebär det för en familj att under en förhållandevis lång period leva på en viss summa pengar i förhållande till vad en majoritet av hushållen kan unna sig?

Det finns följaktligen anledning att fortsättningsvis sträva efter fördjupade kunskaper om konsumtionens betydelse i förhållande till andra välfärdsområden. Framför allt vill jag lyfta fram de grupper som diskuteras i

Nödvändighetens pris

denna avhandling. Det finns en risk att konsumtionsrelaterade frågor blir något som rör etablerade grupper. För de mer sårbara grupperna diskuteras huvudsakligen arbete, försörjning och boende. Kanske är det dags att skriva en ny version av Bourdieus *Distinction*. Men istället för att fokusera på skillnader mellan borgerlighet och arbetare skulle intresset riktas mot skillnaden mellan etablerade och marginaliserade. Anledningen är att konsumtion spelar roll, inte enbart som mjukvara eller dekoration i en välfärdsforskning som i första hand intresserar sig för "hard facts" såsom arbete och försörjning. I denna avhandling har jag visat att konsumtion i allra högsta grad utgör "hard facts" för barnfamiljer med knapp ekonomi. Huruvida konsumtion fått en ökad betydelse under de senaste decennierna kan jag inte ge några svar på genom denna studie. Däremot menar jag att jag kan visa på konsumtionens betydelse för de familjer som ingår i studien. Mycket kraft, engagemang och oro ägnas åt att försöka få pengarna att räcka till det nödvändigaste och åt att inte avvika i förhållande till det man uppfattar att alla andra kan konsumera.

Konsumtionsarenans inkluderande och exkluderande processer

Samtidigt som konsumtionsarenan står i ett påverkansförhållande till andra samhällsarenor har den en egen logik. Välfärdsstatens logik att på ett särskilt sätt försöka värna om de svaga har ingen motsvarighet på konsumtionsarenan. I denna avhandling har jag visat hur hushåll med knapp ekonomi på olika sätt står inför villkor som innebär utestängning, barriärer och fördyringar när det gäller deras möjligheter att konsumera på samma villkor som andra grupper. Dessa tre mekanismer kan förstås som olika grader av exklusion på konsumtionsarenan.

Både min tolkning och hushållens egna berättelser talar för att de på olika sätt åsidosätts som konsumenter, antingen medvetet eller omedvetet. Med andra ord kan det vara fråga om såväl ett aktivt förhållningssätt i syfte att stöta bort hushåll med låg och osäker inkomst som ett mer passivt där huvudsegmentet utgörs av etablerade hushåll och där andra grupper mer eller mindre utelämnas. Vidare finns det på arenan aktörer som möjliggör sådan konsumtion som hushållens reguljära inkomster inte tillåter. Olika grupper av konsumenter får i varierande grad tillträde till de krediter som tillhandahålls. De traditionella bankerna framstår i studien som institutioner vilka inte är intresserade av hushåll med knapp ekonomi. Re-

Nödvändighetens pris

gelverken och kontrollen uppfattas som hinder och utestängningsmekanismer. Bankerna tycks snarare vara intresserade av andra inkomstgrupper. Dock är bankerna kanske de som erbjuder de fördelaktigaste kreditvillkoren i ekonomiskt avseende, och även vad gäller andra aspekter. Emellertid finns det på konsumtionsarenan kreditaktörer med lägre trösklar som av hushållen i studien uppfattas som mindre granskande. Å ena sidan möjliggör dessa aktörer konsumtion som hushåll med knapp ekonomi i princip inte skulle ha möjlighet till annars. Å andra sidan har denna möjlighet ett högt pris för konsumenten då krediten ofta gör att varan eller tjänsten blir dyrare.

Men de normer, koder och regler som styr konsumtionsarenan är inte enbart inriktade mot konkreta aspekter som utestängning, barriärer och fördyringar. En annan sida av de mekanismer som är styrande på konsumtionsarenan utgörs av föreställningar, krav och förväntningar. Ett sätt att kategorisera dessa är att skilja mellan asketiskt och hedonistiskt inriktade krav (jfr Husz 2001). De hedonistiska kraven handlar om konsumtion som något njutningsfullt, något som går utöver det som är materiellt nödvändigt. I dessa föreställningar ligger förväntningar om att vi ska följa konsumtionstrender och vara medvetna om vilka varor och tjänster som för tillfället anses "inne" eller socialt betydelsefulla. Till de hedonistiska kraven kan man knyta en postmodern förståelse av konsumtion där varors och tjänsters symboliska innebörd betonas (Bordieau 1984, Baudrillard 1998, Slater & Tonkiss 2001, Jansson 2001). Varornas symboliska värde kan ses som ett spel som utspelas på konsumtionsarenan. Ju högre symboliskt värde, desto närmare centrum befinner sig en vara och vice versa. I kampen om varors och tjänsters symboliska värde deltar alla de olika aktörer som befinner sig på konsumtionsarenan. Maktaspekten innebär att de grupper som befinner sig i en etablerad position på arenan har definitionsföreträde när det gäller värderingen av en vara. Naturligtvis kan trender starta i grupper med en mer marginell position, men det tycks ändå vara så att för att en vara ska nå hög status i symbolisk bemärkelse krävs en legitimering av de etablerade. Materiellt nödvändig konsumtion kan tolkas som konsumtion med lägre symbolisk status. Blöjor behöver alla småbarnsfamiljer – men ur ett symboliskt perspektiv är det inte blöjan i sig som avgör värdet utan varumärket. Vidare tycks lågprisprodukter befinna sig i en mer perifer position vad gäller symbolisk status, möjligen kan dessa varor signalera det motsatta, något som är stigmatiserande. I avhandlingen kan utläsas hur hushållen förhåller sig till denna kamp om symboliska

Nödvändighetens pris

värden. Flera av hushållen deltar i denna positionering genom att köpa statustyngda varumärken – framför allt till sina barn och tonåringar. Detta visar att kampen om varors och tjänsters symboliska värde förs på hela konsumtionsarenan, inte bara på dess etablerade delar.

De asketiskt inriktade kraven tydliggörs emellertid i än högre grad i undersökningarna. De asketiska kraven kan sägas vara inriktade på de rationella, funktionella, återhållsamma och nyttiga sidorna av konsumtion. Även om dessa krav ställs på alla är kanske förväntningarna störst på dem som befinner sig i en mer marginell position på konsumtionsarenan. Dessa normer handlar mer om den materiellt nödvändiga konsumtionen, sparsamhet och att man ska bekymra sig mindre om symbolisk innebörd, trender eller att följa den allmänna konsumtionsutvecklingen. Grovt uttryckt innebär detta att de fattigare grupperna borde finna sig i att även på konsumtionsarenan befinna sig i en marginell position. Dessa förväntningar om skötsamhet är framträdande i empirin, även om skötsamhet innebär att ställa sig utanför det som upplevs som normal konsumtion. Å ena sidan handlar skötsamheten om nödvändighet, det finns inga andra möjligheter än att ha en järnhård budget och noga överväga varje köp. Å andra sidan handlar det om att förhålla sig till förväntningar, både egna och andras, när det gäller förmågan att hushålla.

I detta sammanhang finns det naturligtvis en risk för förenkling. Konsumtionsarenan beskrivs i termer av vad som har socialt hög respektive låg status. Utifrån forskning som bedrivits kring konsumtion vet vi att det är synnerligen problematiskt att göra sådana förenklingar. Personer med samma socioekonomiska förhållanden kan ha helt olika preferenser och livsstil. Det som den ene uppfattar som ”inne” och ”rätt” tycker den andre är pinsamt. Konsumtionsarenan är fragmenterad, och inklusion respektive exklusion kan förekomma i flera olika sammanhang. Inklusion och exklusion är avhängigt vem man jämför sig med och vilken grupp man vill tillhöra. Denna fragmentering gäller säkerligen även familjerna i studien. Jag vill emellertid påstå att det är en annan sak att redan ha en etablerad position och sträva mot en annan livsstil eller grupptillhörighet än att uppfatta sig själv som utanför och marginaliserad. Som tonåring är cd-samlingen ett tecken på grupptillhörighet. Kanske börjar man tycka att hårdrockssamlingen börjar bli lite mossig då man alltmer har börjat snegla mot hiphop. Fler och fler av de man vill umgås med har gått över till att lyssna på och köpa hiphop. Känslan av att stå lite utanför kan för en tonåring bli påtaglig även i detta fall. Men det är ändå en skillnad i förhållande till den ton-

åring som i princip inte har råd att köpa några skivor alls. Om vi tänker oss konsumtionsarenan som ett nöjesfält så finns det en lång rad alternativ att välja på. Det finns inte bara en karusell som gäller, utan olika grupper föredrar olika attraktioner. Denna avhandling fokuserar på dem som knappt har råd att betala entréavgiften. De har naturligtvis också preferenser avseende vilka attraktioner de föredrar och vilka de starkt ogillar. Men så länge deras problem handlar om entréavgiften är det ett hotande utanförskap och avvikande som upptar engagemanget.

Att hantera knapphet mitt i överflödet

Att leva med en knapp ekonomi i ett överflödssamhälle kräver att man förhåller sig till såväl materiella som sociala nödvändigheter. I avhandlingen har jag identifierat fem olika förhållningssätt när det gäller att hantera konsumtion: kompensation, fasadupprätthållande, försakelse, akutlösningar och undvikande. På olika sätt kan samtliga knytas till spänningsförhållandet mellan materiella och sociala nödvändigheter. Det tycks vara de sociala nödvändigheterna som skapar stress och oro. Hade man enbart haft de materiella nödvändigheterna att ta hänsyn till hade förmodligen vardagen varit enklare. Socialbidrag eller en låg deltidslön tycks till stora delar vara tillräckligt för att klara de materiella nödvändigheterna så länge pengarna inte också ska räcka till sociala nödvändigheter.

Även de som befinner sig i en marginell position på konsumtionsarenan ska ses som aktörer. I delar av den välfärdsforskning som bedrivs finns en risk att de fattiga eller utsatta beskrivs som passiva mottagare av välfärdstjänster. Deras vardag och välgång är uteslutande beroende av statliga och lokala välfärdsoperatörer. I andra delar betonas aktörsperspektivet, de marginaliserade agerar, planerar och söker lösningar för att hantera en problematisk situation. Utifrån denna avhandling menar jag att även de mer sårbara grupperna är att förstå som aktiva och delaktiga – i synnerhet när det gäller konsumtion. De är inte aktörer enbart i den bemärkelsen att de söker lösningar och strategier för egen del. De kan även betraktas som medskapare när det gäller de föreställningar som påverkar och styr konsumtionsarenan. Jag menar att det vore för enkelt att förlägga orsakerna till såväl hedonistiska som asketiska föreställningar inom en viss sfär, t.ex. till marknadsförare, medier eller andra som befinner sig i mer etablerade och centrala positioner. I avhandlingen belyses inte enbart hur hushållen

Nödvändighetens pris

har att anpassa sig till krav och förväntningar utan även hur de själva tar del i skapandet och vidmakthållandet av dessa.

Problemet handlar snarare om deras möjligheter att leva upp till och hantera konsumtionsrelaterade krav och förväntningar. Jag vill här återknyta till ett tidigare resonemang om att de fattiga betraktas som annorlunda. Låginkomsttagare och arbetslösa som på olika sätt befinner sig i marginella positioner tillskrivs ibland, detta gäller såväl vetenskap som medier, ett annorlundaskap. De är obegripliga, hur kan de år efter år hanka sig fram på så lite pengar, hur lever de egentligen? Vi forskar och försöker förstå, men risken är att vi gör dem ännu mer annorlunda. Olikheten förstärks och likheten tonas ner. Utifrån de förhållningssätt som presenterats finns möjligheter att lyfta fram såväl likheter som olikheter. Jag har framför allt funnit likheter. De resonemang och förhållningssätt som hushållen berättar om pekar inte mot ett annorlunda sätt att tänka eller förhålla sig utan bottenar snarare i samma önskan som andra har när det gäller att ha, att äga och att göra. Skillnaden är att andra hushåll kan köpa eller göra dessa saker utan att behöva försaka nödvändigheter eller försätta sig i skuldsituationer som man inte kan hantera. Kompensation, fasadupprätthållande och undvikande pekar i min förståelse inte på något annorlunda, snarare på ett förhållningssätt vilka kan förstås som ett svar på de villkor, såväl de konkreta som de mer upplevda, som råder på konsumtionsarenan. Hushållen med knapp ekonomi har svårigheter att samtidigt hantera de konsumtionsinriktade och de sparsamhetsinriktade kraven, de tvingas välja. Det är de knappa resurserna – inte människorna – som är det irrationella, det som inte passar in i överflödssamhället. Ett konsumtionssamhälle som i vissa delar bygger på jämförelser, symboler och status skapar med sina stratifieringsmekanismer vinnare och förlorare.

Förhållningssätten ska även ses mot bakgrund av att de olika positionerna på konsumtionsarenan inte är neutrala, de är bärare av olika grad av status respektive skam. Att befinna sig alltför långt ut i marginalen kan innebära att risken att utsättas för känslan av skam och utanförskap ökar. Naturligtvis kan även de som befinner sig i mer etablerade positioner uppleva detta om de på ett uppenbart sätt bryter mot rådande koder och normer. En annan arena som har relevans i sammanhanget är den vi kan kalla för "föräldraskapsarenan". Även denna styrs av specifika regler och koder. Grundmekanismerna bakom etablering och marginalisering är förmodligen desamma men skillnader finns. T.ex. kan en barnfamilj som är väletablerad i övrigt (hög inkomst, statustyngt yrke och boende) bryta

Nödvändighetens pris

mot det goda föräldraskapet genom att i omgivningens ögon ägna för lite tid åt sina barn eller ställa för höga krav på barnen. I föreställningen om den goda föräldern ligger implicit förväntningar som rör konsumtion, bland annat i relation till institutioner som förskola och skola. Krav på rätt utrustning samt möjligheter att finansiera vissa aktiviteter kan hänföras till kategorin gott föräldraskap. I detta sammanhang samvarierar krav och förväntningar på de båda arenorna – risken för skam eller utpekande upplevs av hushållen i empirin som förhållandevis hög. Förhållningssätten kan utifrån detta resonemang också förstås som strategier i relation till båda arenorna.

Marknadsvillkor, nödvändighetsgapet och barn

Marknadsvillkor

Den grundläggande problematiken tycks i huvudsak vara knuten till två aspekter. Den ena har att göra med försörjningsvillkorens relation till marknadsvillkoren. I empirin och med hjälp av tidigare forskning (t.ex. Caplowitz 1963, Andreasen 1975, Middleton et al. 1994, Allwitt & Donley 1996) har jag försökt visa hur hushåll med knapp ekonomi stöter på olika slags problem i mötet med varu- och tjänstemarknaden. Det ideala kundsegmentet verkar bestå av hushåll med en inkomst som dels är säker och dels ligger i medelskiktet eller däröver. Konsumenter i detta segment kan förväntas vara lojala och konsumera förhållandevis stora kvantiteter. Marknadsvillkoren konstrueras således med utgångspunkt i denna kategori. Vidare kan denna kategori sägas utgöra idealet för hur en konsument ska uppträda när det gäller sparande, bufferhållning, utnyttjande av erbjudanden, undvikande av dyrare krediter etc. Med en låg och osäker inkomst ser möjligheterna som konsument annorlunda ut. Försörjningsproblematiken bygger på hur relationen mellan välfärdsstaten och arbetsmarknaden utvecklats och förändrats. En person som har en fast anställning med en hygglig inkomst gynnas av det generella välfärdssystemet medan den som har tillfällig och osäker anställning med en lägre inkomst missgynnas. Detta pekar mot att hushållen i empirin och andra hushåll som befinner sig i en liknande situation står inför en tredelad etablerings- eller tillgänglighetsproblematik. En marginell position på ar-

Nödvändighetens pris

betsmarknaden försvårar etablering i de generella välfärdssystemen. Vidare ger dessa etableringsproblem ytterligare svårigheter om vi vänder oss mot varu- och tjänstemarknaden. Även på denna arena tycks det finnas regelverk och hinder för dessa grupper. De alternativa lösningarna, som krediter och nedprioritering av nödvändig konsumtion, tenderar att i sin tur skapa nya problem. Om man saknar tillgång till de generella välfärdssystemen är ett alternativ att vända sig de selektiva eller behovsprövade lösningarna som t.ex. socialbidrag. Denna lösning innebär inte enbart ett slags andra klassens välfärdslösning utan även att man blir en andra klassens konsument. Återigen synliggörs kopplingen mellan varu- och tjänstemarknaden och välfärdsstaten respektive arbetsmarknaden.

Nödvändighetsgapet

Den andra aspekten har att göra med förståelsen av konsumtion utifrån två föränderliga kategorier: materiellt nödvändig konsumtion och socialt nödvändig konsumtion. I ett samhälle där de flesta inte behöver bekymra sig i någon högre grad om den materiellt nödvändiga konsumtionen riktas konsumtionsintresset istället mot det socialt nödvändiga eller sådant som ingår i olika konsumtionstrender. Dellgran och Karlsson (2001) använder begreppet social emulation vilket i huvudsak fångar fenomenet att konsumera för att passa in snarare än för att tillgodose de grundläggande materiella behoven. Enkelt uttryckt tycks det vara så inkomsten för hushållen i empirin är för låg för att de ska ha möjlighet att följa de allmänna konsumtionstrenderna. Den socialt nödvändiga konsumtionen är den som ställer till mest bekymmer för barnfamiljer med knapp ekonomi. De upplever sig vara pressade till att försöka följa de konsumtionsmönster som de uppfattar att en majoritet av befolkningen har. Den materiellt nödvändiga konsumtionen blir inte problematisk förrän man tvingas prioritera ner denna till förmån för den socialt nödvändiga konsumtionen. I kapitel 2 beskrev jag hur barnfamiljer generellt förändrat sin inkomststandard i förhållande till miniminivån 1,0. Klyftan har ökat betydligt sedan mitten av 1990-talet. Vad får detta för konsekvenser när det gäller vad som uppfattas som materiellt respektive socialt nödvändig konsumtion? Om de varor och tjänster som uppfattas som socialt nödvändiga kostandsmässigt glider allt längre bort från det som är möjligt att konsumera med en inkomststandard runt 1,0 talar mina resultat för att de som har inkomster runt denna gräns kommer att tvingas (eller tvinga sig själva) till en alltmer

Nödvändighetens pris

”irrationell” konsumtion. Med detta avser jag ett ökat kreditanvändande och högre skuldsättning samt en kraftigare nedprioritering av sådant som uppfattas som materiellt nödvändigt. Kanske innebär detta en ökad aktivitet vad gäller kostsamma men lättillgängliga krediter, pantbanker, hyrköp etc. Alternativet är att ställa sig utanför, och i takt med att gapet ökar mellan socialt och materiellt nödvändigt, framstå som alltmer avvikande.

Detta skulle i så fall tyda på att i ekonomiskt goda tider eller vid tillväxt ökar konsumtionstrycket på hushåll med knapp ekonomi (jfr Bauman 1998). Ojämlighet i inkomsthänseende kan utifrån detta resonemang ges ytterligare en dimension. Tillväxt och löneökningar för de som befinner sig i mellanskiktet ger utrymme för ett ökat varuutbud med nya trender och ”måsten” som följd. För de som inte följer med i denna utveckling blir glappet mellan vad de kan och vad de skulle behöva konsumera för att inte avvika ännu större. Nedprioriteringar av nödvändig konsumtion samt utnyttjande av krediter blir än mer påtagligt och riskfyllt. Vidare kan frågor ställas kring t.ex. socialbidragets konstruktion vad gäller dess flexibilitet i förhållande till utbudet på varu- och tjänstemarknaden. Vi vet t.ex. att socialbidragets värde minskat med ca 20 procent sedan 1986 (Salonen 2002)³⁹. Men egentligen ligger problemet inte i huruvida socialbidraget går att överleva på eller inte. Socialbidraget tycks täcka de nödvändiga och grundläggande kostnader ett hushåll kan tänkas ha. Problemet ligger istället i relationen till det omgivande samhället. Även hushållen som befinner sig längst ner i inkomsthierarkin befinner sig i ett överflödssamhälle med helt andra förväntningar kring konsumtion än vad ett socialbidrag räcker till.

Barn

I avhandlingen är det barnfamiljer som undersöks. Eftersom jag inte studerat andra hushåll kan jag inte veta vad som är specifikt just för barnfamiljer med knapp ekonomi. Jag kan däremot konstatera att barnen ges en central plats i föräldrarnas berättelser. En stor del av de överväganden och

³⁹ Socialstyrelsen rekommenderade 1986 en norm för hushållens baskonsumtion som skulle vara vägledande för kommunernas socialbidragsnorm. 1998 infördes en miniminorm som kommunerna inte fick understiga. Denna norm innehöll emellertid färre antal godkända utgiftsposter. Enligt Salonen (2002) innebär detta att ”den officiella socialbidragsnormen för 1999 ligger drygt 20 procent lägre än den norm för baskonsumtion som SCB använder sig av för att beräkna hushållens inkomststandard” (ibid s. 28).

Nödvändighetens pris

prioriteringar som rör familjernas konsumtion tycks handla om barnen. Detta kan kanske i viss mån förklaras med att föräldrarna i min studie vill framstå som ansvarsfulla och som att de visar omsorg om barnen. Men även om denna reservation tas i beaktande anser jag det tydligt att barnen spelar en betydelsefull roll. Barnen tycks på flera sätt bli de i familjen som utgör bedömningskriteriet för såväl familjen själv som för omgivningen avseende hur väl familjen lyckas leva upp till olika konsumtionsförväntningar. Förutom från barnen i familjen kommer dessa förväntningar framför allt från fyra håll: a) marknadsföring, reklam och medier, b) kamrater, c) andra i omgivningen (grannar, vänner, kamraternas föräldrar etc. samt d) skol- och dagispersonal och andra med liknande funktioner. Kraven och förväntningarna är inte samstämmiga, t.ex. kan kamraters och skolpersonals förväntningar skilja sig åt ganska avsevärt. Vidare är kraven och förväntningarna inte entydiga eftersom de inriktar sig både på vad barnen bör ha för att inte avvika och på hur föräldrarna prioriterar. Det kan med andra ord bli fråga om negativa omdömen för att chips prioriteras på lördagskvällen såväl som för att det är synd om barnen för att de får aldrig något extra.

Jag tycker mig se att barnens betydelse uttrycks i två olika bilder. Den ena är den mer klassiska offerrollen, det är synd om barnen vars föräldrar har en knapp ekonomi. De riskerar att hamna utanför och föräldrarna försöker kompensera så gott det går. Men i mönstret som bildas av de olika förhållningssätten ser jag också en annan bild. Denna bild tydliggörs när föräldrarna gör allt för att försöka tillfredsställa de krav och förväntningar som kommer från barnen själva och från den omgivning jag beskrev ovan. Barnen framstår i detta sammanhang snarare som prinsar och prinsessor, kräver de inte själva att de ska ha något så kommer kraven utifrån. Föräldrarnas prioriteringar är ständigt inriktade på barnen. Barnen har förmodligen inledningsvis inte själva någon del i detta spel men kan allt eftersom bli medvetna om spelet och eventuellt utnyttja det. Mot bakgrund av detta perspektiv kan man ställa frågan om det inte är föräldrarna som är offren. Miller (1998) har skrivit att kvinnans frigörelse har varit och är problematisk. För länge sedan var det gudomen som skulle dyrkas och tjänas. I och med sekularisering och avmystifiering blev det istället mannen som intog gudomens plats. Under ett antal decennier av strävanden mot jämställdhet har kvinnan delvis lyckats frigöra sig från den dominerande föreställningen att det är mannen som ska dyrkas. Men enligt Miller är det nu barnen som sätts på piedestal och blir föremål för dyrkan

och tjänande. Millers tankegång är kanske provokativ mot såväl kvinnor som föreställningar om att barnen bör lyftas fram ännu mer, t.ex. barnperspektivet. Miller fokuserar inte specifikt på grupper med knapp ekonomi men jag anser att hans resonemang ger möjligheter till en annorlunda tolkning av barnens roll i denna studie. Visst anser jag att barnen kan ses som offer för en besvärlig ekonomisk situation, men om vi stannar vid denna bild förlorar vi också möjligheten att se alternativa tolkningsmöjligheter.

Frågeställningar för fortsatt forskning

Denna avhandling har varit spännande att arbeta med. Att fläta samman teorier om välfärd med teorier från sociologi, antropologi och kulturteori har tvingat mig att se på forskningsfältet utifrån nya perspektiv. Under arbetets gång har jag fördjupat mina kunskaper men samtidigt ställts inför nya frågeställningar. Jag vill avslutningsvis peka på några frågor som jag menar är angelägna att ställa i förhållande till de problem jag pekar på i denna avhandling.

Den första frågeställningen handlar om hur vi jämför oss med varandra avseende konsumtion. Hur ser jämförelserna individer och grupper emellan ut på t.ex. arbetsplatser eller skolor? Föreligger det några skillnader när det gäller hur barn, tonåringar och vuxna jämför sig med varandra inom respektive kategori? Vad är det som gör att vissa personers eller gruppers konsumtionsmönster blir upphöjt till norm på en skola eller på en arbetsplats? Vem jämför man sig med? Vilka skillnader går att identifiera vad gäller aspekter som ålder, kön, utbildning, yrke, inkomst, etnicitet, storstad, landsbygd etc? I detta sammanhang kan teoretisk hjälp hämtas från Mertons referensgruppsteori och Bourdieus mer socioekonomiska hierarkiska förståelse, såväl som från mer postmoderna teorier med fokus på livsstilar och spel med identiteter.

Den andra frågeställningen sätter fokus på kategorierna materiellt nödvändig respektive socialt nödvändig konsumtion. I denna frågeställning inbegrips såväl de bakomliggande föreställningarna kring nödvändighet respektive icke-nödvändighet som de konkreta uttrycksformer dessa föreställningar får i t.ex. utformningen av socialbidrag eller existensminimum. Vilka aktiviteter och varor hamnar i vilken kategori och varför? Hur ser den process ut där en vara från att ha betraktats som icke-nödvändig över-

Nödvändighetens pris

går till att placeras i kategorin nödvändig? Vidare kan frågor ställas kring varaktigheten i socialbidragstagandet i förhållande till socialbidragsnormen – är nödvändig respektive icke-nödvändig samma sak under en bidragsperiod som sträcker sig över tre månader som en som varar i tre år?

I denna frågeställning ligger även en utmaning för välfärdsforskningen. Vilka möjligheter finns det att framgent forskningsmässigt försöka fånga relationen mellan socialt och materiellt nödvändig konsumtion i förhållande till ekonomisk knapphet? I detta sammanhang kanske det är nödvändigt att konsumtions- och välfärdsforskare tillsammans försöker närma sig frågor som rör mekanismerna bakom sociala nödvändigheter.

En tredje frågeställning handlar om att undersöka specifika områden på varu- och tjänstemarknaden. I denna avhandling har olika varuområden behandlats förhållandevis övergripande. Det finns anledning att sätta sökarljuset på ett specifikt område som t.ex. kläder, hemelektronik eller livsmedel. Hur uppträder exklusionsmekanismerna utestängning, barriärer och fördyringar på ett mer avgränsat varu- eller tjänsteområde? Detta skulle även kunna möjliggöra en fördjupad studie där man undersöker olika aktörers (konsumenter, säljare, producenter, marknadsförare, medier) förhållningssätt vad gäller konsumtionsvillkor och de strategier som är kopplade till dessa. Andra intressanta undersökningsobjekt utgörs av de olika aktörernas gemensamma produktion av symbolvärde och koder i förhållande till en specifik varukategori.

En fjärde problemställning handlar om hushållet som en sluten enhet. I denna avhandling har jag mer implicit pekat på de mekanismer som finns inom hushållet, mellan hushållsmedlemmarna, vad gäller aspekter som överväganden och beslut kring konsumtion. Tidigare forskning (se t.ex. Anderson et al. 1994, Ekström 1995, Nyman 1996, Bonke 1997, Penartz & Niehoff 1999) har visat att det interna spelet kring resursfördelning och konsumtion är komplext och betydelsefullt för förståelsen av hushållet i förhållande till konsumtion. Men vi behöver nå längre när det gäller vad ekonomisk knapphet betyder för de intrafamiljära processerna.

En femte fråga som avhandlingsarbetet har väckt handlar om att ytterligare fördjupa den teoretiska förståelsen av vad det innebär att leva under knappa förhållanden i ett samhälle som präglas av konsumtion. Hur kan teorier som fokuserar på konsumtion och dess betydelse relateras till välfärdsteorier om utanförskap och exkludering? Kan konsumtionsdimensionen innebära en förändrad syn på ekonomisk knapphet? Som denna av-

Nödvändighetens pris

handlig visar behövs fortsatt forskning för att arbeta fram nya begrepp och analytiska raster.

Det finns fler frågor att ställa, men syftet har varit att peka på några möjliga vägar att gå. I denna avhandling har jag visat på betydelsen av en dimension av ekonomisk knapphet som tidigare inte lyfts fram. Min förhoppning är att konsumtion ska ges en mer framträdande roll i kommande välfärdsforskning. Utan sådan forskning riskerar såväl beslutsfattare som de verksamheter där man arbetar med ekonomiskt utsatta grupper att gå miste om en betydelsefull del av dessa gruppers levnadsförhållanden.

Nödvändighetens pris

Appendix

Delstudie A

Introbrev

Brev från Hyresgästernas Riksförbund

 Hyresgästernas Riksförbund

Bilaga 2

Vår referens
SB

Datum
Mars 2000

Hjälp oss att beskriva verkligheten för ansvariga politiker!

Hyresgästföreningen har gett Socialhögskolan vid Lunds universitet i uppdrag att söka ta reda på hur förändringarna i samhället under 1990-talet har påverkat de som behöver bostadsbidrag för att kunna betala sin hyra. Och för detta behöver vi er hjälp.

Hyresgästföreningen är en helt fristående organisation, som arbetar för bättre villkor för hyresgästerna. Resultaten från denna undersökning hoppas vi skall hjälpa regering och riksdag att få en bättre förståelse för de villkor många människor med låga inkomster lever under. För Hyresgästföreningen kommer undersökningen att vara av stort värde i vår verksamhet med att påverka bostadsföretag, värdar, kommuner liksom regering och riksdag för bra villkor för alla hyresgäster.

Deltagandet i undersökningen är helt frivilligt. Försäkringskassan kommer inte att få reda på hur någon svarat. Men genom att ni medverkar kommer ni att ge ett viktigt bidrag till kunskapen om hur det svenska samhället fungerar.

Hjälp oss och de duktiga forskarna på Socialhögskolan att visa hur vardagen ser ut för hushåll med små inkomster!

Med vänlig hälsning
HYRESGÄSTERNAS RIKSFÖRBUND

Sven Bergensträhle
utredare

Appendix

Brev 1

Hur har barnfamiljerna klarat 90-talet?

Vi är två forskare från Socialhögskolan, Lunds Universitet, som fått i uppdrag av Hyresgästernas Riksförbund (se brev) att genom intervjuer ge en bild av hur hushåll med barn har upplevt de förändringar som skett i Sverige när det gäller boende och välfärdsfrågor i stort. Vi är intresserade av era erfarenheter och funderingar kring ert boende.

För att denna undersökning ska kunna genomföras är vi beroende av er medverkan. Utan er hjälp kan vi inte få reda på hur det faktiskt har sett ut. Vi vill samtala med er vid ett tillfälle (ca 1 timme) på en plats som passar er. I redovisningen garanterar vi fullständig anonymitet och ingen kommer att kunna se vem som sagt vad eller deltagit i någon intervju.

Ert namn och adress har vi fått genom bostadsbidragsregistret, vid Försäkringskassan i Landskrona. Detta är den enda kontakt vi kommer att ha med Försäkringskassan. De kommer inte att få någon information om vilka hushåll som vi talat med.

Om ni vill medverka i en intervju kan ni fylla i svarstalongen och skicka den i det medföljande kuvertet, snarast och helst inom två veckor. Har ni några frågor kan ni kontakta Torbjörn Hjort på tel nr 046 – 222 31 59.

Tack för er medverkan

Torbjörn Hjort
Socialhögskolan
Box 23
221 00 Lund

Tapio Salonen
Socialhögskolan
Box 23
221 00 Lund

Svarstalong

Jag/Vi vill medverka i intervju. Vi kan nås på tel nr

Önskas tolk? Ange språk

Nödvändighetens pris

Brev 2

Hej

För tre veckor sedan fick ni ett brev (se medföljande brev) om ni ville vara med i en intervju. Era erfarenheter är viktiga för att vi bättre ska kunna förstå barnfamiljernas situation under 1990-talet. Vi gör därför ännu en förfrågan om ni kan tänka er att medverka i en intervju.

Som tack kommer ni att få två trisslotter.

Om ni vill medverka i en intervju kan ni fylla i svarstalongen och skicka den i det medföljande kuvertet, snarast. Har ni några frågor kan ni kontakta Torbjörn Hjort på tel nr 046 – 222 3159.

Tack för er medverkan

Torbjörn Hjort
Socialhögskolan
Box 23
221 00 Lund

Tapio Salonen
Socialhögskolan
Box 23
221 00 Lund

Boendestudien: Intervjuguide

BAKGRUND

Försörjningsbild (i grova drag under 90-talet, tid och i vilken grad)

Socialbidrag
Bostadsbidrag
Arbete
Arbetsmarknadsåtgärd
A-kassa
Annat

I fall av utländsk härkomst

När till Sverige

Appendix

När till Landskrona
Flyktingförläggning
Omständigheter kring flyttningen/flykten till Sverige

BOENDESITUATIONEN

FRÅN ULF

Hur bor ni:
Antal rum
Kvadratmeter
Hushållssammansättning

(12 a) Tycker du att bostaden är för liten, lagom eller för stor för Dig/Er?

- 1 för liten
- 2 lagom
- 3 för stor
- 8 vet inte

(12 b) Hur trivs Du med Din bostad? Trivs du...

- 1 mycket bra,
- 2 ganska bra,
- 3 ganska dåligt, eller
- 4 mycket dåligt?
- 8 Vet ej/ ej aktuellt

(13) Vilket av följande i Din bostad är Du nöjd med?

	Nöjd	Varken nöjd eller missnöjd	Missnöjd	Vet inte Inte aktuellt
a) Köket (kokvrån)	1	2	3	8
b) Hygienutrymmena (toalett, bad, dusch)	1	2	3	8
c) Förvaringsutrymmena (linneskåp, garderober o.d)	1	2	3	8
d) Ljudisoleringen	1	2	3	8
e) Ventilationen	1	2	3	8
f) Värmen	1	2	3	8
g) Planlösningen	1	2	3	8
h) Utsikten	1	2	3	8

Nödvändighetens pris

i) Inbrottssäkerheten	1	2	3	8
j) Bostadens storlek	1	2	3	8
k) Boendekostnaderna i förhållande till vad Du får för pengarna	1	2	3	8
l) Om barn födda 1993 eller senare Barnäkerheten	1	2	3	8
m) Om hyresrätt Bostadens och husets underhåll, t.ex. reparationer, trappstädning	1	2	3	8

(14) Har Du/Ni hemförsäkring?

- 1 Ja
- 2 Nej
- 8 Vet ej

(17) Vilket år flyttade Du in i den här bostaden (till det här hemmet)?

Inflyttningsåret

Har alltid bott i nuvarande bostad

(33) Finns det någon här i området som Du brukar utbyta små tjänster med, t.ex. genom att hjälpa varandra med blomvattning eller lån av småsaker?

- 1 Ja, flera personer/familjer
- 2 Ja, en person
- 8 Nej

(45) Bortse nu helt från bostaden och tänk endast på själva bostadsområdet. Hur trivs Du med att bo i detta område? Trivs du...

- 1 mycket bra,
- 2 ganska bra,
- 3 ganska dåligt, eller
- 4 mycket dåligt
- 8 vet ej/ej aktuellt

Kritiska händelser

(vara uppmärksam på relevanta följdfrågor om t.ex. bostadsbidraget: nivå, tillgänglighet, föränderlighet, regler som påverkar "faktsikt beteende")

Appendix

Vilka förändringar har skett vad gäller boendesituationen under 90-talet? Flyttning, förändrad hushållssammansättning, förändrad inkomst, hyreshöjning etc.

Vilka resonemang eller överväganden kring boendet har skett i hushållet under 90-talet?

Uppfattning om hyrans andel av inkomsten, har detta förändrats under 90-talet?

Boendesociala förändringar: har området/grannskapet förändrats?

Förändring av villkoren kring bostadsbidraget, hur har detta påverkat hushållet?

Hinder eller barriärer på bostadsmarkanden i förhållande till hushållets resurser (problem på bostadsmarknaden)?

Hur gå tillväga vidd flytt?

Nöjd med bostaden, i förhållande till storlek, planlösning etc.

EKONOMI – BARN – KONSUMTION

FRÅN ULF

(170 a) Om Du plötsligt skulle hamna i en förutsedd situation, där Du på en vecka måste skaffa fram 14 000 kronor, skulle Du klara det?

- 1 Ja
- 2 Nej

(170 b) På vilket sätt skulle Du göra det?

- 1 uttag från eget bankkonto
- 2 lån från annan hushållsmedlem
- 3 lån från andra släktingar eller vänner
- 4 lån i bank eller liknande

Nödvändighetens pris

5 andra sätt, nämligen

(376) Hur lätt eller svårt är det att få dian/hushållets inkomster att räcka till? Är det...

- 1 med stora svårigheter
- 2 med en del svårigheter som det gå ihop eller
- 3 går det ganska lätt
- 4 mycket lätt
- 8 vet inte

ULF 98

(172 a) Har det under de senaste 12 månaderna hänt att Du haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar mm?

- 1 Ja
- 2 Nej

(172 b) Har det under de senaste 12 månaderna hänt att lönen/pengarna tagit slut och att du blivit tvungen att

	Ja	Nej
... låna från släkt eller vänner för att klara matkontot?	1	2
... låna från släkt eller vänner för att kunna betala hyran i tid?	1	2
... begära socialhjälp för att klara matkontot?	1	2
... begära socialhjälp för att kunna betala hyran i tid?	1	2
... låta bli att betala hyran i tid?	1	2

(173) Om Du tänker på Dina/Ditt hushålls inkomster och utgifter, blir det vanligtvis några pengar över som Du/Ni kan spara?

- 1 Ja
- 2 Nej, eller mycket lite

(182) Jag kommer nu att räkna upp ett antal saker som är relaterade till vår materiella levnadsstandard. Kan Du ange vilka av de här sakerna som Du har tillgång till som Du inte har tillgång till och inte heller vill ha, eller som Du inte har och vill ha, men inte har råd till?

Appendix

	Har tillgång till	Har inte och vill ej heller ha	Har inte vill ha men har inte råd	Ej aktuellt	Vet ej
1) Diskmaskin	1	2	3	4	8
2) Egen tvättmaskin (ej tvättmaskin i gemensam tvättstuga)	1	2	3	4	8
3) Frys	1	2	3	4	8
4) Mikrovågsugn	1	2	3	4	8
5) Dammsugare	1	2	3	4	8
6) Telefon	1	2	3	4	8
7) Mobiltelefon	1	2	3	4	8
8) TV	1	2	3	4	8
9) Video	1	2	3	4	8
10) Stereo (CD och /eller bandspelare)	1	2	3	4	8
11) Dator	1	2	3	4	8
12) Daglig tidning	1	2	3	4	8
13) Egen bostad (ej andrahandskontrakt)	1	2	3	4	8
14) Modern bostad (bad/dusch, wc, centralvärme, spis och kylskåp)	1	2	3	4	8
15) Balkong eller egen uteplats	1	2	3	4	8
16) En bostad så stor att inget sovrum behöver delas av mer än två personer	1	2	3	4	8
17) Hemförsäkring	1	2	3	4	8
18) Bil	1	2	3	4	8
19) Körkort	1	2	3	4	8
20) Kläder som någorlunda överensstämmer med det aktuella modet	1	2	3	4	8
21) Finkläder för speciella tillfällen, t.ex. kostym	1	2	3	4	8
22) Privat pensionsförsäkring	1	2	3	4	8
23) Internet (ej ULF)	1	2	3	4	8

(183) Nu ska jag räkna upp olika aktiviteter som är relaterade till vår materiella levnadsstandard. Kan Du ange vilka av de här aktiviteterna som Du gör
gör inte och inte heller vill göra
vill göra men har inte råd att göra?

Nödvändighetens pris

	Gör	Gör inte och vill ej heller göra	Gör inte vill göra men har inte råd	Ej aktuellt	Ver ej
1) Utnyttjar kollektiva färdmedel när Du behöver	1	2	3	4	8
2) Att vid behov köper nya kläder, inte andrahandskläder	1	2	3	4	8
3) Klipper Dig hos frisör minst en gång var tredje månad	1	2	3	4	8
4) Äter lagad mat minst en gång om dagen	1	2	3	4	8
5) Äter en extra påkostad måltid någon gång per vecka	1	2	3	4	8
6) Ställer till med festligheter vid speciella tillfällen	1	2	3	4	8
7) Köper presenter till familj och nära vänner minst en gång om året, t.ex. vid födelsedagar och julafton	1	2	3	4	8
8) Bjuder hem vänner minst en gång i månaden	1	2	3	4	8
9) Åker på semesterresa en vecka per år (ej hos släktingar och vänner)	1	2	3	4	8
10) Utnyttjar en sommarstuga minst en vecka per år	1	2	3	4	8
11) Går ut och roar Dig eller äter ute en gång var fjortonde dag	1	2	3	4	8
12) Går till på bio, teater eller konsert minst en gång i månaden	1	2	3	4	8
13) Går till tandläkare minst en gång om året	1	2	3	4	8
14) Uppsöker läkare och köper mediciner vid behov	1	2	3	4	8
15) Sparar regelbundet, minst 500 kr per månad	1	2	3	4	8

(185) Tycker Du att Din nuvarande standard är högre, lägre eller ungefär den samma som för fem år sedan?

- 1 mycket högre
- 2 högre
- 3 ungefär den samma
- 4 lägre
- 5 mycket lägre

Appendix

(187) Om Du ser till ditt hushålls nuvarande inkomst (räkna alla inkomster), får Du/Ni ekonomin att gå ihop med...

- 1 stora svårigheter
- 2 vissa svårigheter
- 3 små svårigheter
- 4 ganska lätt
- 5 lätt
- 6 mycket lätt

Vardagsexempel

(frågor ställs kring nedanstående teman hur de vuxna prioriterar utifrån barnens situation)

vad gör ni (med barnen) på helgerna
 föreningsliv
 kapitalvaror
 kommunikationer, IT
 semester
 mat
 kläder
 nöjen/kultur
 kamrattryck
 kostnader i samband med skola, t.ex. utflykter, resor
 prioriteringar / nedprioriteringar

Intervju-nummer	Sammanboende /ensamstående	Ursprung	Försörjning
1	Sammanboende	Svensk	Deltid + studerande
2	Ensamstående kvinna	Svensk	A-kassa/timanställning
3	Ensamstående kvinna	Svensk	Deltid/timanställning
4	Sammanboende	Utländsk	Socialbidrag
5	Ensamstående kvinna	Svensk	Studiemedel Sjukpenning
6	Ensamstående kvinna	Svensk	Heltid?
7	Ensamstående kvinna	Svensk	Deltid
8	Ensamstående kvinna	Svensk	A-kassa
9	Ensamstående kvinna	Svensk	A-kassa
10	Sammanboende	Utländsk	Socialbidrag
11	Sammanboende	Utländsk	Kortare anställningar A-kassa
12	Sammanboende	Utländsk	Socialbidrag

Nödvändighetens pris

13	Ensamstående kvinna	Utländsk	Socialbidrag
14	Sammanboende	Utländsk	Socialbidrag
15	Sammanboende	Svensk	Deltid + Studier
16	Sammanboende	Utländsk	Vik + A-kassa + Studier
17	Ensamstående kvinna	Svensk	Deltid + sjukbidrag
18	Ensamstående kvinna	Svensk	Deltid
19	Sammanboende	Utländsk	Socialbidrag
20	Sammanboende	Svensk	Deltidsvik + föräldraledig

Delstudie B

Intervjuguide

Intervjuerna har skett i en samtalande ton där jag introducerat teman och bitt intervjudeltagarna berätta om egna erfarenheter, gärna med konkreta exempel. I några fall har vissa teman diskuterats mer djupgående och när det gäller andra har det snarare handlat om svar som t.ex. ”det har jag aldrig tänkt på”. Jag har alltså låtit intervjudeltagarna styra intervjun till viss del.

Teman

Boende (relation mellan boende och ekonomi, hur man trivs med boende och område, service och butiker i närheten, eventuella försök att byta bostad, relation till bostadsvärd).

Livsmedel (vilka butiker, utnyttjande av erbjudanden, planering; lista, impuls, prioritering, hur en knapp ekonomi påverkar konsumtion av livsmedel).

Kläder (vilka butiker, utnyttja erbjudanden, planering, prioritering, mode, hur påverkar en knapp ekonomi konsumtion av kläder).

Kapitalvaror (finansiering, vilka butiker, vad göra om tv:n går sönder, prioritering, avsaknad av kapitalvaror).

Kommunikationer (hur transportera sig vid resor – längre och kortare, vid konsumtion, månadskort – enkelbiljett, hur en knapp ekonomi påverkar hushållets sätt att transportera sig).

Tjänster: t.ex. telefoni, Internet och el (tillgång till telefoni och Internet, begränsningar, betydelse av avreglering, tjänsternas betydelse för konsum-

Appendix

tion. I denna kategori ingår även tillgång till information som t.ex. dagstidning).

Finansiella tjänster (relation till bank, eventuella lån och försäkringar, krediter hos andra kreditinstitut, avslag på ansökningar).

Fritidsaktiviteter

Nöjen

Hälsa- och sjukvård (besök hos läkare och tandläkare, medicinkostnader, glasögon).

Barnens betydelse för prioritering av konsumtion.

Intervju-tillfälle	Sammanboende /ensamstående	Ursprung	Försörjning
1	Ensamstående kvinna	Svensk	Socialbidrag
2	Ensamstående kvinna	Svensk	Socialbidrag
3	Ensamstående kvinna	Utländsk	Socialbidrag
4	Ensamstående kvinna Ensamstående kvinna	Svensk Utländsk	Socialbidrag Heltidsanställning
5	Ensamstående kvinna Ensamstående kvinna	Svensk Utländsk	Socialbidrag Socialbidrag

Delstudie C

Fokusgruppsintervjuer

Makalösa föräldrar

010425

Introduktion till deltagarna

Intresserad av exempel, vardagsexempel på fördyrande omständigheter, barriärer eller hinder i samband med konsumtion eller planerad konsumtion. Om ni på något sätt upplevt er som diskriminerad som konsument p.g.a. ekonomisk situation eller för att ni är ensamstående. Egna eller bekantas erfarenheter.

Om jag säger att det är dyrare att vara fattig eller ha begränsade ekonomiska resurser, vad är det första ni kommer att tänka på?

Nödvändighetens pris

Temat

Boende

Livsmedel

Kläder

Kapitalvaror (hemelektronik som tv, video, dator etc.)

Fritid

Kommunikationer

Tjänster som t.ex. telefoni

Nöjen

Finansiella tjänster (banktjänster, försäkringar)

Övrigt

Intervju-tillfälle	Sammanboende /ensamstående	Ursprung	Försörjning
1	Ensamstående kvinna	Svensk	Samtliga hade anställningar.
	Ensamstående kvinna	Svensk	Heltid eller deltid. Data saknas avseende exakta uppgifter.
	Ensamstående kvinna	Svensk	
	Ensamstående man	Svensk	

Delstudie D

Följande brev skickades till budgetrådgivare i ett svenskt län.

Hej

Syftet med denna undersökning är att samla in så många exempel som möjligt under temat ”det är dyrt att vara fattig”. Dessa exempel ska sedan bilda underlag för fortsatta undersökningar.

Det vi efterlyser är spontana reflektioner eller berättelser kring olika typer av fördyringar, diskriminering eller hinder i samband med konsumtion. Vi vet att det kan vara svårt att köpa storpack och att utnyttja olika former av rabatter och erbjudanden när ekonomin är knapp. Dessa problem förekommer inom flera olika områden som kläder, livsmedel och

Appendix

kommunikation. När det gäller kapitalvaror vet vi vidare att det förekommer hinder och barriärer samt att vissa hushåll är hänvisade till dyra krediter.

Vi har således en viss kunskap om hur konsumtion kan te sig för hushåll med knapp ekonomi. Denna kunskap befinner sig dock på ett förhållandevis allmänt plan och vi behöver en mer specifik och detaljerad kunskap.

Vår önskan är därför att du ber de rådsökande att berätta om tre olika exempel som de eller någon närstående har erfarenhet av när det gäller den typ av problem vi nämnt ovan. Vi vill att de rådsökande ska vara så fria som möjligt i sina funderingar varför vi önskar så lite styrning som möjligt. Vi ber dig därför lämna över enkäten till den rådsökande. Enkäten fylls sedan i och återlämnas till Dig i ett förslutet kuvert. Det vore bra om enkäten kan fyllas i och lämnas in i anslutning till besöket. Detta för att försäkra oss om att enkäterna faktiskt lämnas in. Skulle den rådsökande ha språksvårigheter är det bättre om Du läser upp instruktionen för honom/henne och sedan skriver ner det som berättas.

För att vi ska veta från vilken handläggare och vilket kontor uppgifterna kommer från vill vi att Du skriver dessa uppgifter på kuvertet innan Du skickar iväg det.

Har Du några frågor går det bra att kontakta mig, Torbjörn Hjort, på tel: 046-222 04 80 eller e-post: torbjorn.hjort@soch.lu.se

Tack för hjälpen
Torbjörn Hjort och Tapio Salonen

Den rådsökande får följande instruktion:

Detta forskningsprojekt handlar om att det är dyrt att konsumera när ekonomin är knapp. En begränsad ekonomi kan innebära att det är svårt att konsumera ekonomiskt. Detta gäller inom flera olika områden för konsumtion som livsmedel, kläder, heminredning, hemelektronik, kommunikation, boende, finansiella tjänster, försäkringar, telefoni, el, kultur, fritid, nöjen etc. För att vi ska få veta mer om hur detta ser ut i hushållens vardag ber vi Dig berätta om tre exempel på när du eller någon du känner upplevt att en knapp ekonomi gjort att Du har fått betala mer än du

Nödvändighetens pris

hade fått göra om du hade haft mer pengar. Det kan också handla om att du blivit nekad eller hindrad konsumtion på grund av din ekonomiska situation. Känn dig inte bunden av de områden vi räknade upp tidigare, de ska mer ses som en hjälp på traven.

Tack för din medverkan
Torbjörn Hjort
Tapio Salonen

EXEMPEL 1 (Skulle utrymmet inte räcka till- använd gärna baksidan på pappret)

- Vad var det som hände?
- När hände det?
- Hur uppfattade Du det som hände?

Enkäten bestod av tre A4- ark, tanken var alltså att ett exempel skulle beskrivas per A4-ark.

Referenser

- Aatola, Leena (1992) *Possibilities of organizing economy and debt counselling: Survey concerning the possibilities of municipal and private organizations to arrange personal economy and debt counselling*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Aatola, Leena (1996) *Debt counselling in the 1990's – a voluntary obligation*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Aatola, Leena & Viinisalo, Mirja (1995a) *The shopping basket as a method to identify living costs – an application*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Aatola, Leena & Viinisalo, Mirja (1995b) *Defining and measuring reasonable consumption – prospects and problems*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Abrahamson, Peter (2001) Quo vadis? Den nordiske velfærdsmodels framtid. *Nordisk Socalt Arbeid*. Vol 21 (3).
- Aldridge, Alan (2003) *Consumption*. Cambridge: Polity press.
- Aléx, Peder (2001) Begär eller hushållning. Om behovets historia. I Aléx, Peder & Söderberg, Johan (red) *Förbjudna njutningar – spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*. Stockholms Universitet: Ekonomisk-historiska institutionen.
- Aléx, Peder (2001b) Konsumera rätt: Om svenskt medborgarideal. *Tvär-snitt*. Vol 2001 (3).
- Aléx, Peder (2003) *Konsumera rätt – ett svenskt ideal: behov, hushållning och konsumtion*. Lund: Studentlitteratur.
- Allardt, Erik (1975) *Att ha att älska att vara – Om välfärd i Norden*. Lund: Argos.
- Alvesson, Mats & Sköldbberg, Kaj (1994) *Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Alvesson, Mats & Deetz, Stanley (2000) *Kritisk samhällsvetenskaplig metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Alvesson, Mats (2003a) Beyond neo-positivists, romanticists and localists: A reflexive approach to interviews in organization research. *Academy of Management Review*. Vol 28 (1).
- Alvesson, Mats (2003 b) *Postmodernism och samhällsforskning*. Malmö: Liber.

Nödvändighetens pris

- Alwitt, Linda F & Donley, Thomas D (1996) *The low-income consumer - adjusting the balance of exchange*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Ambjörnsson, Fanny (2004) *I en klass för sig: genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront.
- Anderson, Michael; Frank Bechhofer & Jonathan Gershuny (1994) Individual and household strategies. I Anderson, Michael; Frank Bechhofer & Jonathan Gershuny (eds) *The social and political economy of the household*. Oxford: Oxford University Press.
- Andreasen, Alan R (1975) *The disadvantaged consumer*. New York: Free Press.
- Andreasen, Alan R (1993) Revisiting the disadvantaged: old lessons and new problems. *Journal of Public Policy & Marketing*. 1993 (Fall).
- Arvidsson, Adam (2001) From counterculture to consumer culture. *Journal of consumer Culture*. Vol 1 (1).
- Baudrillard, Jean (1998) *The consumer society*. London: Sage Publications.
- Baudrillard, Jean (2000a) Beyond use value. I Lee, Martyn J (ed) *The Consumer Society Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Baudrillard, Jean (2000b) A new language? I Lee, Martyn J (ed) *The Consumer Society Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bauman, Zygmunt (1998) *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen*. Göteborg: Daidalos.
- Bauman, Zygmunt (2001) Consuming life. *Journal of Consumer Culture*. Vol 1(1).
- Belk, Russell W; Ger, Guliz; Askegaard, Soren (2003) The fire of desire: A multisided inquiry into consumer passion. *Journal of consumer research*. Vol. 30 (3).
- Bengtsson, Bo (2001) Bostaden som social rättighet. I Lindbom, Anders (red) *Den nya bostadspolitiken*. Umeå: Borea
- Bergmark, Åke & Palme, Joakim (2003) Welfare and the unemployment crisis: Sweden in the 1990s. *International Journal of Social Welfare*. Vol 12 (2).
- Berrick, Jill Duerr (1995) *Faces of poverty*. New York: Oxford University Press.
- Bihagen, Erik (2000) *The significance of class: Studies of class inequalities, consumption and social circulation in contemporary Sweden*. Doctoral thesis at the department of Sociology no 17, Umeå University.
- Bonke, Jens (1997) *Hans ægtenskab/hendes ægtenskab*. Köpenhamn: Socialforskningsinstituttet 97:15.

Referenser

- Bonke, Jens (1998) Forandringerne i den offentlige sektor og i velfærdssystemet - nye udfordringer for forbrugerne og forbrugerpolitikken. *Tema Nord, Forbruger/Konsument*. Nordiska Ministerrådet 1998:573.
- Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction*. London: Routledge.
- Bradbury, Bruce; Stephen P Jenkins, John Micklewright (eds) (2000) *The dynamics of child poverty in industrialised countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brante, Thomas (1997) I Brante, Andersen & Korsnes (red). *Sociologiskt lexikon*. Stockholm: Universitetsforlaget.
- Brusdal, Ragnhild (1988a) *En kvalitativ studie av hushold i økonomisk krise*. NEK Rapport 1988:2. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Brusdal, Ragnhild (1988b) *Husholdsberedskap – En studie av husholdets økonomi, resurser og beredskap*. NEK Rapport 1988:12. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Burawoy, Michael (1998) Critical sociology: a dialogue between two sciences. *Contemporary sociology*. Vol 27 (1).
- Bäck-Wiklund, Margareta (2001) Senmodernt familjeliv och barns vardag. I Bäck-Wiklund, Margareta & Lundström, Tommy (red) *Barns vardag i det senmoderna samhället*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Campbell, Colin (1987) *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Caplovitz, David (1963) *The poor pay more*. New York: Free Press.
- Commuri, Suraj & Gentry, James W (2000) Opportunities for family research in marketing. *Academy of marketing science review*. Vol 2000 (8).
- Crompton, Rosemary (1996) Consumption and class analysis. I Edgell, Stephen; Kevin Hetherington & Alan Warde (eds) *Consumption Matters*, Oxford: Blackwell.
- Cross, Gary (2000) Was there love on the dole? I Lee, Martyn J (red) *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.
- de Certeau, Michel (1984) *The practice of everyday life*. Berkley: University of California press.
- de Grazia, Victoria (1998) Changing consumption regimes in Europe, 1930-1970: Comparative perspectives on the distribution problems. I Strasser, Susan; Charles McGovern & Matthias Judt (eds) *Getting and spending – European and American consumer societies in the twentieth century*. Cambridge: University Press.

Nödvändighetens pris

- Dellgran, Peter (2000) Skuldproblem, ekonomisk rådgivning och skuldsänering Socialbidrag i forskning och praktik. I Puide, Annika (red) *Socialbidrag i forskning och praktik*. Stockholm: Gothia.
- Dellgran, Peter & Karlsson, Niklas (2001) Konsumtionsmönster och välfärd under 1990-talet. *Välfärdens finansiering och fördelning*, SOU 2001:57. Stockholm: Fritzes.
- Douglas, Mary & Isherwood, Baron (1996) *The world of goods: towards an anthropology of consumption*. London: Routledge.
- Døving, Runar (2002) *Mat som totalt sosialt fenomen: Noen eksempler med utgangspunkt i Torsvik*. Avhandling for Dr.polit-graden i antropologi. Universitetet i Bergen.
- Edebalk, Per Gunnar (1996) *Välfärdsstaten träder fram: svensk socialförsäkring 1884-1955*. Lund: Arkiv Förlag.
- Edin, Kathryn & Lein, Laura (1997) *Making ends meet - how single mothers survive welfare and low-wage work*. New York: Russell Sage Foundation.
- Ekström, Karin M (1995) *Childrens' influence in family decision making*. Göteborg: BAS.
- Ekström, Karin M (1999) Barns påverkan på föräldrar i ett engagemangskrävande konsumtionssamhälle. I Ekström, Karin M & Forsberg, Håkan (red) *Den flerdimensionella konsumenten*. Göteborg: Tre böcker förlag.
- Ekström, Karin M; Marianne P Ekström, Helena Shanahan (2001) Families in the transforming Russian society. *European Advances in Consumer Research*. Vol 5.
- Ekström, Karin M (2003a) Konsumenten i centrum: Historisk och framtida marknadsföringsforskning. I Ellegård, Kajsa & Sturesson, Lennart (red) *Konsumenterna och makten: Att använda och bevara resurser*. Stockholm: Carlssons.
- Ekström, Karin M (2003b) Revisiting the family tree: Historical and future consumer behavior research. *Academy of Marketing Science Review*. Vol 2003 (1).
- Ekström, Karin M; Marianne P Ekström, Marina Potapova, Helena Shanahan (2003c) Changes in food provision in Russian households experiencing perestroika. *International Journal of Consumer Studies*. Vol 27(4).

Referenser

- Ellegård, Kajsa (2001) Fånga vardagen – hur och varför. I Ellegård, Kajsa & Wihlborg, Elin (red) *Fånga vardagen: Ett tvärvetenskapligt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Ellegård, Kajsa (2003) Att använda varor och tjänster i vardagens projekt – om konsumtionens vidd och mening. I Ellegård, Kajsa & Stureson, Lennart (red) *Konsumenterna och makten: Att använda och bevara resurser*. Stockholm: Carlssons.
- Elm Larsen, Jørgen (2000) Klassebiografi og individuel biografi. I Larsen, Lind och Møller (red) *Kontinuiteter og forændringer i samfundets differentierings- og integrationsformer*. Köpenhamn: Samfundslitteratur.
- Elmér, Åke; Staffan Blomberg, Lars Harrysson, Jan Peterson (2000) *Svensk socialpolitik*. Lund: Studentlitteratur.
- Esping-Andersen, Gösta (1990) *Three worlds of welfare capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Ewen, Stuart (2000) Assembling a new world of facts. I Lee, Martyn J (ed) *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.
- Featherstone, Mike (1991) *Consumer culture and postmodernism*. London: Sage.
- Firat, Fuat A & Venkatesh, Alladi (1995) Liberatory postmodernism and the reenchantment of consumption. *The journal of consumer research*. Vol 22 (33).
- Fiske, John (1989) *Understanding popular culture*. Boston: Unwin Hyman.
- Foucault, Michel (1976) Two Lectures. I Kelly, M (red) (1994) *Critique and Power, recasting the Foucault/Habermas debate*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Fritzell, Johan (2001) Inkomstfördelningens trender under 1990-talet. I SOU 2001:57 *Välfärdens fördelning och finansiering*. Stockholm: Fritzes.
- Gabriel, Yiannis & Lang, Tim (1995) *The unmanageable consumer: Contemporary consumption and its fragmentation*. London: Sage Publications.
- Gardberg Morner, Claudia (2003) *Självständigt beroende: Ensamstående mammors försörjningsstrategier*. Department of Sociology Göteborg University, Göteborg Studies in Sociology No 18.
- Germani, Gino (1980) *Marginality*. New Jersey: Transaction books.
- Giertz, Anders (2004) *Make the poor work: social assistance and activation programs in Sweden*. Lund: Socialhögskolan. Lunds universitet.

Nödvändighetens pris

- Gordon, Linda (1994) *Pitied but not entitled – Single mothers and the history of welfare 1890-1935*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Gunnarsson, Evy (1993) *I välfärdens utmarker*. Institutionen för Socialt arbete. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Gunton, George (1887) *Wealth and progress, a critical examination of the labor problem*. New York: Books for Libraries Press.
- Gustafsson, Björn (1996) Fattigdom i Sverige: förändring åren 1975 till 1993, struktur och dynamik. I Puide, Annika (red) *Den nordiska fattigdomens utveckling och struktur*. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Gustafsson, Björn; Mats Johansson & Edward Palmer (2003) Barnens inkomststandard under 90-talets djupa recession och den följande återhämtningen. *Socialvetenskaplig Tidskrift*. Vol 10 (1).
- Grønmo, Sigmund (red) (1984) *Forbruker marked og samfunn – prspektiver og resultater fra samfunnsvitenskaplig forbrukerforskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gähler, Michael (2001) Bara en mor – ensamstående mödrars ekonomiska levnadsvillkor i 1990-talets Sverige. I SOU 2001:54 *Ofärd i välfärden*. Antologi från kommittén välfärd bokslut. Stockholm: Fritzes.
- Halleröd, Björn (1991) *Den svenska fattigdomen - en studie av fattigdom och socialbidragstagande*. Lund: Arkiv.
- Halleröd, Björn; Staffan Marklund, Anders Nordlund, Mikael Stattin (1993) *Konsensusuell fattigdom*. Umeå studies in sociology no 104. Umeå: Umeå Universitet.
- Halleröd, Björn (1995) The truly poor: Indirect and direct measurement of consensual poverty in Sweden. *Journal of European social policy*. Vol 5.
- Halleröd, Björn (1998) Poor swedes, poor britons: A comparative analysis of relative deprivation. I Andreß, Hans-Jürgen (ed) *Empirical poverty research in a comparative pespective*. Aldershot: Ashgate.
- Halleröd, Björn (2002) Fattigdom nu och då, här och där. I *Fattigdom i välfärdsstaten*. *Socialtjänstforum – ett möte mellan forskning och socialtjänst*. Stockholm: FAS.
- Heath, Chip & Soll, Jack B (1996) Mental budgeting and consumer decisions. *Journal of consumer research*. Vol 23 (june).
- Heblidge, Dick (2000) Object as image: The italian scooter cycle. I Lee, Martyn J (ed) *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.

Referenser

- Hedblom, Agneta (2004) *Aktiveringspolitikens Janusansikte: En studie av differentiering, inklusion och marginalisering*. Lund: Socialhögskolan, Lunds Universitet.
- Hellqvist, Elof (1922) *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: Gleerups förlag. www.lysator.liu.se/runeberg/svetytm.
- Henry, Paul (2002) Systematic variation in purchase orientations across social classes' *Journal of Consumer Marketing*. Vol 19 (5).
- Hill, Ronald Paul; Elizabeth C Hirschman & John F Bauman (1996) The birth of modern entitlement programs: Reports from the field and implications for welfare policy. *Journal of Public Policy & Marketing*. 1996 (Fall).
- Hill, Ronald Paul; Elizabeth C Hirschman & John F Bauman (1997) Consumer survival during the great depression: reports from the field. *Journal of Macromarketing*. 1997 (Spring).
- Hill, Ronald Paul (2001) *Surviving in a material world*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Hill, Ronald Paul (2002) Stalking the poverty consumer – a retrospective examination of modern ethical dilemmas. *Journal of business ethics*. Vol 37.
- Hjort, Torbjörn (2000) *Konsumtion under knapphet – en nordisk kunskapsöversikt*. FRN:s rapportserie 2000:5. Stockholm:FRN.
- Hjort, Torbjörn & Salonen, Tapio (2000) *Knapphetens boningar – om fattiga barnfamiljers boende och ekonomi*. Meddelanden från Socialhögskolan, Lunds Universitet 2000:8.
- Holt, Douglas B (1997) Poststructuralist lifestyle analysis: Conceptualizing the social patterning of consumption in postmodernity. *Journal of Consumer Research*. Vol 23 (March).
- Holt, Douglas B (1998) Does cultural capital structure American consumption? *Journal of Consumer Research*. Vol 25 (June).
- Holt, Douglas B (2002) Why do brands cause trouble? A dialectical theory of consumer culture and branding *Journal of Consumer Research*. Vol 29 (June).
- Hornemann Møller, Iver & Lind, Jens (1996) Arbejdsmarkedet under forandring: Nogle kritiske kommentarer. I Larsen, Lind och Møller (red) *Kontinuiteter og forandringer i samfundets differentierings- og integrationsformer*. Köpenhamn: Samfundslitteratur.

Nödvändighetens pris

- Horowitz, Daniel (1985) Consumption and its discontents: Simon N Patten, Thorstein Veblen and George Gunton. *The journal of American History*. Vol 67(2).
- Horowitz, Daniel (1985) *The morality of spending: attitudes toward the consumer society in America, 1875-1940*. Baltimore : Johns Hopkins Univ. Press.
- Husz, Orsi (2001) Ett nytt sätt att handla. Konsumtionskultur i det tidiga 1900-talets varuhus. I Aléx, Peder & Söderberg, Johan (red) *Förbjudna njutningar – spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*. Stockholms Universitet: Ekonomisk-historiska institutionen.
- Husz, Orsi & Lagerqvist, Amanda (2001) Konsumtionens motsägelser. I Aléx, Peder & Söderberg, Johan (red) *Förbjudna njutningar – spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*. Stockholms Universitet: Ekonomisk-historiska institutionen.
- Hydén, Lars-Christer (1988) Gunnar Inghe och fattigdomens diskurs. *Nordisk socialt arbeid*. Vol 1988 (2).
- Ilmonen, Kaj (1985) *Behov och civilisation*. Stockholm: Carlsson.
- Jansson, André (2001) *Image culture – media, consumption and everyday life in reflexive modernity*. Göteborgs Universitet: Department of journalism and mass communication.
- Jarlbro, Gunilla (2001) *Barn och TV-reklam: Aktörerna, argumenten och forskningen under perioden 1994-2000*. Stockholm: Konsumentverket.
- Johansson, Håkan (2001) *I det sociala medborgarskapets skugga*. Lund: Arkiv.
- Jonsson, Jan O (2001) Barns sociala demografi, familjeförhållanden och sociala resurser. I SOU 2001:55 *Barn och ungdomars välfärd*. Stockholm: Fritzes.
- Juul Kristensen, Catharina (2000) Marginalisering – en begrepsudredning. I Larsen, Lind och Møller (red) *Kontinuiteter og forendringer i samfundets differentierings- og integrationsformer*. Köpenhamn: Samfundslitteratur.
- Jönsson, Leif Roland (2003) *Arbetslöshet, ekonomi och skam*. Lund: Socialhögskolan, Lunds Universitet.
- Karlsson, Agneta (1991) *Om strategi och legitimitet: En studie av legitimitetsproblematiken i förbindelse med strategisk förändring i organisationer*. The institute of economic research, Lund: Lund University Press.
- Karlsson, Niklas (1998) *Mental accounting and self control*. Working paper 28:2. Göteborgs Universitet: Institutionen för Psykologi.

Referenser

- Katz, Michael B (1996) *In the shadow of the poorhouse – A social history of welfare in America*. New York: Basic Books.
- Kaufmann, Philip R; James M McDonald, Steve M Lutz, David M Smallwood (1997) *Do poor pay more for food?* Agricultural Report no. 795. Food and rural economic division. Economic research service, US Department of Agriculture.
- Kempson, Elaine (1996) *Life on a low income*. London: Joseph Roundtree Foundation.
- Kempson, Elaine; Claire Whyley, John Caskey & Sharon Collard (2000) *In or out? Financial exclusion: a literature and research review*. Consumer Research 3, Financial Service Authority.
- Klingander, Birgitta (1995) *Hushållets vardagsekonomi*. Göteborgs Universitet: Institutionen för slöjd och hushållsvetenskap.
- Klingander, Birgitta (1998) *Nu är jag kanske stark innerst inne*. Göteborgs Universitet: Institutionen för hushållsvetenskap.
- Konsumentverket (2000) Tendencies in access to financial services in Sweden. I Konferensrapport – Access to financial service: Strategies towards equitable provisions. Institut für finanzdienstleistungen (IFF) www.iff-hamburg.de.
- Konsumentverket (2001) *Koll på pengarna*. Broschyr.
- Kosunen, Virpi (1999) *How much is enough? Assessing the adequacy of basic income security from the point of view of consumption*. Helsingfors: National research and development centre for welfare and health.
- Kronauer, Martin (1998) Social exclusion and underclass – new concepts for the analysis of poverty. I Andreß, Hans-Jürgen (ed) *Empirical poverty research in a comparative perspective*. Aldershot: Ashgate.
- Kubik, Paul J (1996) Federal reserve policy during the great depression: The impact of interwar attitudes regarding consumptions and consumer credit. *Journal of Economic Issues*. Vol 1996 (September).
- Kuhn, Tomas S (1997) *De vetenskapliga revolutionernas struktur*. Stockholm: Thales.
- Kvale, Steinar (1997) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Lamont, Michéle & Virág Molnár (2001) How blacks use consumption to shape their collective identity. *Journal of Consumer Culture*. vol 1 (1).
- Lash, Scott & Urry, John (1994) *Economies of signs and space*. London: Sage.

Nödvändighetens pris

- Le Grand, Carl; Ryszard Szukin & Michael Tählin (2001) Har jobben blivit bättre? En analys av arbetsinnehållet under tre decennier. I SOU: 2001:53 *Arbete i arbetslöshetens årtionde*. Stockholm: Fritzes.
- Leiss, William; Stephen Klein & Sut Jhally (2000) The bonding of media and advertising. I Lee, Martyn J (ed) *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.
- Lewis, Oscar (1968) *La Vida*. London: Panther Modern Society.
- Lien, Marianne Elisabeth (1997) *Marketing and modernity*. Oxford: Berg.
- Lindqvist, Sven (2001) *Reklamen är livsfarlig: En stridsskrift*. Skarpnäck: Pocky/Tranan.
- Longhurst, Brian & Savage, Mike (1996) Social class, consumption and the influence of Bourdieu: some critical issues. I Edgell, Stephen; Kevin Hetherington & Alan Warde (eds) *Consumption Matters*. Oxford: Blackwell.
- Luhmann, Niklas (1995) *Inklusion og Eksklusion*. Översättning av Nils Mortensen från artikeln: Inklusion und Exklusion. Sociologische Aufklärung, pp. 237-264. Opladen: Westduetscher Verlag.
- Löfgren, Orvar (1996) Konsumtion som vardaglig praktik och ideologiskt slagfält. *Socialvetenskaplig tidsskrift*. Vol 1996 (1-2).
- Mack, Joanna & Lansley, Stewart (1985) *Poor Britain*. London: Allen & Unwin Ltd.
- Matteusevangeliet i *Bibeln*, Nya Testamentet 1981 års översättning av Bibelkommissionen.
- McGovern, Charles (1998) Consumption and citizenship in the United States. I Strasser, Susan; Charles McGovern & Matthias Judt (eds) *Getting and spending – European and American consumer societies in the twentieth century*. Cambridge: University Press.
- Merton, Robert K (1957) *Social theory and social structure*. New York: Free Press.
- Merton, Robert K; Marjorie Fiske & Patricia L Kendall (1990) *The focused interview: A manual of problems and procedures*. New York: Free Press.
- Micheli, Giuseppe (1996) Downdrift: Provoking agents and symptom-formation factors in the process of impoverishment. I Mingione, Enzo (ed) *Urban poverty and the underclass*. Oxford:Blackwell.
- Middleton, Sue; Karl Ashwort & Robert Walker (1994) *Family fortunes: pressures on parents and children in the 1990s*. London: CPAG.
- Miller, Daniel (1998) *A theory of shopping*. Cambridge: Polity Press.

Referenser

- Miller, Daniel; Peter Jackson, Nigel Thrift, Beverly Holbrook & Michael Rowlands (1998) *Shopping place and Identity*. London: Routledge.
- Morrow, Raymond A (1994) *Critical theory and methodology*. London: Sage Publications.
- Mortensen, Nils (2000) Differentieringer og intergationer. I Larsen, Lind och Møller (red) *Kontinuiteter og forandringer i samfundets differentierings- og integrationsformer*. Köpenhamn: Samfundslitteratur.
- Mörck, Magnus (1991) *Storstadens livsstilar och boendekarriärer*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Newman, Katherine S (1988) *Falling from grace: the experience of downward mobility in the american middle class*. New York: The Free Press.
- Nyman, Charlotte (1996) Inside the black box - intrahousehold distribution of consumption in Sweden. I Bihagen, Erik; Charlotte Nyman & Mattias Strand *Three aspects of consensual poverty in Sweden*. Umeå studies in sociology no 109. Umeå: Umeå Universitet.
- Näsman, Elisabet & von Gerber, Christina (1996) *Mamma pappa utan jobb*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Näsman, Elisabet & von Gerber, Christina (1999) *Räkna med oss*. Norrköping: Linköpings universitet, Institutionen för tematisk utbildning och forskning.
- Näsman, Elisabet & von Gerber, Christina (2001a) *Mina pengar! Kan små barn handla själva*. Norrköping: Linköpings universitet, Institutionen för tematisk utbildning och forskning.
- Näsman, Elisabet (2001b) *Typ pank!* Norrköping: Linköpings universitet, Institutionen för tematisk utbildning och forskning.
- Patten, Simon N (1907) *The new basis of civilization*. New York: The MacMillan Company.
- Pennartz, Paul & Niehoff, Anke (1999) *The domestic domain: Chances, choices and strategies of family households*. London: Ashgate.
- Pierson, Paul (2001) Post-industrial pressures on the mature welfare states. I Pierson, Paul (ed) *The new politics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Poppe, Christian (1995) *Gjeldsrådgivning i kommunerne. Fase 1: En kvalitativ studie av 6 socialkontor*. Rapport nr 6:95. Lysaker: SIFO.
- Porter Benson, Susan (1998) Gender generation and consumption in the United States: Working-class families in the interwar period. I Strasser, Susan; Charles McGovern & Matthias Judt (eds) *Getting and spending –*

Nödvändighetens pris

- European and American consumer societies in the twentieth century.* Cambridge University Press.
- Proposition 2000/01:135 *Handlingsplan för konsumentpolitiken 2001-2005.* Stockholm: Fritzes.
- Rowntree, B Seebohm (1902) *Poverty: A study of town life.* London: MacMillan.
- Salonen, Tapio (1993) *Margins of welfare.* Torna Hällestad: Hällestad Press.
- Salonen, Tapio (1997) *Övervältringar från socialförsäkringar till socialbidrag.* Meddelanden från Socialhögskolan, Lunds Universitet 1997:8.
- Salonen, Tapio (1998) Marginaliseringsmönster i nittioalets Sverige. I *Välfärden – verkan och samverkan.* Rapport från forsakrseminariet i Umeå januari 1998. Försäkringskassan Fakta nr 1:1998.
- Salonen, Tapio (2000) Outsiders och aktivering i svensk arbetsmarknads- politik. I Lindberg, Ingemar (red) *Den glömda krisen: Om ett Sverige som går isär.* Stockholm: Agora.
- Salonen, Tapio (2002) *Barns ekonomiska utsatthet under 1990-talet. Bidrag till ett kommunalt barnindex.* Stockholm: Rädda Barnen.
- Salonen, Tapio & Ulmestig, Richard (1994) *Nedersta trappsteget: En studie om kommunernas aktivering.* Kommunförbundet.
- SCB 2000 *Barn och deras familjer 1999.* Demografiska rapporter 2000:2. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB 2003 *Inkomstfördelningsundersökningen 2001.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB 2003:7 *Barn och deras familjer 2002.* Demografiska rapporter 2003:7. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Schiller, Bradley R (1973) *The economics of poverty and discrimination.* Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall Inc.
- Sellerberg, Ann-Marie (1977) *Konsumtionens sociologi.* Stockholm: Esselte.
- Sen, Amartya (1992) *Inequality reexamined.* Oxford: Oxford University Press.
- Slater, Don (1997) *Consumer culture & modernity.* Cambridge: Polity Press.
- Slater, Don (2000) Looking backwards. I Lee, Martyn J (ed) *The consumer society reader.* Oxford: Blackwell.
- Slater, Don & Tonkiss, Fran (2001) *Market society: Markets and modern social theory.* Cambridge: Polity.

Referenser

- SOU 1996:10. *Forskning för vår vardag*. Konsumentforskningsutredningen. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2000:3. *Välfärd vid vägsfäl*. Delbetänkande från kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes
- SOU 2000:29. *Starka konsumenter i en gränslös värld*. Slutbetänkande från konsumentpolitiska kommittén. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:24. *Ur fattigdomsfällan*. Slutbetänkande av familjeutredningen. Stockholm: Fritzes
- SOU 2001:54. *Ofärd i välfärden*. Antologi från kommittén välfärdbokslut. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:57. *Välfärdens finansiering och fördelning*. Antologi från kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:55. *Barn och ungdomars välfärd*. Antologi från kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:79. *Välfärdsbokslut för 1990-talet*. Slutbetänkande för kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Stjernø, Steinar (1985) *Den moderne fattigdommen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Stjernø, Steinar (2001) Krisen som forsvandt? *Nordisk Socalt Arbeid*. Vol 21 (3).
- Sunesson, Sune; Staffan Blomberg, Per Gunnar Edelbalk, Lars Harrysson, Jan Magnusson, Anna Meuwisse, Jan Pettersson & Tapio Salonen (1998) The flight from universalism. *European Journal of Social Work*. Vol. 1 (1).
- Swärd, Hans (1999) Att forska om utsatta. *Socialvetenskaplig Tidskrift*. Vol 1999 (2).
- Thompson, Michael; Richard Ellis & Aaron Wildavsky (1990) *Cultural theory*. Boulder: Westview Press.
- Trygged, Sven (2003) *Hellre brödlös än rådlös*. FOU Nordväst: Forskningsrapport 2003:1.
- Tufte, Per Arne (1992) *Holdninger till lov om gjeldsordning for privatpersoner*. Rapport nr 3:92. Lysaker: SIFO.
- Tufte, Per Arne (1993) *Velkommen til velferdsstaten? Et rettferdighetsperspektiv på gjeldsordningsloven*. Rapport nr 3:93. Lysaker: SIFO.
- Waerstad, K (1994) *Offentlig økonomisk rådgivning. En evaluering av prosjektet 'Forbukernes økonomiske rådgivningstjeneste'*. Rapport nr 13:94. Lysaker: SIFO.

Nödvändighetens pris

- Waerstad, K (1995) *Interkommunal gjeldsrådgivning. En evaluering av försöksprojektet 'Gjeldsrådgivning for Midt-Gudbrandsdal*. Rapport nr 5:95. Lysaker: SIFO.
- Walette, Mårten (2004) *Temporary jobs in Sweden: incidence, exit and on-the-job training*. Lund: Nationalekonomiska institutionen.
- Walker, Robert (1998) Rethinking poverty in a dynamic perspective. I Andreß, Hans-Jürgen (ed) *Empirical poverty research in a comparative perspective*. Aldershot: Ashgate.
- Walker, Robert & Collins, Claire (2004) Families of the poor. I Scott, Jacqueline; Judith Treas; Martin Richards (eds) *The Blackwell companion to the sociology of families*. Malden, Mass: Blackwell.
- Warde, Alan (1996) Afterword: the future of the sociology of consumption. I Edgell, Stephen; Kevin Hetherington & Alan Warde (eds) *Consumption Matters*. Oxford: Blackwell.
- Veblen, Thorstein (2000) Conspicuous consumption. I Lee, Martyn J (red) *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.
- Williams, Terrell G (2002) Social class influences on purchase evaluation criteria. *Journal of Marketing*, Vol 19 (3).
- Wibeck, Victoria (2000) *Fokusgrupper: Om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.
- Wilska, Terhi-Anna (1995) *Born to be consumers?* Åbo: Publications of the Turku school of economics and business administration.
- Wyrva, Ulrich (1998) Consumption and consumer society: A contribution to the history of ideas. I Strasser, Susan; Charles McGovern & Matthias Judt (eds) *Getting and spending – European and American consumer societies in the twentieth century*. Cambridge University Press.
- Xenos, Nicholas (1989) *Scarcity and modernity*. London: Routledge.

Summary

The price of necessity – consumption and scarcity among families with children.

The object of this thesis has been to study the relationship between consumption and economic scarcity from a theoretical perspective. I have used families with children as an empirical example to illustrate the theoretical framework. There are two main questions: The first focuses on the structures that create specific conditions for low-income consumers. The second relates to how the households cope with the fact that they live with scarce financial resources in comparison to other groups of households in a consumer society.

There has been little research into financial scarcity and consumption. The study of consumption has not been a major issue within the research into welfare and poverty. In the disciplines where consumption is an important object of research, for example in sociology, anthropology and cultural theory the financial aspects have not been highlighted. Some research has been conducted into consumption and financial scarcity in the USA and UK (Caplowitz 1963, Andreasen 1975, Allwitt & Donley 1996, Hill 2002, Kempson 1996, Kempson et al. 2000, Middleton, Ashwort & Walker 1994, Walker & Collins 2004). These studies provide many examples of how low-income consumers are discriminated against in the goods and services market. For example, consumption for the poor is more expensive in relation to other groups or, in other words, “the poor pay more”. There are also other obstacles and barriers that the low-income consumer has to contend with, for example in the areas of financial services, transportation and housing. Middleton et al. (1994) has studied how families with children manage the pressure to buy and own goods in UK. The results show that parents with fewer financial resources have to adopt strategies to handle the situation with their children from the perspective of consumption. It is important for children not to deviate too much from their peers in regards to the clothes they wear and the items they buy.

In the Nordic countries there is no research that explicitly focuses on the relation between scarcity and consumption (Löfgren 1996, Hjort 2000). It is difficult to compare the living conditions of low-income

Nödvändighetens pris

groups in UK and USA with those in the Nordic countries. The welfare states of the Nordic countries differ from those in the UK and USA and play a major role in providing for the welfare of all citizens, especially the vulnerable groups. The poverty rate is also lower in the Nordic countries than in both the UK and USA. However, even if the situation is “better” in the Nordic countries the groups that have scarce financial resources compared to other groups find themselves at risk of becoming marginalised or excluded from society. Perhaps it is even more puzzling for the average citizen that some people, in spite of a well developed welfare state, cannot afford what can be described as material or basic necessities.

The consumption arena is a complex field with paradoxical messages. On the one hand we are supposed to save and be careful in our consumption. Our consumption is supposed to be rational and careful. In a way these messages indicate something ascetic. On the other hand we are supposed to take an active part in the consumer society, including trying to follow the latest trends or in other words: “shop ‘til you drop, spend ‘til the end, buy ‘til you die.” (Gabriel & Lang 1995 s. 149). This implies that consumption can be understood as something more connected to lust and desire than to needs. In this study I have tried to understand how households with scarce resources cope with these paradoxical messages. Another way to approach this paradox is to discuss the relationship between material necessities and social necessities. In a society characterized by surplus some researchers are of the opinion that we have left the material necessities behind us. There is no financial hardship or difficulty involved in making such purchases and therefore no real engagement on the part of the consumer. The type of consumption that is interesting and important is the social one through which we put ourselves on display to other people. The concept of social necessities implies a pressure to buy goods that are deemed by society in general as those that everybody ought to possess. Still, there seems to be an expectation that households with low and insecure incomes should consume in a more “old fashioned” way, prioritizing the material necessities and caring less about the social necessities that could be understood as luxuries for those with a low income (Aléx 2001b, 2003).

Method

The study has primarily been a contribution to the understanding of the relationships that link consumption and financial scarcity. By this I mean

Summary

that I have focused on the structures and mechanisms that create the possibilities for households as consumers. However I am also interested in the appearance of these mechanisms in the everyday life of the households. I have therefore chosen to examine the theoretical framework through the empirical material. The empirical material includes four qualitative studies. Three of the studies are based on interviews and one on questionnaires.

Theoretical framework

My theoretical framework is mostly a combination of three theoretical fields. The first field deals with how low-income consumers in a structural meaning are discriminated against in different ways. I have adopted these research results, which have mostly come from the US, and used them in a Swedish context. The second field consists of theories that have been developed in disciplines such as sociology, anthropology and cultural theory. These theories discuss consumption from several perspectives but I have mainly concentrated on two issues. The first issue deals with the increased significance of consumption in society. Consumption is seen from this point of view as something that is one of the most important activities that individuals use in order to display to the people around them how they want to be understood. The second issue is that of the symbolic meaning of consumption. For a teenager the point is not whether to have a mobile phone or pair of sneakers. Rather, the point is which mobile phone or which pair of sneakers they should have. To relate the symbolic meaning in consumption to social necessities, it is my conception that what is a social necessity is to a high degree a question of symbolic meaning in goods. It is a question of being accepted as normal, of having and buying what is understood as something everybody can have or buy. This leads to the third theoretical field; theories dealing with welfare which involves concepts such as exclusion, inclusion and marginalization. In my opinion, research into consumption has not paid enough attention to groups that tend to be marginalized in society and do not have the financial resources to be part of the consumer society to the same degree as others.

I have used three analytical levels in the thesis. On the first level, I see the field of consumption as one that is linked to other significant fields in society, for example the labour- and housing market and the welfare systems. In this context I have used Luhmanns' (1995) discussion of systems and subsystems. The second analytical level takes a closer look at the field

Nödvändighetens pris

of consumption. Even if the field of consumption is linked to other fields it also has its own norms, codes and rules that create processes of inclusion, exclusion and marginalization. The third level focus on the households and how they act in relation to the norms, codes and rules in the field of consumption.

Results

I have presented the main results of the study in relation to the three analytical levels discussed in the theoretical framework.

Firstly, I have found that the position which the households have in relation to the labour market and the welfare security system is crucial to the household's possibilities as consumers. A marginalized or excluded position in these fields also tends to hinder and raise barriers in the consumer field. The mechanisms in the field of consumption can therefore be understood as interrelated to those which create processes of inclusion or exclusion in other fields. For example, unemployment can be seen as a marginalized position in the labour market that also hinders the field of consumption.

Secondly, the consumer field has its own mechanisms that create different possibilities for different groups. Households with scarce financial resources mainly face three different mechanisms that in different ways restrict their possibilities as consumers. Firstly, there are mechanisms that exclude households with scarce financial resources from different types of consumption. These mechanisms rule the possibilities of admission, if you do not have certain qualifications (for example employment) you are not allowed access to different types of contracts and credit arrangements. Secondly, there are mechanisms that make consumption more difficult for households with scarce financial resources. These mechanisms govern access to certain kinds of consumption. The possibility of buying goods or services at lower prices can be more difficult if, for example, households do not have access to a car or the Internet. The third mechanism has to do with price. Households with scarce financial resources often have no buffer that they can use in their consumption to save money. Their consumption seems to be more expensive than that of other households as they cannot take advantage of quantity discount, sales, good quality (for example clothes, shoes and goods of better durability) and they are often forced to make credit arrangements when they buy durable goods.

Summary

Another issue that is connected to norms and codes in the field of consumption is the dominating conceptions of how households in general and those with scarce financial resources in particular should consume. This has to do with how to be rational and economical. But it has also to do with being an active consumer of goods and services in order to be like everybody else and not deviate. From this point of view the households in my studies talked about shame and the internal and external expectations that often lead to the parents experiencing a feeling of being trapped. On the one hand they are supposed to be economical and not buy anything that could be understood as unnecessary. On the other hand they are supposed to have a consumer pattern so that their children can have the same goods as their peers and take part in activities arranged by schools or pre-schools or in their leisure time.

Thirdly, the families in my studies developed different strategies or ways of managing the feeling of being trapped. In their struggle to meet the needs of basic necessities and at the same time attempting to keep up with social necessities they acted and reasoned for the most part in five different ways. The strategies should not be seen as a description of how the families in my studies managed their consumption. Instead they should be seen as ideal types that have been used with varied frequency in all, or almost all, families.

The first strategy consists of using consumption as compensation for a situation characterized by scarcity and privation. The parents talk about their children as innocent victims of the bad financial situation and that the children should be sheltered as much as possible. The parents buy items such as brand clothes, toys and TV- and computer games or let the children attend the cinema or McDonalds etc. These are things that do not fit into their budget, and they have to cut down on something else that they see as a basic necessity, for example, the dentist or home insurance. Another way is to buy goods on instalment. The parents do not see the goods or activities they compensate their child with as luxuries, it is regarded more as a question of the children now and then being able to have or do the same things as other children.

If compensation is a strategy directed towards the children in the family the second strategy is concerned with covering up a scarce financial situation from those close to the family such as peers, staff in school or pre-school etc. Besides the goods and activities I mentioned above this strategy can also include arrangements in school or pre-school that parents

Nödvändighetens pris

have to pay for, such as school-trips. The children seem to be important in representing the family to the “outside” world. The parents do not talk about fields of comparison for their own sake as much as they do for their children.

The third strategy does not include consumption that the parents do not see as necessary. On the contrary the strategy of privation includes going without goods and activities that everybody else seems to have or do. Privation entails being extremely economical, to have a carefully calculated shopping list which is often the same week after week. Privation also entails buying second-hand clothes, mending clothes and hand-me-downs. Maybe this strategy means that a family can save a small sum of money to cover unforeseen expenses. Privation also means that the family expose themselves to the risk of being seen as poor and deviant.

The fourth strategy is about not paying for anything or not buying anything before it is absolutely necessary. This last minute strategy can be understood as a way of having control over their money, to have it in their purse or in the bank as long as possible or not paying for something without cause. Of course this strategy often tends to be more expensive when it does not include any planning but it seems to be a way of having control and some kind of rationalisation of scarcity.

The fifth strategy is linked to the second one that involved trying to cover up the financial scarcity by buying goods that the parents see as being social necessities. The fifth strategy has to do with covering in another way – avoiding situations where either the children or the parents (or both) can appear as poor or deviant. This can mean saying no to invitations to birthday parties when there is no money to buy a present. Another example is to report the child as being sick when there is a school trip that the parents cannot afford.

These five strategies can of course seem to be something that every family uses from time to time or in a temporary financial downswing. But in regard to the families in my studies it is more of a permanent situation, the financial scarcity has been ongoing for a long time, for most of them at least eight to ten years. These strategies are no exceptions for the families; on the contrary it is something that characterizes their everyday life.

Summary

Discussion

Three aspects seem to be especially relevant to discuss in this conclusion. Firstly, I want to point out the interrelationship between the field of consumption and other significant fields (like the markets of labour and housing and the welfare systems). The idea that the market of goods and services is a free market with no mechanisms that structures the consumption in different ways for different groups is problematic. Of course there are credit arrangements that give low-income groups access to more expensive and durable goods. But on the whole there seems to be a lot of barriers, due to both access and price that makes the consumption more difficult for households with scarce financial resources. The ideal consumer is one who either has a high income or lives in a household with two salaries. They have a car, they own their home, and they have a buffer so they can meet unforeseen expenses as well as purchase bargains when the opportunity occurs. The families in this study are not ideal consumers but they have to act in a market of goods and services that seems to favour the ideal consumer. The processes of marginalization that function in the fields of labour market and welfare systems are linked to the processes in the field of consumption.

Secondly, there is the gap between material and social necessities. If we assume that the households with a median income set the standard for what is seen as social necessities, it ought to be more problematic for the low-income households to manage the gap in times when inequalities in income increase. In this study I have shown how the households struggle to consume the material necessities and to some point keep up with the social ones. The income gap between the median and the low-income families with children has increased between 1993 and 2001. The question is if the gap between material and social necessities has also increased? And what about the nearest future? If the gap continues to increase it will be even harder to manage. This could imply for example an increase in debts if low-income households have to use more and more credit-arrangements to keep up with the standard for social necessities. I can also suggest that they cut down on what is seen as material necessities.

The third issue I want to point out is children. In this study the children have been discussed as victims but also as being given high priority by their parents. Of course it can be tough to grow up in a family with scarce financial resources. But at the same time do their parents shelter

Nödvändighetens pris

them against the scarcity and some parents talk about their children almost as if they were princes and princesses. Another possible interpretation is that the parents are the real victims. However, I think it is important that future research in this area should try to take a closer look at what is really going on inside the family when it comes to consumption.

Språkgranskat av Adam Williams

Lund Dissertations in Social Work

1. Svensson Kerstin (2001) *I stället för fängelse? En studie av vårdande makt, straff och socialt arbete i frivård*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
2. Jönson Håkan (2001) *Det moderna åldrandet. Pensionärsorganisationernas bilder av äldre 1941-1995*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
3. Habermann Ulla (2001) *En postmoderne helgen? - om motiver til frivillighed*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
4. Jarhag Sven (2001) *Planering eller frigörelse? En studie om bemyndigande*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
5. Tops Dolf (2001) *A society with or without drugs? Continuity and change in drug policies in Sweden and the Netherlands*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
6. Montesino Norma (2002) *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
7. Nieminen Kristofersson Tuija (2002) *Krisgrupper och spontant stöd - om insatser efter branden i Göteborg 1998*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
8. Laanemets Leili (2002) *Skapande av femininitet - om kvinnor i missbrukarbehandling*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
9. Magnusson Jan (2002) *Ny situation - ny organisation. Gatutidningen Situation Sthlm 1995-2000*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
10. Johnsson Eva (2002) *Självordsförsök bland narkotikamissbrukare*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
11. Skytte Marianne (2002) *Anbringelse af etniske minoritetsbørn - om socialarbejderes vurderinger og handlinger*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
12. Trulsson Karin (2003) *Konturer av ett kvinnligt fält. Om missbrukande kvinnors möten i familjeliv och behandling*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
13. Bangura Arvidsson Maria (2003) *Ifrågasatta fäder - Olika bilder av fäder till socialt utsatta barn*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.

14. Jönsson Leif R (2003) *Arbetslöshet, ekonomi och skam. Om att vara arbetslös i dagens Sverige*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
15. Ingvad Bengt (2003) *Omsorg och relationer. Om det känslomässiga samspelet i hemtjänsten*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
16. Hedblom Agneta (2004) *Aktiveringspolitikens Janusansikte. En studie av differentiering, inklusion och marginalisering*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
17. Blomberg Staffan (2004) *Specialiserad biståndshandläggning inom den kommunala äldreomsorgen. Genomförandet av en organisationsreform och dess praktik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
18. Granér Rolf (2004) *Patrullerande polisens yrkeskultur*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
19. Giertz, Anders (2004) *Making the Poor Work – Social Assistance and Activation Programs in Sweden*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
20. Hjort, Torbjörn (2004), *Nödvändighetens pris. Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.